

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

147968

BURSA ŞEHİRİ'NİN BAŞKENTLİK SÜRECİNDEKİ GELİŞİMİ
1326-1362-1402

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Danışman
Yard. Doç. Dr. Sezai SEVİM

Makbule DEMİRCİ
BURSA 2004
147968

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Makbule ..... Demirci'ye ait "Bursa Şehri'nin
Başkentlik Sürecindeki Gelişimi" adlı çalışma, jürimiz
tarafından ..... T.A.H. .... Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul
edilmiştir.

490
Prof. Dr. Yusuf ÖZKOÇLU

~~Prof. Dr. Serdar Serim~~

Prof. Dr. Osman Şen

ÖZET

Bursa'nın başkentlik sürecindeki değişimini ve gelişimini incelediğimiz bu çalışmanın amacı, ilk Osmanlı sultanları döneminde yaptırılan mimari eserlerden yola çıkarak şehrin fiziki, sosyal, kültürel ve ekonomik gelişimine ışık tutmaktır. Bu gelişim çok yönlü bir seyir izlemiş, buna etki eden faktörler çalışma sırasında belirli bir sıralama çerçevesinde açıklanmaya çalışılmıştır.

Giriş kısmında şehir sözcüğünün tanımına yer verilerek kapsamı açıklanmış, bu çalışmada nasıl bir yerleşim yerinden bahsedileceğine dair bir fikir verilmeye çalışılmıştır. Bunu takip eden birinci bölümde, öncelikle Anadolu şehirleri daha sonra Selçuklu şehirleri ve en sonunda Türkler'de şehircilik geleneği ve Anadolu şehirlerinin gelişimini etkileyen faktörlerden bahsedilerek Osmanlı Devleti'nin kurulduğu süreçte şehir yerleşimlerinde Anadolu'nun bulunduğu nokta ve Osmanlılar'ın devraldıkları gelenek açıklanmaya çalışılmıştır.

Bursa, Osmanlılar'ın yönetim merkezi olduğu için Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde gerçekleşen olaylarla şehrin gelişimi arasında önemli bağlar vardır. Bu sebeple ikinci bölümde Bursa Şehri'nin Osmanlı Devleti açısından önemi ve gelişmesinde başlıca faktörlerden biri olan devletin kuruluş dönemindeki siyasi olayları hakkında bilgi verilmiştir. Bursa Şehri'nin Osmanlı hakimiyetine girmezden önceki tarihi geçmişi ile başlayan üçüncü bölümde, ilk Osmanlı sultanları zamanında şehirde yaptırılan eserler hakkında bilgi verilmiş ve bu eserler çevresinde oluşan mahallelerle biçimlenen Bursa Şehri'nin fiziki dokusu açıklanmaya çalışılmıştır.

Dördüncü ve son bölümde beş ana başlık altında, Bursa'nın incelenen dönemde gelişimini sağlayan, birbiriyle bağlantılı faktörler geçerli bir sıralama içinde verilmiş, sonuç bölümünde tüm bunların bir araya getirildiği bir yoruma ulaşılmış ve Bursa'nın gerek Anadolu gerekse Osmanlı Şehir Tarihi açısından önemi hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır.

ABSTRACT

The main aim of this study which we have examined the change and development of Bursa during its becoming a capital city, is to enlighten the physical, social, cultural and economic development of the city starting with the architectural constructions during first Ottoman Sultans era. This development has followed up multi-way stages and we tried to explain periodically the factors that affected that development.

In the introduction part, the description of the word "city" has been explained with its concept and we tried to give an idea to mention about a settlement place in this study. Consequently, in the first part we mentioned about Anatolian cities, Seljuk cities and finally, we mentioned about the affecting factors of the city tradition in Turkey and Anatolia with their developments. Also, we tried to explain the situation of Anatolia settlements during the early years of the Ottoman Empire and the city settlement traditions transferred to Ottomans.

As Bursa has been the governing center of The Ottoman Empire, it has important connections with its development and the development of the facts lived during the establishment of Ottoman Empire. For this reason, in the second part, we gave information about the political facts during the graduation of the Ottoman Empire that have been the main factors for the importance and development of The Ottoman Empire. In the third part, where we explained the history of Bursa before the Ottoman governing, information is given about the architectures done by the Ottoman Empires and we tried to explain the physical tissue of the city with its streets shaped with arts.

In the forth and final part, we gave five main titles. The development factors of Bursa is given in a line connected to each other during the study period and in the result part we reached a conclusion covering all these facts together with our commentary and we gave a general evaluation of the importance of Bursa regarding Anatolian and Ottoman History.

ÖNSÖZ

Osmanlılar'a gelinceye kadar çeşitli ülkelerde çok farklı kültürlerin etkisiyle oluşan ve Selçuklular tarafından Anadolu'ya taşınan şehirlik gelenekleri bu devlet zamanında en olgun haline ulaşmıştır. Devletin kuruluş yıllarında Bizans'tan fetih yoluyla Osmanlı topraklarına katılan Bursa Edirne'nin fethedilip Balkanlar'daki stratejik öneminin artmasına kadar Osmanlı Devleti'nin tek merkezi olmuş, devletin en önemli kararları bu şehirde alınmış, Osmanlı sultanları fethinden itibaren ülkeyi Bursa'dan yönetmişlerdir. Bursa, Edirne'nin fethinden sonra da Anadolu'da önemli bir yönetim merkezi olma özelliğini devam ettirmiştir. Bursa kuruluş döneminde önemli bir yönetim merkezi olduğu kadar, gerçek anlamda ilk "Osmanlı Şehri" olmuştur.

Bir yerleşim yerinin değişimi söz konusu olduğunda bu değişimi belirleyen birçok etkenin bir araya getirilmesi gerekmektedir. Bunların en başında şehirde yaşayan insanların bu yerleşim yerinden beklentileri gelir. Diğer Anadolu şehirleri gibi, Bursa da eski bir Bizans şehridir ve fethine kadar burada Bizanslı halk yaşamıştır. Bilindiği gibi Bizans İmparatorluğu'nun son yüzyıllarında sahip olduğu şehirler, bir kaç dışında burada yaşayan halkın dıştan gelecek saldırılara karşı korunabilmesi için kale içindeki savunma alanlarından ibarettir. Osmanlı Beyliği'nin kurucusu Osman Gazi tarafından fethi düşünülüp, Orhan Gazi tarafından ülke sınırlarına dahil edilen şehrin Osmanlı başkenti haline gelmesi ve bu süreç içerisindeki gelişimi ve değişimi bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bursa her şeyden önce bir Anadolu şehri olduğu için, konuya daha geniş bir çerçeveden bakabilmek amacıyla Bursa'nın başkentlik sürecine kadar Anadolu'daki şehir hayatı, Türkler'de şehirlik gelenekleri ve şehirlerin gelişimini etkileyen faktörler de bu çalışmada gözden geçirilmiştir. Bursa XII. ve XIII. yüzyıllarda Bizans sınırlarına dahil olmakla, Anadolu şehirlerinin bu süreç içerisinde yaşamış olduğu gelişmelerden uzak kalmıştır. Ancak fethinden itibaren şehrin değişimini belirleyen esaslar, şehirde oluşan kurumlar ve örgütlenmeler Anadolu'da yüzyıllardır denenen ve uygulanan yöntemlerle biçimlenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin başkenti Bursa'nın iskanı ve yönetimi Osmanlı sultanları ve devlet adamları tarafından gerçekleştirilmiş, şehrin gelişiminde Orhan Gazi'den itibaren Osmanlı padişahlarının takip ettiği imar ve iskan politikaları önemli rol oynamıştır. Bununla beraber Osmanlı topraklarında sağlanan istikrarın Anadolu'da ekonomik yaşamı canlandırması, Bursa'nın kuruluş yıllarından itibaren önemli bir ticaret merkezi haline gelmesini sağlamış; Osmanlı padişahları, hanedan üyeleri, devlet görevlileri ve halktan ileri gelen kişiler bu dönemde elde ettikleri zenginlikleri vakıf kurumu aracılığıyla halkın yararına sunmuşlardır. Bu çalışmada bu ve bunun gibi şehrin gelişiminde etkili olan siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik faktörler göz önünde bulundurularak Bursa Şehri'nin 1326-1362-1402 yılları arasındaki değişimini açıklayabilecek geçerli bir yargıya varmaya çalışılmıştır.

Osmanlı kuruluş döneminin adeta simgesi haline gelen ve Osmanlı Şehir Tarihi'nin gerçek anlamda başlangıcını temsil eden Bursa Şehri'nin başkentlik sürecindeki gelişimi ile ilgili hazırlamış olduğum bu Yüksek Lisans Tezi'nin konu seçiminden kaynakların tespitinde, temininde ve taranmasında; konuyla ilgili bir çok sorunun aydınlatılmasında, kısaca bu çalışmanın her safhasında emeği geçen değerli tez danışmanın Yard. Doç. Dr. Sezai SEVİM'e teşekkürlerimi derin bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET/ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLILAR'DAN ÖNCE ANADOLU ŞEHİRLERİ VE TÜRKLERDE ŞEHİRCİLİK GELENEĞİ

A. Anadolu'da Türkler'den Önceki Yerleşim Süreci	6
B. Anadolu Selçuklu Devleti Zamanında Şehirleşme Faaliyetleri	14
1. Türkler'in Anadolu Şehirlerine Yerleşmesi	14
2. Anadolu Selçuklu Şehirleri	17
C. Türkler'de Şehircilik Geleneği ve Anadolu Şehirlerinin Gelişimini Etkileyen Faktörler	19

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞ DÖNEMİ

A. Osman Bey (Gazi) ve Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunu Hazırlayan Şartlar	37
B. Orhan Bey (Gazi) Dönemi	43
C. I. Murad (Hüdavendigâr) Dönemi	48
D. I. Bayezid (Yıldırım) Dönemi	53

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
OSMANLI BAŞKENTİ BURSA'NIN ORHAN BEY (GAZİ)-I.MURAD (HÜDAVENDİGÂR)-
I.BAYEZİD (YILDIRIM) DÖNEMLERİNDE FİZİKİ GELİŞİMİ

A. Bursa Şehri'nin Fetihden Sonraki Durumu ve Başkent Oluşu	60
B. Orhan Bey (Gazi) Devrinde Bursa Şehri'nin Gelişimi	64
1. Sultan (Orhan Bey) Tarafından Yapılan Eserler	66
2. Dönemin Şahıslarının Eserleri	72
C. I.Murad (Hüdavendigâr) Devrinde Bursa Şehri'nin Gelişimi	76
1. Sultan (I.Murad) Tarafından Yapılan Eserler	77
2. Dönemin Şahıslarının Eserleri	82
D. I. Bayezid (Yıldırım) Devrinde Bursa Şehri'nin Gelişimi	84
1. Sultan (I. Bayezid) Tarafından Yapılan Eserler	85
2. Dönemin Şahıslarının Eserleri	91
E. Bursa'da Osmanlı Mahallelerinin Oluşumu	96

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
BURSA ŞEHİRİ'NİN GELİŞİMİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

A. Bursa'nın Başkentlik Konumu	99
B. İskan Politikası	104
C. İmar Politikası	109
D. Ticari Yapılanma	116
E. Vakıf Kültürü	124
SONUÇ	129
KAYNAKLAR	132
EKLER	144

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.tz.	Adı Geçen Tez
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
der.	Derleyen
düz.	Düzenleyen
ed.	Editör
h.	Hicrî
haz.	Hazırlayan
m.	Miladî
s.	Sayfa
sad.	Sadeleştiren
ss.	Sayfadan sayfaya
sy.	Sayı
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve devamı
vs.	Vesaire
yay. haz.	Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

Uygarıkları gelişim aşamaları incelendiğinde, yaşam tarzı olarak göçebe, yarı-göçebe (ya da konar-göçer) ve yerleşik yaşam biçimleri ile karşılaşılır. Bu tabloda şehirler yerleşik yaşamın son etabını oluşturmaktadır.

Şehrin en genel tanımı "kasaba ve köylere oranla daha fazla insanın yaşadığı yer" şeklindedir. Ancak bu demografik tanım tek başına yeterli değildir. Şehirler, kalabalık insan unsurunun yanında, örgütlü toplumsal yaşamın varlığı, şehirde yaşayan insanların şehrin yönetiminde söz sahibi olduğu, resmi ve resmi olmayan kurum ve kuruluşların köy, kasaba vb. yerleşim birimlerine göre daha fazla gelişip bürokratikleştiği yerleşim birimleridir.¹

Kelime anlamı ile "şehir" her çeşit yerleşim birimine karşılık gelmekle beraber, çoğu kez belirli ölçütleri içeren "büyük kasaba" ya da "kent" anlamlarıyla da kullanılmıştır. Farsça kökenli olan bu sözcük "egemenlik", "devlet" gibi anlamların yanında "idari bölge" ve "büyük şehir" gibi anlamlara da karşılık gelmektedir.² Büyük şehirler için ayrıca "mahruse" deyimini de kullanılmıştır.³

Günümüz Türkçesi'nde büyük yerleşim birimlerinin adı olarak kullanılan "şehir" ya da "kent" sözcüklerinin karşılığında Türkler'in en eski dönemlerde hangi sözcüğü kullandıkları saptanamasa da, Göktürkler ve Uygurlar'da şehre "balık" (ya da balığ) denildiği ve bu terime Orhun Yazıtları'nda da yer verildiği bilinmektedir.⁴ Karahanlılar ve Oğuzlar dönemlerinde ise "balık" sözcüğü yerine, Batı Türkistan'ın yerli halkı olan Soğdular ile etkileşimin sonucunda, "kend" sözcüğü kullanılmıştır.⁵ Oğuzlar'da bu sözcük şehir anlamında kullanıldığı gibi bazen köy anlamında da kullanılmıştır.⁶

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulması ile İran'a yerleşmenin ve İran kültürünün etkisiyle sonraları batıya, Anadolu'ya gelen Türkler "balık" ve "kend" sözcüklerini de bırakarak Farsça "şehir" (şahr) ve onun Türkçeleşmiş şekli olan "şar" sözcüklerini kullanmışlardır.⁷ XIII. yüzyıla gelindiğinde ise Anadolu'da "kent" sözcüğü köy (Farsça: dih, Arapça: karye) ya da "büyük köy" anlamına gelmiş, bu

¹ Karatepe, Şükrü, "Şehirler Sahibini Arıyor", *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, Ed: Vecdi Akyüz-Seyfettin Ünlü, C. II, İlke Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 301.

² Büchner, V. F., "Şehir", *İslam Ansiklopedisi*, C. IX, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, s. 391.

³ Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş-I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988, s. 40.

⁴ Turan, Şerafettin, *Türk Kültür Tarihi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1994, s. 307; Arat, Reşid Rahmeti, "Balık", *İslam Ansiklopedisi*, C. II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1961, s. 275.

⁵ Sümer, Faruk, *Eski Türklerde Şehircilik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 1.

⁶ Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 233.

⁷ Turan, a.g.e., s. 307; Ögel, a.g.e., s. 239-241.

durum köy adlarına da yansımıştır.⁸ "Şehir" sözcüğünün Batı dillerindeki karşılığı olan Yunan kökenli "cit " incelendiğinde "etrafında sur, en yüksek tepesin de kale, ortasın da büyük bir mabet ve bunun çevresinde arşısı, pazanı ve meydanı bulunan kasaba"⁹ şeklinde tanımlanan bir kavramla karşılıştır. Cit 'nin Arapça'daki karşılığı olan "medine" ise anlam olarak "uygar yaşamın bulunduğu yer"dir;¹⁰ öyle ki İbn Haldun, kent yaşamının tek uygar yaşamı biçimi olduğu görüşündedir.¹¹

"Şehir" ile "uygarlık" arasındaki bu etimolojik ilişki bazı şehirler için geçerli olmamakla beraber, şehir kavramı, kentsel yaşamın oluşturulduğu ve insan yapısı çevrenin doğal çevreye egemen kılındığı bir ortamı içerir. Bir şehri yaşamaya değer kılan şey o şehrin üzerinde kurulan değerler sistemiyle, şehrin insanların bağımlı bulunduğu değerler arasındaki uyumdur.¹² Nitekim Yunanlılar cit 'nin dışında kalan yerleşim alanlarına "metek", Romalılar "barbar", Araplar da "Medine" haricinde çöller de yaşayan insan topluluklarına "bedevi" demişlerdir.¹³

Şehir kültürünü oluşturan etmenler çok yönlüdür ve belirli bir uygarlık aşamasına doğru ilerlemeyi ifade ederler. Daha önce de söylendiği gibi kalabalık insan kitleleri şehri diğer yerleşim birimlerinden ayırt edebilmek için yeterli değildir. Bazı yerlerde nüfusu şehirlerden daha kalabalık yerleşim merkezi "kasaba" olarak kalmaktan kurtulmamıştır.¹⁴ Genellikle İlk ve Ortaçağ'da şehir, kalabalık yerleşim yerlerinin doğmasını sağlayan daha geniş bir alanın da adıdır. Ekonomik bir tanımlama ile şehir, yerleşiklerinin hayatlarını tanımdan değil, ticaret ve alışverişten kazandıkları yerdir. Henri Priene'e göre "hiçbir uygarlıkta kent yaşamı ticaret ve sanayiden bağımsız olarak gelişmemiştir. Ne Antik ağ'da ne de modern zamanlarda bu kuralın dışında kalan bir durum olmamıştır. şehirler ticaretin ayak izlerinden doğmuşlardır.  nce sadece deniz kıyılarında ve ırmak boylarında ortaya çıkmışlardır. Daha sonra da ticaret yayıldığıa bu ilk etkinlik merkezlerini birbirine bağlayan başka şehirler kurulmuştur."¹⁵ Daha genel bir ekonomik tanımlamayla şehir, orada oturanların yaşamları için gereksinim duydukları yiyecekleri yerleşim yerinin sınırları içinde üretmedikleri iskan yeridir. Bu da beraberinde ekonomik "ok yönlülüğü" getirir ve Max Weber' e göre feodal ya da prensliğe dayalı bir

⁸ Baykara, a.g.e., s.41.

⁹ "Kasaba" kelimesi aslında bir ülkenin veya bir şehrin iç kısmı için de kullanılmıştır. Böylece bir liderin ve askerlerin oturduğu kaleye ve daha sonraları da bu cinsten bir kalesi olan şehir ile bir kazanın en önemli şehrine de işaret etmiştir, bkz., Haig, T. W., "Kasaba", *İşlam Ansiklopedisi*, C. VI, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1967, s. 373.

¹⁰ Ergin, Osman, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkışafı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1936, s. 34-35.

¹¹ Kuban, Doğan, "Anadolu Kentlerinin Tarihsel Gelişimi ve Yapısı  zerine Gözlemler", *Türk ve İşlam Sanatı  zerine Denemeler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1995, s. 165.

¹² Kutluer, İlhan, "Şehir Kimdir?", *İşlam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, Ed: Vecdi Akyüz-Seyfettin  ni , C. II, İlke Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 296.

¹³ Ergin, a.g.e., s.373.

¹⁴ Darkot, Besim, "Şehir Ayrımında Nüfus Sayısı ve Fonksiyon Kriterleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, C. VIII, sy. 16, İstanbul 1987, s.3-8.

¹⁵ Priene, Henri, *Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, ev. şadan Karadeniz, Dost Kitabevi, Ankara 1982, s.98.

toplumsal yapı, pazarın varlığı ile mümkündür, bu da yerleşim yerinde "geçici değil düzenli bir mal mübadelesinin varlığı" yani pazar ile sağlanacaktır.¹⁶ Fernand Braudel de bu görüşlere paralel olarak "pazar ve yolları olmayan kent yoktur; bunlar hareketle beslenmektedirler" "... yeri veya biçimi ne olursa olsun, bir pazar, bir çarşı, bir kent çok sayıdaki hareketin nihai noktasıdır" diyerek ticaret ile kent arasındaki karşılıklı etkileşimi dile getirmiştir.¹⁷ Osmanlılar'da da şehir "Cuma kılınur, bazar durur" yerleşim merkezi olarak tanımlanmış, tarım dışı üretim yapıldığı için şehir içindeki topraklar "miri arazi" dışında tutulmuştur¹⁸; ancak bir yerleşimde tarım dışı üretim ya da ekonomik faaliyetlerin yoğunluk kazanmış olması oraya şehir sıfatını kazandırabilecek tek özellik değildir. Örneğin, fuar ve panayır yerlerindeki kalıcı yerleşim merkezleri şehir olarak nitelendirilebilmekten oldukça uzaktır.

Bir yerleşim bölgesine "şehir" denebilmesi için, orada yaşayan halkın dıştan gelecek tehlikelere karşı güvenliğinin sağlanmış olması da en az bu sayılan faktörler kadar önemlidir. Surlar, kaleler kadar yönetim binaları da şehrin karakteristik yapılarıdır.¹⁹ Tarihsel gelişimi içerisinde Müslüman şehirlerini inceleyenler, diğer öğelerin varlığını kabullenmekle beraber şehrin tanımında büyük önem taşıyan yönetim işlevini üstlenmiş kurumların, İslam ülkeleri çevresinde şehre özgü bir kurum olarak görünmediğini bu yüzden de kültür çevresindeki "hepsinin pazarı ve kaleleri olmasına rağmen, hiç bir şekilde kentsel topluluklar olmadığı"²⁰ görüşünü savunmuşlardır. Bu eski kabule göre İslam şehirleri politik bilinçsizlik ve kendi kendini idare yokluğu ile tanımlanır. Örneğin, Osmanlı şehirlerinde yaşayan halk kendisini bir kentin hemşerisi olmaktan çok bir dini cemaatin mensubu olarak görmektedir. Böyle bir yargıya varmazdan önce cemaatlerin vergi tahsili ya da anlaşmazlıkların çözümü gibi din dışı alanlardaki faaliyetleri de göz önünde bulundurulmalıdır. Dinsel bağ önemlidir, ancak bu daha başka bağların yok olması anlamına gelmez.²¹ Şehrin tanımında yer verilen bu kendi kendini yönetme özelliğinin, Osmanlı şehirlerinde yerel yönetimlerin bulunmadığı yargısını doğurmasının asıl nedenlerinden birisi de bu kurumların kentlerin fizikî yapısında bir meclis ya da bir mahkeme binâsı şeklinde yansımamış olmasındandır.²² Ancak bilindiği gibi Osmanlı şehirlerinde kent yönetimine ve kentli halkın temsiline yer veren kurumların varlığı ve işleyiş tarzı kendine özgü özelliklere sahiptir.

Şehirler insanların oluşturdukları, içinde yaşadıkları yapılardan, evlerden, çalışma yerleri,

¹⁶ Weber, Max, *Şehir-Modern Kentin Oluşumu*, çev. Musa Ceylan, Bakış Yayınları, İstanbul 2000, s. 74.

¹⁷ Braudel, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. I, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara 1993, s. 381-382.

¹⁸ Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehirindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. II, Ankara 1981, s. 1265.

¹⁹ Kessler, G., "Şehir'in Tarihi ve Hukuksal Fonksiyonu", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, sy. 114, İstanbul 1935, 524-534.

²⁰ Weber, a.g.e., s.92.

²¹ Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 164.

²² Ergenç, a.g.m., s. 1266.

alışveriş merkezleri, eğitim, kültür ve sağlık yapılarından ve bunların meydana getirdiği ulaşım, kanalizasyon vs. altyapı tesislerinden meydana gelir. Bu gibi ihtiyaçların karşılanmasıyla şehirler, insanın dünya ile ilişkisini, yaşama ve davranış biçimini belirleyen inançların, gelenek ve göreneklerin ortaya çıkma alanı olmaktadır. Şehirleşme üzerinde uzlaşılan bir tanımla "bir toplumda kentlerde yaşayanların sayısındaki artma süreci"²³ ve bu süreç, şehirde yaşayanların çoğalması, şehir sayısının artması ve şehirlerin hem niceliksel hem de niteliksel büyümesi, gelişmesi sonucunda gerçekleşmiştir.

Şehirleşme ve şehirlerin tarihleri, bir parçası oldukları siyasi, ekonomik ve toplumsal sistemlerin tarihleri ile bir bütün oluşturur. Bu sebeple bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde 1326-1362-1402 yılları arasındaki gelişimi ve değişiminin inceleneceği Bursa şehri ele alınırken, bu şehrin bir başkent olduğu kadar bir "Osmanlı Kenti" olduğu da göz önünde bulundurulacaktır.

Osmanlı sultanları, fethinden itibaren Bursa'da yaşamışlar; şehrin imarı, iskan ve genişleme yönü gibi olgular Osmanlı sultanları tarafından belirlenmişlerdir. Bu sebeple Bursa uzun yıllar devlet merkezi görevini yerine getirmiş, Osmanlı toprakları bu şehirden yönetilmiştir. Padişahlar, kuruluş döneminde Edirne'nin alınmasından sonra Balkanlar'da fetihlerin ilerlemesi ve buralarda gerçekleştirilen iskan faaliyetleri ile ilgilenirken bazı zamanlarda Edirne'de de kalmışlardır. Edirne, Osmanlı akıncılarının Balkanlar'daki fetihlerinin yönlendirildiği, Balkanlar'da ortaya çıkan çeşitli problemler ve bu bölgede gerçekleştirilecek seferler için geçici olarak kullanılan önemli bir siyasi merkezdir. Ankara Savaşı'nın ardından "Fetret Dönemi" adı verilen, devletin yönetimdeki belirsizlik ve Anadolu'daki siyasi bölünmüşlikle mücadele etmek zorunda kaldığı süreçte Batı'daki toprakların savunulması ve Batı'ya yayılma politikasının bir gereği olarak Edirne'nin stratejik önemi daha da artmıştır. Bursa ise İstanbul'un fethine kadar Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapmış, devletin siyasi kararları, toplum yapısını oluşturan unsurlar, kurum ve kuruluşlarının büyük bir bölümünün belirlenmiş ya da ortaya çıkmıştır.

Osmanlı şehirleri ile ilgili bir araştırma yapılmazdan önce Anadolu şehirleri bir bütün olarak ele alınmalı ve Osmanlı öncesi Anadolu yerleşim tarihi incelenmelidir.²⁴ Bursa diğer Anadolu şehirleri gibi Selçuklu ya da daha sonraki dönemde kurulan Anadolu Beylikleri'nin mirası olmayıp, Bizans'tan fetih yoluyla elde edilen bir şehir olmasına rağmen, bu şehirlerin yüzyıllar boyunca ortaya koyduğu geleneklerle şekillenmiştir. 1326 yılına kadar Bizans özellikleri taşıyan şehir "Osmanlı Kenti" haline

²³ Tekeli, İlhan, "Kentleşme", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, C. II, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 1997, s. 993.

²⁴ Ergenç, Özer, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", *Bellekten*, LII/203,(1988), s. 673.

gelinceye kadar oldukça önemli değişimler geçirmiştir. Konunun geniş bir çerçevede incelenmesi, kent yaşamının temel belirleyicilerinin ve Bursa Şehri'ndeki gelişimin daha kolay kavranmasını sağlayacağı için bu çalışmada öncelikle Anadolu şehirlerinin tarihi gelişimi ve daha sonra Osmanlılar'ın Orta Asya, Eski Anadolu, İran, Arap ve Türkler'in etki ve katkılarıyla şekil verdikleri Bursa Şehri'nin, Osmanlılar'a başkentlik yaptığı süreç ve bu süreç içerisindeki değişimi ve gelişimi ele alınacaktır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarına dair birinci elden kaynakların sınırlı olduğu bir alanda, şehir tarihi ile ilgili bilgilere ancak sınırlı aralarında rastlanmaktadır ve bir kaç hariç bu bilgiler sadece şehirlerin fethi ve sultanların gerçekleştirmiş olduğu imar faaliyetleri ile ilgilidir. Ayrıca XIV. yüzyıla ait istatistiksel verilerin ve resmi kayıtların bulunmaması, kesin yargılara ulaşmada önemli zorluklar çıkarmaktadır. Bursa Şehri'nin gelişimini gösteren en önemli kaynak, şehrin başkentlik sürecini kapsayan 1326-1362-1402 yılları arasında gerek ilk Osmanlı sultanları gerekse hanedan üyeleri, devlet adamları ve halktan ileri gelen kişilerin, halkın yararına büyük finansmanlarla yaptırmış oldukları ve bir kısmı bugüne kadar gelebilen mimari anıtlardır. Bu yapıların sayısı, türü, yeri, yapılış amacı, niteliği gibi bilgilerden yola çıkılarak ve incelenilen dönem ile sonrasında Bursa'ya gelmiş olan seyyahların izlenimleri de değerlendirilerek Bursa Şehri'nin başkentlik sürecindeki fiziki gelişimi hakkında fikir yürütülmüştür. Ayrıca, şehrin ekonomik, demografik, sosyal ve kültürel gelişimiyle ilgili kaynak niteliği taşıyabilecek her türlü kitap, makale, tebliğ, bildiri, albüm ve planlar gözden geçirilerek şehrin gelişimine yön veren bu olgular ayrı bir bölüm halinde, ekler ve tablolar yardımıyla açıklanmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLILARDAN ÖNCE ANADOLU ŞEHİRLERİ VE

TÜRKLER'DE ŞEHİRCİLİK GELENEĞİ

A. Anadolu'da Türkler'den Önceki Yerleşim Süreci

Anadolu'nun şehirleşme tarihinde, kökeni yüzyıllar öncesine dayanan ve kesintisiz bir gelişimin ürünü olarak bugüne kadar gelebilen bir süreç ile karşılaşılır. Gerek Selçuklu Devleti'nin batıya doğru yayılması, gerekse Selçuklular'dan sonra bu topraklarda egemenlik kuran Osmanlılar'ın yerleştiği şehirlerin hepsi öncelikle birer Anadolu şehridir ve kendisinden önceki uygarlıkların bıraktıkları izler üzerine kurulmuştur. Anadolu coğrafyası, iklim ve bitki örtüsünün çeşitliliği, verimli toprakları gibi olumlu etmenlerle çok eskilerden beri üzerinde insanların rahatlıkla yaşamlarını sürdürebileceği bir yerleşim merkezi olmuştur.¹ Anadolu topraklarında coğrafi birimler sayesinde yöreler oluşmuş, bu belirlilik her dönemde öncelikle idari yapıya yansımıştır. Bir ova ve vadi çevresinde oturanların aynı idari birimde toplanmaları doğaldır. Ticaret yollarının ve siyasi otoritelerin görece etkileri de göz önünde bulundurulduğunda, Anadolu'da coğrafi ve idari birimlerin sınırlarının çok fazla değişkenlik göstermediği söylenebilir. Bazı şehirler ticari gerileme ya da işgallere maruz kalarak sınır değişikliklerine uğrasalar da varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Gerek tarihi gerekse arkeolojik veriler incelendiğinde Anadolu, Orta Doğu'nun ilk yerleşim bölgelerindedir ve pek çok şehrinin ilk yerleşim tarihleri milattan bin yıl kadar gerilere gitmektedir.² Anadolu kentleşme tarihi açısından benzersiz bir evrim ve değişim yaşamıştır; öyle ki gelişim aşamalarının çeşitliliği yönünden de bu bölge, dünya şehir tarihinin tümünü örnekleyebilecek bir zenginliğe sahiptir. Tarih öncesi yerleşme düzenlerinden günümüz kentlerine kadar uzanan bu sürecin izleri çoğu kentte hala gözlemlenmekte, ayrıca bu olgu antik yer adlarının pek çoğunun Türkçeleşmiş haliyle günümüzde de kullanmasından anlaşılabilir.

Anadolu'nun ilk uygar insanı "Paleolitik Çağ" adı verilen dönemi bazı bölgelerde görmüşse de bunlara ait buluntularda yapı ve mimari oluşumun kesin varlığı tam olarak kanıtlanmamıştır. Neolitik Çağ'da ilk yerleşik uygarlığın ipuçlarına Orta Anadolu ovaları ile Akdeniz kıyılarının bazı yerlerinde

¹ Anadolu'da iklim ve bitki örtüsü ile yerleşimler arasında sıkı bağlar vardır. Bu konu hakkında bkz., Tuncel, Metin, "Tarih Boyunca Türkiye'de Kent Kuruluşları", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul 1981, s. 309-350.

² Kuban, a.g.m., s.163-164.

rastlanmış, Doğu ve Kuzey Anadolu'da bu çağın arkeolojik izleri görülmüştür. Bu sebeple bölgede ilk kentleşme, Konya Ovası'ndaki MÖ. 6700-5700 arasına tarihlenen Çatal-Höyük kabul edilmektedir. Bu çağda insanlar ilk kez yapılarını toprak üzerine kurmuşlardır ve bu yapıların kendilerine özgü mimari kuralları olduğu görülmüştür.³ Bunu takip eden Kalkolitik Çağ'da ise MÖ. 4000-3000 yılları içinde geniş bir yerleşim kültürü yaşanmış, birbirlerine yakın ve güvenli yerlerde küçük çapta yerleşimler kurulmuştur. Ancak gerçek anlamda kent tarihi Anadolu için MÖ. 2000'in ilk yüzyılıdır. Tunç Çağı'nın başlangıcında Anadolu'nun hemen hemen her yöresinde içinde yönetici konutlarının ve depoların bulunduğu surlarla çevrili küçük yerleşim birimleri belirir ve bu yerleşimler çevresinde yöre halkı tarım alanlarında dağınık olarak yaşamakta, kaleye ancak tehlikeli zamanlarda girmektedir.⁴

Bu gelişmeleri takip eden MÖ. 1900-1800 yıllarında Anadolu'ya yerleşmeye başlayan ve adları bilinen ilk siyasi topluluklar ortaya çıkmıştır. Hititler'in yaklaşık olarak MÖ. 1650'de Kızılırmak yayı içerisinde kalan bölgede siyasi birlik kurmalarıyla Anadolu'da yerleşme şekil ve sistemleri tamamen değişmiş, yer yer büyük şehirler ve şehir krallıkları kurulmuştur. Bu döneme kadar aralarında ancak kısıtlı ticari ilişkiler düzeyinde bağlantı kurabilen şehirler, böylelikle ilk kez bölgesel bir yerleşme sistemi içinde işlev kazanmışlar; şehirlerde her türlü hizmete elverişli bina kuruluşlarıyla saraylar, okullar, pazar yerleri, şehir ve aile topluluğuna uygun ev tipleri, çok çeşitli biçim gösteren örnekleriyle bir yapı kültürü olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca şehirler sur, burç ve diğer bazı savunma sistemleriyle korunaklı hale getirilmişlerdir.⁵

MÖ. 1. binin başlarında Hitit Devleti'nin Phrygler tarafından yıkılmasından sonra bu uygarlık Toroslar'ın güneyine çekilirken, yaklaşık aynı dönemde Doğu Anadolu'da, en parlak dönemi MÖ. 850'lere tarihlenen Urartu Krallığı kurulmuştur. Anadolu'nun batısında ise MÖ. 1400'lere kadar yerleşme yoğunluğundan bahsedilemez. Tarih öncesinden başlayarak en önemli Anadolu uygarlıkları hep İç, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da oluşmuştur. Merkezi Yunan Yarımadası olan Miken Uygarlığı'nın çöküşünden sonra, önceden de kısmi biçimde görünen Yunan kavimlerinin Anadolu'ya göçü devam etmiş, bu göçler sonunda, Batı Anadolu'da yerleşme birimleri ortaya çıkmıştır. Bu kolonizasyon hareketi ilk zamanlarda tarımsal nedenlerle gerçekleştirilirken daha sonraları ticari ve ekonomik faktörler ön plana çıkmıştır. Anadolu kıyılarındaki Yunan şehirleri geniş hinterlandları aracılığıyla Anadolu ve Ön Asya ile öteden beri ticaret ve kültür ilişkilerinde bulunduğu için bu çağda

³ Akok, Mahmut, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Geleceğin Türk Sanatına Kaynak Olan Varlıklar", Malazgirt Armağanı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 203.

⁴ Tanyeli, Uğur, "Anadolu'nun Kentsel Tarihi", Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. II, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 1997, s. 988-999.

⁵ Akok, a.g.m., s. 205.

Batı Anadolu'da önemli gelişmeler görülmüştür.⁶

MÖ. VIII. yüzyıla değin Batı Anadolu'nun kıyı kesiminde gelişen Yunan yayılması, MÖ.VII. yüzyılda Marmara Denizi'nin güneyine uzanmış, MÖ. 670 yılında kolonizasyon hareketine başlayan Miletoslular, Marmara kıyılarında Kyzikos (Balkıs-Belkız, Erdek yakınlarında), Gelibolu Yarımadası'nda Limnai, Gemlik Körfezi'nde ise Kios gibi koloniler kurmuşlardır. Bu dönemde kurulan kentler "polis" adı verilen ve her zaman bağımsız kent devletleri olarak örgütlenen koloni kentleridir. Bu kentlerin oluşumunu sağlayan asıl kaynak ticaret ve kırsal alanların işletilmesidir.⁷

Antikçağ'da şehir ve onu çevreleyen tarımsal alan ancak sınırlı miktarda nüfusu besleyebileceği için fazla kalabalık olmayan şehirler kurulmuş; bu şehirler, Batı Anadolu'da İon ve Yunan etkisinin yaşandığı yeni bir dönemi başlatmışlardır.⁸ Bu dönemde çoğu kentin planı MÖ. V. yüzyılda yaşayan şehir mimarı Hippodamos'un planlarına uygun olarak inşa edilmiştir. Adını Hippodamos'tan olan bu kent planları, birbirine paralel ve dik sokaklar arasında kalan kare ya da dikdörtgen parsellerin içine yapıların inşa edildiği düzenli kentlerin oluşumunu sağlamıştır. Şeklinden dolayı buna "ızgara planı" da denilmiştir.⁹

MÖ. VI. yüzyılda başlayan Pers istilası ile önce Med Krallığı, daha sonra da İran yaylasının tamamı ve Anadolu toprakları Pers Krallığı sınırları içine girmiştir. Lidya Krallığı'nın yıkılmasıyla birlikte Persler Batı Anadolu'ya gelerek İon şehirlerini birer birer ele geçirmeye başlamışlardır. Önceleri Pers egemenliği yabancı kavimler için çok ezici olmamış, fakat MÖ. 500'lerde Yunanlılar'ın teşvik ettiği batı kıyılarındaki halk ayaklanmaları Persler tarafından şiddetle bastırılmış, bu isyanlar sonucunda Batı Anadolu' da yüzyıllardır önemli bir merkez olarak gelişen şehirlerin bir çoğu yıkılmıştır.¹⁰

Makedonya Kralı Büyük İskender (MÖ. 336-323)'in MÖ. 334'te Anadolu fethine başlaması ve onun ölümünden sonra komutanlarınca bağımsız krallıkların kurulmasıyla, antik dünyanın ağırlık merkezi Doğu Akdeniz'e kaymış, Güneybatı Anadolu'da şehir yaşamı yeniden hızlı bir gelişme göstermiştir.¹¹ Bunu izleyen süreçte MÖ. III. yüzyılda Kelt veya Galatlar'ın Anadolu'ya gelmeleriyle çıkan savaşlar sonunda Bithynia, Pontos, Kappadokia Krallıkları kurulmuş ve Anadolu şehirleri yerel krallar tarafından yönetilmeye başlamışlardır. Bu krallar, kentleşme politikalarını doğrudan yönlendirmiş, örneğin Kral Lysimakhos, Ephesos kentini o vadadaki yerleşme alanından taşıyıp bugünkü

⁶ Mansel, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, s. 157-158.

⁷ Sevin, Veli, "Anadolu'da Yunanlılar", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C. II, Görsel Yayınları, İstanbul 2000, s.227-228.

⁸ Mansel, a.g.e., s. 177.

⁹ Tanyeli, a.g.m., s. 989-990.

¹⁰ Baykara, a.g.e., s. 14.

¹¹ Tanyeli, a.g.m., s. 990.

yerinde yeniden kurmuştur.¹² Kentsel planlamada bu devirde, niceliksel büyümeye paralel olarak önemli gelişmeler görülür. Bu dönemde planlı kentlerin sayısı arttığı gibi bunlarda cadde-sokak ayrımı belirginleşmiş, sütunlu caddelerin yapımı başlamıştır. Ayrıca ticaret ve yönetim binaları için ayrı sahalar belirlenerek, bu yapılar ızgara planlı kentlerin merkezlerinde inşa edilmişlerdir. Batı Anadolu'da kıyı kentlerinde yaşayan halk daha önceleri sadece barış zamanlarında düzenli kentlerde otururken, Helenistik Dönem'den sonra bu tarz kentler yaygınlaşmış, yıllar boyunca yerleşimler bu plana uygun olarak gelişip büyümüşlerdir.¹³

Helenizm Dönemi'nde Anadolu kentleri birer küçük sanayi merkezi olmuş, kent pazarları alışveriş ve ticaret merkezi niteliği kazanmıştır. Bu dönemde zenginlik yavaş yavaş kentlere çekilmiş, kentler yiyecek ve hammadde sağlayabilmek için kırsal kesime bağımlı sayılmışlardır. Bu yüzden hammadde alanlarına yakın, ticari açıdan önemli yol kavşakları üzerinde bulunan ve askeri bakımdan stratejik yerlerde kurulan kentler hızla gelişmiştir.¹⁴ Bu çağda kütüphaneleri, tiyatroları, agoraları, mimarlık ve sanat atölyeleriyle büyük kültür merkezleri haline gelen bu kentler, Roma'nın Anadolu'yu istila etmesinden sonra da varlıklarını koruyarak Roma sanat ve kültürüne kaynaklık etmişler, onu etkilemişlerdir. Özellikle Anadolu yerleşim sisteminin Ephesos'u hedef alan biçimde bütünleştirilmesi, bölgeyi Antik Dünya'nın en büyük merkezlerinden biri yapmıştır.¹⁵ Son Bergama Kralı III. Attalos, krallığını miras yoluyla Roma'ya terk etmiş, onun ölümüyle Roma, Bergama Krallığı toprakları üzerinde Asya (Asia) Eyaleti'ni kurmuş, bir süre sonra daha doğuda bulunan topraklar da Roma'ya bağlı birer il olarak örgütlenmişlerdir. Anadolu kentleri MÖ. I. ve II. yüzyıllarda o dönem uygarlıklarının en zengin ve en önemli sanat merkezleri olmuş, Helen geleneği Anadolu'nun orijinal yerel mimarisinde devam etmiş, ancak uygulanan yapı teknikleri ve mühendislik yöntemleri tamamen Romalı karakterler kazanmıştır.¹⁶

Anadolu kentleri en parlak dönemini devletin doğal sınırlarına ulaştığı Roma İmparatoru Hadrianus (117-138) zamanında yaşamıştır. Hadrianus'un saltanat yılları, ülkesini dolaşmak, eyaletlerinin sorunlarını yakından tanımak ve önemli kentlerin büyük bir bölümünü güzel anıtlarla süslemekle geçmiştir. Hadrianus, MS. 121-125 ve 128-133 yılları arasında yaptığı iki uzun gezide Anadolu'ya uğramış, Antakya, Tarsus, Tyana (Kemer-hisar), Melitene (Eski Malatya), Trabzon,

¹² Özsaıt, Mehmet, "Anadolu'da Helenistik Dönem", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C. II, Görsel Yayınları, İstanbul 2000, s. 376.

¹³ Onurkan, Somay, "Anadolu'da Eski Yunan ve Roma Arkeolojisi", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C. III, Görsel Yayınları, İstanbul 2000, s. 446-447.

¹⁴ Tuna, Korkut, *Şehirlerin Ortaya Çıkış ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, İstanbul 1987, s. 118.

¹⁵ Özsaıt, a.g.m., s. 337; Tanyeli, a.g.m., s. 990.

¹⁶ Akurgal, Ekrem, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Yayınları, İstanbul 1989, s. 220.

Ankara, Nicomedia (İzmit), Nicaea (İznik) kentlerini ziyaret etmiştir.¹⁷ İmparator Hadrianus'un Anadolu'da konakladığı yerler MS. II. yüzyıldaki Anadolu kentleri hakkında bilgi vermek için çok renkli bir tablo oluşturmaktadır.

Küçük Asya'da Hititler'den beri bir yol ağının varlığı bilinmektedir. Anadolu'ya egemen olan Lydialılar, Persler ve Helenizm Krallıkları zamanında da ihtiyaç duyulduğu takdirde askeri ve ticari yollar yapılmıştır. Ancak Romalılar Dönemi'nde Anadolu'yu her yönde aşan bir ulaşım ağının gerçekleştirilebilmesi iç bölgeleri de şehir yaşamının bir parçası haline getirmiştir.¹⁸ Antik kentlerin varlık nedeni olan denizle doğrudan ilişki kurma gereğinden ötürü, Roma Barışı olumlu etkilerini kıyılarda gösterdiği gibi, Ankara¹⁹ ve Kayseri gibi şehirlerde de yollar ve ulaşım ağı sayesinde hızlı bir büyüme ve değişim ortaya çıkmıştır. Roma, Anadolu'nun askeri gücüne ve vergi potansiyeline ihtiyaç duyulduğu için, iç yöreleri geliştirmek ve özellikle tarıma açmak amacıyla çok sayıda koloni kentleri kurup, çevredeki tarım alanlarını bunlara bağlamak yöntemine başvurmuştur. Örneğin, Konya, Malatya, Şebinkarahisar gibi şehirler bu dönemde birer Roma kolonisi olarak ortaya çıkmışlardır.²⁰

Roma koloni kentlerinde uygulanan ızgara plan, genellikle kare ya da kareye yakın planlı bir surla çevrili olan kentsel alan, merkezde kesişen iki ana caddeye sahiptir ve yine kare biçimli yapı alanlarından oluşmaktadır. Bu tür kentlerin çoğunlukla küçük bir nüfus için planlandığı görülür. Batı ve Güney Anadolu gibi Roma öncesi kentleşmiş yörelerde koloni kentlere rastlanmaz. Roma yönetiminin en büyük yapıtlarını barındıran çoğu Anadolu kentlerinin kökeni, hemen hemen Antikite'nin başlangıcına, hatta öncesine götürülebilecek kadar eskidir. Roma döneminde yapıyı iyice yaygınlaştıran sütunlu caddeler Anadolu'da daha Helenizm döneminde belirmiştir.²¹ Bu şehirlerde Roma katkısı kentsel alt yapının geliştirilmesi yönünde olmuş, sağlık kurumları, kanalizasyon sistemleri ve temiz su getirilmesi gibi alanlarda Romalılar'ın Anadolu'ya katkısı önemli boyutlarda olmuştur. Romalılar'ın MÖ. 80 yıllarında buldukları merkezi ısıtma sistemi, büyük termal yapıların ve hamamların Anadolu'nun hemen her şehrinde inşasını sağladığı gibi, bu dönemde yine Romalılar'ın buluşu olan su kemerleri Anadolu'da en güzel örneklerini vermiştir.²²

¹⁷ Özsait, Mehmet, "Anadolu'da Roma Egemenliği", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C. II, Görsel Yayınları, İstanbul 2000, s. 390; Umar, Bilge, *Türkiye Halklarının İlkçağ Tarihi*, C. II, İstanbul 1984, s. 236.

¹⁸ Özsait, a.g.m., s. 409-410.

¹⁹ Ankara, Frigler ve Galatlar dönemlerinde bir kale-şehir iken Romalılar zamanında güneye ve batıya doğru gelişmek suretiyle açık bir şehir haline gelmiştir, Ergenç, Özer, "XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, I, İstanbul 1980, s. 86.

²⁰ Anadolu şehirlerinin bu dönemdeki coğrafi durumları ile yer adları hakkında geniş bilgi için bkz., Strabon, *Geographika: XII-XIII-XIV, Antik Anadolu Coğrafyası*, çev. A. Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1993.

²¹ Tanyeli, a.g.m., s. 990.

²² Akurgal, a.g.e., s. 221.

İmparatorluğun en geniş sınırlarına ulaştığı MS. 300'ü yıllarda başkent Roma ülkenin bir köşesinde kalmış, İmparator Constantinius (315-337) yeni bir başkent kurma girişiminde bulununca, stratejik konumu uygun olan Byzantion bu iş için seçilmiştir. İnşasına 324 yılında başlanan yeni başkent 11 Mayıs 330 yılında büyük törenlerle açılmış ve yeni başkentle beraber; Roma devlet tarzı, Helenizm kültürü ve Hıristiyanlık inancı Doğu Roma İmparatorluğu'nun gelişmesinin ana kaynağı olmuştur.²³ Antik kültüre sahip çıkan Doğu Romalılar yerli halkla bütünleşme avantajını yakalamışlar, bundan sonra Anadolu kentlerinin gelişmesi bu yönde olmuştur. Başkent Konstantinopolis MS. 350-565 tarihleri arasında dünyanın en önemli kültür ve sanat merkezi durumuna gelmiştir.²⁴

Batı Roma İmparatorluğu'nun 476 yılında yıkılmasından sonra Doğu Roma İmparatorluğu kimlik değiştirip tamamen doğulu özellikler taşımaya başlamıştır. I. Justinianus (527-565) gibi imparatorlar, Büyük Roma İmparatorluğu'nun yeniden doğal sınırlarına ulaşması için çaba gösterdilerse de başarılı olamamışlardır. VII. yüzyılda doğudan gelen Arap saldırılarına maruz kalan Anadolu kentleri gitgide küçülerek iç kalelere çekilmişlerdir. Ankara, Miletos, Priene, Pergamon bu duruma örnek gösterilebilir. Bizans İmparatorluğu, Heraklios (610-641) zamanında kendi bünyesi içinde sosyal, siyasi ve kültürel anlamda derinliğine bir yenilenme dönemine girmiştir. Arap Yarımadası'nda başlayan ve hızla Bizans sınırlarına doğru ilerleyen akınlara karşı yeni bir önlem alma gerekliliği doğmuş, İmparator Heraklios'un girişimiyle ülke "thema"lara ayrılmıştır. Thema sistemi Bizans'ın eyalet sistemine yüzyıllar boyunca damgasını vurmuş, askeri bakımdan "kolordu" anlamına gelen thema, kısa bir süre sonra kolordunun elinde bulundurduğu toprakları da ifade etmeye başlamıştır. VII. yüzyıldan itibaren eyalet ve thema merkezleri sosyal, ekonomik ve hatta siyasi olarak Anadolu'nun en hareketli kentleri olmuştur.²⁵ Başkent Konstantinopolis ise IX. yüzyıllarda tüm yabancı tüccarların uğradığı bir "dünya ticaret merkezi" haline gelmiştir.

Bizans döneminin en önemli değişikliklerinden birisi de, Roma Devleti'nin batıya yönelen yol şebekesinin yerine Konstantinopolis'e giden yeni bir yol düzeninin oluşturulmasıdır. Bu durum ülkedeki Ephesos ve çevresi gibi bazı yörelerin gerilemesine yol açarken, kuzeyde kalan ve başkent Konstantinopolis'i Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya bağlayan, Kütahya ve Kastamonu gibi şehirlerin canlanmasını sağlamıştır.²⁶ Bununla birlikte "thema" sisteminin kentlerden çok kalelerin yaşamasına elverişli olması sonucunda bazı Antik şehirlerin Bizans devrinde alanları küçülmüş, nüfusları

²³ Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 25.

²⁴ Akurgal, a.g.e., s. 226.

²⁵ Dursun, İsmail Hakkı, "Bizans Tarihi", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C. II, Görsel Yayınları, İstanbul 2000, s. 552-553; Ostrogorsky, a.g.e., s. 90.

²⁶ Ramsay, W. M. , *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1960, s. 473.

azalmıştır.²⁷ Bu dönemde şehirlerde yapı ve mimari yönden gerilemeler olmuş, Akdeniz’de artan Arap korsanlığı, deniz ticaretinin tehlikesini arttırdığı gibi, bu durum, Anadolu kentlerinde sanayi ve ticaretin zayıflamasına yol açmıştır. Arap akınları ve yağmalar kentleri tahrip etmiş, dar gelirli kesim ise kentleri terk etmeyi daha güvenli bulmuştur. Amorium gibi bazı kentler yağma ve talanlardan sonra kent özelliğine bir daha kavuşamamıştır.²⁸ Bizans topraklarında, bazı mimari tesisler büyük şehir merkezlerinde ya da çevresinde yapılmışlarsa da bunlar bir çağ önce Anadolu’da görülmüş olan gelişmeler düzeyine ulaşamamışlardır. Bu dönemde askeri mücadeleler yüzünden şehirlerin güvenli olan savunma sistemlerine ve sefer yollarını tutan savunma noktalarına önem verilmiş, bu amaçla birçok askeri yapı inşa edilmiştir. Anadolu şehirlerinin Ortaçağ’daki genel karakteristiği, kale ve pazardan oluşmaları da bu dönemde gerçekleşmiştir.²⁹ Bu tür yerleşimler korunaklı bir yerde olup pazar özellikleri dışında dini, idari ve çoğu zaman da askeri bir kuruluşun merkezi olan şehirlerdir. W. M. Ramsay’ın “*Bizans Tarzı*” adını verdiği piskoposluk şehirleri “*sarp tepeler üzerine kurulmuş istihkamlardan ibarettir*”.³⁰ Bu şehirlerden biri de kuzeybatı Anadolu’da Bitinyalılar’dan sonra sırasıyla Roma ve Bizans egemenliğine giren ve o zaman için Prusias ad Olypium olarak bilinen Bursa şehridir. Bu özellikleri ile Bizans şehirleri önceki Anadolu şehirlerinden kesin çizgilerle ayrılmakta, Anadolu’da artık Antikçağ bitip Bizans Çağı başlamaktadır.

Bizans’ın askeri gücünün arttığı ve politik görünümünün değiştiği X. yüzyılda yeniden bir canlanma görülür. Araplar ile mücadelede üstünlüğün Bizans’a geçmesiyle nüfustaki gerilemeler durmuş, şehirler çoğunlukla kale-şehir (kastra) özelliğini devam ettirmekle beraber, bunlardan bazılarının çevresinde üreticiler ve tüccarlar yerleşmeye başlamıştır. Bu dönemde Bizans’ın Müslümanlarla ve diğer komşularıyla ticari ilişkilerinin artması ve Akdeniz ticaretine Venedik ve Cenevizliler’in gelmeleriyle ticaretin geliştiği görülmektedir. Bu olumlu gelişmeler sonucunda Tarsus, Antalya, Ephesos ve Foça gibi liman şehirleri canlanmış, Müslümanlarla gerçekleştirilen kara ticaretinin Trabzon’dan güneye inen yol üzerinden geçmesi, bu yöredeki şehirlerin zenginleşmesini sağlamıştır.³¹ Ekonomik ve siyasi yaşamın canlanması şehirlerin de gelişimini beraberinde getirdiği gibi kale dışında yerleşimler başlamış ve kimi yerlerde şehir ve kale iki ayrı bölüm halinde ortaya çıkmıştır. Bu oluşum XI. yüzyılda da devam etmiş, bazı Anadolu limanları Bizans’ın denizlerde

²⁷ Kuban, a.g.m., s. 164.

²⁸ Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. E. Ziya Karal, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1975, s. 49; Ostrogorsky, a.g.e., s. 90.

²⁹ Priene, a.g.e., s. 76; Akok, a.g.m., s. 208.

³⁰ Ramsay, a.g.e., s. 272.

³¹ Baykara, Tuncer, *Anadolu’nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisâdi Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1990, s. 31-32 ; Heyd, a.g.e., s. 53.

üstünlüğü ele geçirmesiyle gelişip yeniden canlandı.

Ancak Bizans'ta bu olumlu gelişmeler fazla uzun sürmemiş, XI. yüzyılda Bizans taht kavgalarına maruz kalmış ve 1059-1081 yılları arasında tahta beş hükümdar oturmuştur.³² Bu durum kentsel yaşamı da olumsuz yönde etkilediği gibi Konstantinopolis'te bile nüfus 1050'den sonra hızla düşmeye başlamıştır.³³ Bizans'ın II. Basileos zamanındaki zayıflaması, Konstantinopolis'teki memur aristokrasisinin gücü kendi ellerinde toplamasına yol açmış; bu ise sadece askeri aristokrasinin değil, aynı zamanda imparatorluğun savunmasına da zarar vermiştir. Savunmanın zayıflamasında kuşkusuz rütbeli askerlerin ve toprak sahiplerinin de payı vardır. Bu dönemde Bizans, sınırladaki savunmasını güçlendirmek amacıyla güçlü ve yıldırıcı bir ordu kurmak yerine "stratitot" adı verilen özgür köylüleri, toprağa bağlı ve sadece elde edilen ürünün sahibi durumuna indirgemıştır.³⁴ Bu durum askerleri yönetimden daha fazla uzak tutamayacak bir hal almış, Kappadokia'lı bir komutan olan Romanos Diogenes 1068'de imparator olarak tanınmıştır. Ancak bu da imparatorluğun ülke sınırlarını korumak için giriştiği çabaların başarısızlıkla sonuçlanmasını engelleyememiştir. Bizans bu dönemde hem iç, hem de dış sorunlarla uğraşmaktadır ve 1071'de Türkler'e karşı saldırıya geçtiğinde memur aristokrasisinin entrikalarıyla Romanos Diogenes'in saltanatı çoktan tehlikeye girmiştir.³⁵

Bizans İmparatorluğu bu şartlar altında varlığını devam ettirmeye çalışırken, XI. yüzyıldan sonra Anadolu'daki topraklarının yavaş yavaş kuvvetli göçebe eğilimleri olan bir toplumun eline geçmesiyle Anadolu'daki Bizans şehirleri büyük değişimlere sahne olmuştur. Bugünün Anadolu kentleri Hittit, Helenistik, Romalı ya da Bizanslı çağrışımlara sahip olsa bile Türk çağı kendisinden önceki uygarlıkların izlerini silebilecek kadar uzun sürmüştür. Türkler tarafından Anadolu'da kurulmuş kentler çok değildir. Bununla beraber Türk kenti eski veya yeni her bölgede benzer bir kimlikle ortaya çıkmaktadır. Bu kimliğin İran, Türkistan ve diğer İslam kentleriyle genel sosyal ve fiziki benzerlikleri, Türk öncesi dokusu üzerindeki gelişiminde kendine özgü nitelikleri söz konusudur.³⁶

XI. yüzyıl ortalarına doğru yeni bir unsur olan Türkler'in Anadolu'ya yoğun göçünün, Anadolu kentlerinde yıkımlara neden olduğundan çok söz edilmiştir. Ancak daha XII. yüzyılda belliren yeni kentsel refahın da kanıtlandığı gibi, bu fetihlerin çok yıkıcı olması pek mümkün değildir. Anadolu, Türk fetihlerinin öncesinde yüzyıllardır devam eden özelliklerin izlerini taşımıştır; ancak bunlar Antikçağ'ın

³² Runciman, Steven, Haçlı Seferleri Tarihi, çev. Fikret Işıltan, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 138; Ostrogorsky, a.g.e., s. 336.

³³ Tanyell, a.g.m., s. 991.

³⁴ Bodmer, Jean-Pierre, "Selçuklular Anadolu'da", çev. Ali Osman Öztürk, Cogito, sy. 29, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 34-35.

³⁵ Mikhail Psellos, Khronographia, çev. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 230.

³⁶ Kuban, a.g.m., s. 164.

geometrik düzen anlayışından çok Ortaçağ'ın kendiliğinden oluşan, rastlantısal ve savunmaya dayalı mekanlarıdır.³⁷ Anadolu'daki Bizans kentleri, daha Ortaçağ'ın başlarında küçülmüştür ve birkaçı dışında bunlar gerçek anlamda kentten çok, iyi korunmuş küçük yerleşim birimleri olarak adlandırılır.³⁸ Bütünüyle ele alındığında ise Türkler'in bu bölgeye gelmeye başladığı dönemde Anadolu az nüfuslu bir ülkedir ve fetihler boyunca süregelen savaşlardan dolayı şehirlerin nüfusu daha da azalmıştır. Varolan nüfus ise birbirinden çok farklı etnik özelliklere sahiptir.³⁹ Bu da gösteriyor ki Türkler'in Anadolu'ya yerleşmesinden sonra Anadolu'nun kentleşme sürecinde herhangi bir kesinti oluşmamış, bu dönemde şehirler ve şehir hayatı Bizans dönemine nazaran olumlu gelişmeler kaydetmiştir.

B. Anadolu Selçuklu Devleti Zamanında Şehirleşme Faaliyetleri

1. Türkler'in Anadolu Şehirlerine Yerleşmesi

Türkler'in Anadolu'ya milattan önceki yıllardan beri geldikleri ve özellikle ülkenin doğu kesiminde zaman zaman etkili oldukları bilinmekteyse de bu dönem ile ilgili bilinenler oldukça karmaşıktır ve Türkler'in bu ülkeyi yurt edinmedikleri açıktır. Türkler bu bölgeye belirgin bir şekilde VIII. yüzyılda Abbasiler zamanında gelmişlerdir.

Bizans egemenliğinde bulunan Elcezire, Suriye; daha sonraları Doğu Anadolu ve Azerbaycan'ın Araplar tarafından fethinden sonra, Arap-Bizans mücadeleleri, Tarsus-Malatya-Erzurum çizgisi boyunca devam etmiş, Sugur (uçlar) ve Avasım adı verilen bu askeri mücadele bölgelerine özellikle Abbasi Halifesi Medhi (775-785) zamanında genellikle Müslümanlar tarafından fethedilmiş olan Türkistan, Harezm ve Horasan'dan başta Müslüman Türkler olmak üzere çok sayıda gönüllüler yerleştirilmiştir. Eski ticaret ve hac yollarının geçtiği bu merkezlerde, ticari etkinlik yanında geniş çapta tarım yapılması sonucunda bölge yeniden canlanmış, şehirler zenginleşmiştir. Bu bölgeye yerleşen Türkler'in sayısı Halife Harun Reşid, Memun ve Mutasım devirlerinde oldukça yüksek bir dereceye ulaşmış, özellikle Halife Mütevekkil (847-861) zamanında, ordu çoğunluğunun Türkler'den oluşması sonucunda askeri bölgelerin yönetimi Türkler'e verilmiştir.⁴⁰ Türkler ile ilgili bu dönemde bilinenler Tarsus gibi bazı şehirlerin imar edilmesi ile ilgilidir.⁴¹ Bu bölgede Bizans İmparatorluğu Müslümanlarınkine benzer bir askeri teşkilat oluşturmuştur. Bu iki gücün mücadeleleri başlangıçta

³⁷ Tanyell, a.g.m., s. 991.

³⁸ Faroqhi, a.g.e., s. 32.

³⁹ Cahen, Claude, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, e Yayınları, İstanbul 1979, s.67.

⁴⁰ Sevim, Ali- Yücel, Yaşar, *Türkiye Tarihi*, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990, s. 25-27.

⁴¹ Togan, A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1982, s. 178.

Bizans lehinde olmuş ve uçlardaki Müslüman kuvvetleri, özellikle Makedonya Sülalesi zamanında geri çekilmek zorunda kalmıştır. II. Basileos Anadolu'yu ve diğer belli başlı bölgeleri elinde bulundurmuş, aristokratları karşısına almaktan çekinmeyerek devlet içinde çok farklı dini, etnik ve sosyal çıkarlar arasında dengeyi kurmayı başarmıştır. Ancak onun zayıf halefleri zamanında bu denge yeniden bozulmuş, Bizans yeniden çıkar çatışmaları ve taht mücadelelerine maruz kalmıştır.⁴²

Bizans İmparatorluğu bu durumdayken Anadolu'da yeni bir unsur olan Türkler'in bölgeye gelişleri iki guruba ayrılabilir. 1071'den önceki akınlar, Çağrı Bey öncülüğünde 1018 yıllarında keşif ve ülkeyi tanımak amacıyla yapılmış, bu akınların ilki 1029'da Bizans-Ermeni sınırında gerçekleştirilmiştir. Daha sonraki Türkmen akınları ise 1043'te güneyde Dicle Nehri'nin çıktığı bölgeden gelmiştir.⁴³ XI. yüzyılda Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla Oğuz Türkleri'nin batıya doğru hareketi güçlenmiş ve Malazgirt Zaferi'ne kadar aradan geçen otuz yıllık zaman zarfında Türkmenler akınlar halinde Anadolu sınırlarına gelmiş, ülkenin doğu ve orta kesimlerine yayılmışlardır. Ancak genel olarak 1071 yılına kadar bu ülkeyi kendileri için emin bir yurt olarak gördükleri söylenemez.⁴⁴ Selçuklular'ın, 1055'te Bağdat'a gelmesiyle, siyasi otoriteleri daha artmış, böylece Türkler Bizans'ın karşı saldırılarını durdurabilecek kadar güçlenmişlerdir. Yakındoğudaki baskılara son verip siyasi bir birlik oluşturarak çeşitli mezhep çatışmalarını sona erdiren Selçuklu Devleti için ilk yıllardan itibaren alınması gereken iki bölgeden biri, Şii Fatimî ülkesinin merkezi Mısır; diğeri ise Bizans egemenliğindeki Anadolu olmuştur.

Bu dönemde Anadolu, siyasi karşılıklar ve saldırılar sonucunda zayıflamış ve ihmal edilmiştir. Bizans'ın diğer eyaletlerinde olduğu gibi, Anadolu'da da halkı korumakla görevli askerlerin kendi ülkelerini yağmaladıkları görülmüyordu ve bölge bu güvensizlik ortamı içinde giderek bölünmüştür. Bu olumsuz sebepler birleşince Bizans, Türk akınlarına ciddi bir şekilde karşı koyamamış ve sonuç olarak Malazgirt yenilgisi yaşanmıştır.

1068 yılında imparator seçilen Romanos Diogenes, tahta çıkışından iki ay sonra Anadolu seferine çıktı. Bu sırada Sultan Alp Arslan Suriye seferindedir ve ana siyaseti gereği Suriye'deki Şii Fatimileri ortadan kaldırmak üzere Azerbaycan'dan inerek Bizans'ın korunaklı kalesi Malazgirt'i zaptetmiş, Diyarbakır ve çevresini ele geçirmiş, Halep'e uzanmıştı ki, ilk Bizans elçisi huzuruna gelmiştir. Sultan Alp Arslan Halep'ten Şam'a yürüdüğü sırada İmparator Romanos Diogenes komutasındaki Bizans ordusunun Anadolu'da ilerlemekte olduğu haberini alınca geri dönmüş ve sonuçta iki ordu 26 Ağustos 1071'de Malazgirt Ovası'nda karşılaşmıştır. Bizans'ın yenilgisiyle

⁴² Bodmer, a.g.m., s. 34-35.

⁴³ Cahen, a.g.e., s. 82-83.

⁴⁴ Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, Turan Neşriyat Yurdu Yayınları, İstanbul, 1971, s. 37-38.

sonuçlanan bu savaş sonunda Alp Arslan, Romanos Diogenes ile bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşmaya göre İmparator Diogenes, Selçuklulara savaş tazminatı ödeyecek, yıllık vergi verecek, gerekli görüldüğünde askeri yardımda bulunacak, İmparator kızlarından birini Sultan'ın oğluna verecek ve Malazgirt, Menbic, Antakya ile Urfa kale ve şehirleri Türkler'e geri verilecektir. Diogenes'in bu anlaşmayı imzalamasından sonra, henüz Anadolu seferindeyken tehlikeye giren iktidar, VII.Mikhail Dukas'ın (1071-1078) tahta çıkarılmasıyla son bulmuştur.⁴⁵

Bu savaşın sonuçları, Türk, İslam, Bizans ve dünya tarihi açısından önemli olduğu kadar Anadolu'nun kentsel tarihi açısından da çok önemlidir. Malazgirt Zaferi Anadolu'da Türk nüfusunun hem yoğunluk kazanmasında hem de düzenli şehirlerde oturmasında atılan ilk esaslı ve büyük adımdır. Bu savaş sonunda Bizans'ın Anadolu'daki direnişi kırılmış, Türkler Anadolu'ya kitleler halinde yayılmaya ve yerleşmeye başlamışlardır. Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın, İznik'i 1075 yılında fethedip Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurmasından itibaren bu büyük göç daha geniş bir içerik kazanmış ve Batı Anadolu'da bu devletin kurulmasından itibaren köylüler, tüccarlar, sanatkarlar, din adamları ve bilginler Anadolu'ya göçe başlamışlardır.⁴⁶

Malazgirt Savaşı ve onun sonrasında ortaya çıkan gelişmeler Avrupa'da da büyük yankılar uyandırmış, Haçlılar 1090'dan sonra harekete geçip Anadolu'ya gelmişlerdir. İznik, Hıristiyanlar için kutsal sayılıyordu ve onu geri almayı düşünüyorlardı. 1096'dan sonra Haçlılar Bizans'ın karşı saldırısına destek oldu, asıl amaçları Türkler'i Anadolu ve Ön Asya'dan atmaktı. Bu durum Selçuklu Devleti'nin bir dış sorunu haline geldi ve Haçlı orduları başkent İznik'i kuşattıkları sırada I.Kılıç Arslan Malatya'ya düzenlediği seferden geri döndü. İznik önünde gerçekleşen meydan savaşında Haçlı kuvvetleri askeri açıdan üstün durumda olduğu için gâlip geldiler.⁴⁷ İznik'in elden çıkmasından sonra Türkler kıyılardan uzaklaşarak Orta Anadolu yaylasına çekildiler.

Haçlı Seferleri Bizanslılar'ın saldırı ve yağmalarına fırsat vermiş, bir yandan Selçuklu toprakları parçalanmış, diğer yandan Anadolu'da büyük insan kayıplarına neden olmuştur. Bu sebeple Selçuklular Anadolu'da daha uygun bir başkent arayışına girmişler ve Konya, devletin yeni merkezi olmuş (1097), mevcut Türk askeri garnizonu yanında kalabalık bir Türk yönetim kadrosu Konya'ya yerleşmiştir.⁴⁸ Sürekli hareket halinde olan Türkmenler de hızla Menderes Vadisi'ni geçip doğuya

⁴⁵ Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi: Selçuklu Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 71; Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 276-277; Mikhail Psellos, a.g.e., s. 231-233.

⁴⁶ Cahen, Claude, *Türkler'in Anadolu'ya İlk Gelişi (XI. Yüzyılın İkinci Yansı)*, çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediylidiz, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 53-54; Turan, a.g.e., s. 37-38.

⁴⁷ Köymen, a.g.e., s. 288.

⁴⁸ Baykara, Tuncer, *Türkiye Selçukluların Devrinde Konya*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 143.

doğru hareket etmiş, Eskişehir-Antalya çizgisi Türkler ile Bizans arasında sınır olmuştur. Türkler'in doğuya çekilmeleri I.Kılıç Arslan'ın oğlu Şahin Şah zamanında da devam ederek, Kılıç Arslan'ın diğer oğlu Sultan Mesud (1116-1155) saltanatı sırasında gerek önce gelen gerekse gelmeğe devam eden Türkler'in iskanı için önemli çabalar sarf edilmiştir.

Türkler, Anadolu'da XII. yüzyılın son çeyreğine kadar ayrı ayrı beylerin idaresindeydi. Bunların büyük bir kısmı Selçuklu hanedanlığından Kutalmışoğulları'nın yönetimini tanımalarına rağmen Danişmendliler (1080-1178), Saltuklular (1072-1202), Mengücekliler (1080-1228), daha geç dönemde de olsa Çaka Beyliği (1081-1093) ve Artuklular (1101-1409) bazı şehir ve topraklarda egemendi. Ancak Danişmendliler'in zayıflamasıyla Anadolu'daki yüksek otorite Selçuklular'da yoğunlaştı ve 1155'te Selçuklu sultanı olan II.Kılıç Arslan, Anadolu'daki Türk birliğini kendi etrafında toplamanın son kavgasını verdi.

Bizans İmparatorluğu Haçlılar sayesinde ve Komnenoslar Hanedanı yönetiminde Anadolu sahillerini geri almıştı ve Türkler'i Anadolu'dan çıkarma ümidi hâlâ sürüyordu. Ancak 1176 yılında büyük hazırlıklarla Konya üzerine yürüyen İmparator Manuel kumandasında bulunan Bizans ordusu, Selçuklu Sultanı II.Kılıç Arslan tarafından Eğridir Gölü kuzeyinde, Kundanlı (Myriokephalon) Boğazı'nda yenildikten sonra, Rumlar artık bir daha Anadolu'yu kurtarmak ümidini besleyemediler.⁴⁹ Bu tarihten sonra Anadolu'daki Türk varlığı daha sağlam esaslara kavuştuğu gibi Konya etrafında yepyeni bir yapılanma başladı.

2. Anadolu Selçuklu Şehirleri

Siyasi olaylarına yukarıda kısaca yer verilen Selçuklu Devleti, ilki 1071 ikincisi 1176 yıllarında Bizans'a karşı kazandığı kesin zaferlerle 1243 yılına kadar Anadolu'nun tek hakimi olmuştur. Haçlı Seferleri Selçuklular'ı olumsuz yönde etkilediği gibi Bizans'ı da sarsmıştı; 1204'te İstanbul, tarihinde ilk kez, IV. Haçlı Seferi'ne katılanlar tarafından işgal edildi. İstanbul artık Boğaz'ın iki yanındaki bölgeleri içine alan Latin İmparatorluğu'nun başkentiydi ve Bizans'ın imparatorluk geleneğine değer veren I.Theodor Laskaris (1204-1222) İznik Bizans İmparatorluğu'nu kurdu.⁵⁰

Selçuklular Bizans'ın Anadolu'daki otorite boşluğunu doldurmayı başarmış, Türkler Karadeniz ve Akdeniz kıyılarında geniş bir alanı ele geçirip Kırım, Ermeni Kilikyası ve Trabzon'da etkilerini

⁴⁹ Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 121-131; Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1981, s. 291-293.

⁵⁰ Bodmer, a.g.m., s. 39-40.

arttırmışlardır. Askeri mücadelelerin bitmesiyle Selçuklu Devleti tüm komşu güçlerle dostane ilişkilerini geliştirmiştir.⁵¹ Öyle ki Anadolu, Selçuklu hükümdarı I.Alâeddin Keykubad (1220-1237) döneminde altın çağını yaşamıştır.

Birinci Haçlı Seferi'ni anlatanlar, Orta Anadolu'nun haraplığından söz ederken, XIII. yüzyılda Anadolu'yu ziyaret eden gezginler seyahatnamelerinde burayı tıpkı Bizans'ın en parlak dönemlerinde olduğu gibi zengin ve refah içinde bir ülke olarak betimlemişlerdir.⁵² Bizans döneminde birer kale görünümünde olan şehirler, buralara Türkler'in yerleşmesinden sonra oldukça değişmiştir. Anadolu'ya sonradan gelen halkın çoğu göçebe olduğu için Selçuklu Devleti daha çok yerleşik halka ve çiftçilere ihtiyaç duymuş, bu sebeple yerleşik halkı korumaktan başka, fethettikleri bölgelerden kendi devlet sınırları içindeki Hıristiyanları çeşitli teşvikler ve muafiyetlerle kitleler halinde göç ettirip tarımsal üretimi arttırmaya ve ülkelerini imara çalışmalarınıdır. Bu politika doğrultusunda II.Kılıç Arslan'ın oğlu Gıyaseddin Kayhüsrev, 1196'da fethettiği Menderes Havzası'ndaki Hıristiyan halkı Akşehir Bölgesi'ne sürüp yerleştirmiş, Bizans ve Haçlı saldırıları sırasında ıssızlaşan bu bölgede köyler kurarak tarım aletleri, tohumluk dağıtmış, göçmenleri birkaç yıl vergiden muaf tutmuştur.⁵³

Selçuklular zamanındaki Anadolu fetihleri askeri bir istiladan çok devamlı ve sistemli bir iskan ve kolonizasyon hareketi olmuştur. Anadolu'daki şehirlere yerleşen ilk Türkler Selçuklu komutanlarının askerleridir. Türk askerleri ve beyleri ele geçirdikleri şehirlerde ganimetler kazanmışlar, bu kişiler kısa sürede askeri kimliklerini bırakarak şehirli halkın zengin ve nüfuzlu aileleri konumuna gelmişlerdir. İktisat sahibi olmak karşılığında ordu hizmetine alınan bu askerler, çok defa Türkmenler arasından sağlandığı için, bu durum Anadolu'da Türkmenler'in şehir hayatına alışmalarına ve şehirleşmelerine olanak tanıyan esaslı kapılardan biriydi. Türkmenler ayrıca, Anadolu'daki Müslüman ve Hıristiyan halk arasında şehir pazarlarında gerçekleşen alışverişe de katılıyorlardı.⁵⁴

Anadolu'ya gelen Türkmenler'in çok değişik coğrafik koşullar, değişik kültür çevreleri içinde uzun zamandan beri oluşturduğu maddi ve manevi değerler onlarla beraber bu yöreye taşınmış, bu özellikler Anadolu'nun fiziki yapısını değiştirmiştir. Şehircilik ile ilgili araştırmalar çeşitli açılardan değerlendirildiğinde kentler, kendiliğinden gelişmiş olanlar ve bir yöneticinin veya yönetim grubunun

⁵¹ Necipoğlu, Nevra, "Türkler'in ve Bizanslılar'ın Orta Çağ'da Anadolu'da Birliklikleri (11. ve 12. Yüzyıllar)" çev. Mehmet H. Doğan, *Coğito*, sy. 29, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 74-75.

⁵² Cahen, Claude, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 160; Bodmer, a.g.m., s. 40.

⁵³ Sazak, Şazuman, "Türkiye'nin Nüfus ve İskan Tarihinde Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Devletinde Zorunlu Nüfus Hareketi ve İskan Politikası", *Selçuk Üniversitesi I.Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi (11-13 Ekim 2000) Bildirileri*, C. II, Konya 2001, s. 253-254.

⁵⁴ Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi (1243-1453)*, C. I, Barış Kitabevi, Ankara 1999, s. 12-13.

emriyle belirli bir plan dahilinde kurularak sonradan gelişen şehirler şeklinde sınıflandırılır.⁵⁵ Önceden varolan bir kente yerleşen ya da onu yoktan var eden kitleler doğal olarak çevrelerini önceki alışkanlıklarından tümüyle kopararak biçimlendiremezler. Kentsel çevre ve eski kentin kökenine ait ipuçları en azından geçiş dönemi boyunca varlığını sürdürmüştür. Dolayısıyla Türk kitlelerinin yoğun göçüne ve yerleşimine bakarken Anadolu kentlerinin görüntüsünü, göçmenlerin geldiği yerlerdeki kentlerin fiziksel yapılarının bir tekrarı saymak ya da sadece Anadolu'ya özgü bir kent biçiminin oluştuğunu kabul etmek mantıklı değildir.⁵⁶ Selçuklu şehirlerinin kimliği ele alındığında bu şehirlerin Küfe, Basra, Fustat gibi bir takım klasik dönem İslam şehir merkezlerine benzediği düşünülebilir. Ancak eski klasik dönem Müslüman şehirlerinden onları ayıran nokta bir bakıma Selçuklu şehirlerinin etnik yapılanma ve din itibarıyla farklı unsurları barındırmasıdır.⁵⁷

Anadolu'ya gelen göçmenler içinde kentli kitlelerin bulunduğu artık tartışılmaz bir gerçektir. X. yüzyıl İslam coğrafyacıları Türkler'i hem göçebe hem de yerleşik yaşayan ve şehirleri çok bir millet olarak tanımlamışlardır. Anadolu'ya gelen Türkler'in çoğunluğu Oğuzlar'ın X. yüzyıldaki beş büyük kolundan birisiydiler ve bilindiği gibi Oğuzlar XI. yüzyılda Müslüman olmuşlar, İslamiyet'in de etkisiyle yerleşik yaşamı daha da benimseyerek şehirlerde oturmuşlardır.⁵⁸ Anadolu'nun kentsel gelişiminde İran, Arap etkileri olduğu kadar Türkler' in Orta Asya'dan getirdikleri geleneklerin de dolaylı olarak etkileri olmuştur.

C. Türkler'de Şehircilik Geleneği ve Anadolu Şehirlerinin Gelişimini Etkileyen Faktörler

Türkler'de yerleşik yaşama dair ilk kayıtlar Göktürkler'e aittir. Moğolistan'da yapılan arkeoloji çalışmaları Hiong-nular (Hunlar)'ın, bazıları surlarla çevrili yerleşim merkezlerine sahip olduklarını gösterse de buralarda Hunlar adına çalışan Çinli tutsakların oturduğu anlaşılmaktadır. Göktürkler'de ise Doğu ve Batı Göktürkleri arasında şehircilik anlayışı bakımından büyük farklılıklar söz konusudur. Batı Göktürkleri'ne ait kaynaklarda birçok şehir adına rastlanır; ancak Doğu Göktürkleri'nde şehir kurma fikrinin izlerine rastlanıyorsa da belirgin bir şehir adıyla henüz karşılaşmamıştır. Bu dönemde

⁵⁵ Elisséef, Nikita, "Fiziki Plan", *İslam Şehri*, ed. R. B. Serjeant, çev. Elif Topçugil, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 121-122; Ergenç, a.g.m., s. 86.

⁵⁶ Tanyeli, Uğur, *Anadolu Kentlerinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15.Yüzyıllar)*, İstanbul 1987, s. 8.

⁵⁷ Ünlü, Seyfettin, "Selçuklu ve Şehir", *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, ed. Vecdi Akyüz-Seyfettin Ünlü, C. I, İlke Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 242.

⁵⁸ Ögel, Bahaeddin, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 338-341; Sümer, Faruk, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", *Bellekten*, XXIV/96, (Ekim 1960), s. 571-572

oturulan şehirler daha çok köy ile kasaba arası yerleşim merkezleridir. Göktürkler genelde, önceden varolan şehirlere yerleşmişlerdir.⁵⁹

Türkler, yerleşik gelenekleri benimsedikten sonra sürü sahibi, tarımla uğraşan ve sanayici uygarlıklar olmuşlardır. Özellikle Uygurlar Orta Asya'nın en tanınmış tüccarlarıdır ve yeni kurulan ilk şehirler bu uygarlığa aittir.⁶⁰ Hemen her konuda olduğu gibi yeni kurulan şehirlere veya varolan şehirlerde oturma fikri de Türk toplumunun yüksek yönetici sınıfından ve özellikle hanlardan gelmiştir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre İl-İtmış Bilge Kağan'ın Orhun Nehri kıyısında 750 yılında kurduğu "Ordu Balık" dışında Uygur ülkesinde sayıları "17"ye varan büyük kentler bulunmaktadır ve bu şehirlerin en belirgin özellikleri yönetim merkezleri ve saray çevresinde gelişen konutların etrafının birer surla çevrilmesidir. Ayrıca kuleyi andıran Budist Stupaları, Buyanlar (Budist külliyeleri) kentlere mimari bir özellik vermektedir.⁶¹

Uygurlar'dan sonra Karluklar döneminde Orta Asya'daki kentlerin sayısı artmakta ve Karahanlılar döneminde İslamiyet'in kabulüyle birlikte şehirlerin oluşumu ve gelişiminde büyük değişiklikler görülmektedir. Faruk Sümer'e göre, dönemin kaynaklarında Karluklar zamanında (VIII.-X. yüzyıllar) "15" kentten söz edilirken Karahanlılar döneminde Maverâünnehir dışında kalan kentlerin sayısı "44"e yükselmiştir; üstelik bunlar arasında Balasagun, Ordu⁶², Ordukent, Talas ve Almalık gibi kentler birer köy-kent olmaktan uzak olup gerçek bir kasaba veya büyükçe kentlerdir.⁶³

Orta Asya'nın birçok bölgesinde İslamiyet öncesi kentlerin genellikle düzgün bir plan şemasına sahip oldukları anlaşılmaktadır. Oldukça düzenli yol sistemlerine sahip olan ve dörtgen surlarla kuşatıldıkları görülen bu kentlerden bazıları Taşkent ve Semerkant'ta olduğu gibi merkezinde çarşıların bulunduğu, yolların merkezden surlara doğru "ışınsal" olarak açıldığı şehirlere dönüşerek fizikî özelliklerinde önemli değişimler geçirmişlerdir.⁶⁴ Bilindiği gibi İç Asya'da Türkler arasında İslamiyet VIII. yüzyılda yayılmaya başlamış, IX. ve X. yüzyıllarda büyük oranlara ulaşmıştır. Yaklaşık 927 yılında Göktürk kağan sülalesinden geldiği kabul edilen Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'i kabulü, Kaşgar Bölgesi'ni Budizm'den İslam medeniyetine sokmuş, "Buyan" adı verilen yapılar, Müslüman

⁵⁹ Sümer, a.g.e., s. 7-8.

⁶⁰ Şapolyo, Enver Behnan, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Güven Matbaası, Ankara 1972, s. 265.

⁶¹ Esin, Emel, " "Muyanlık" Uygur "Buyan" Yapısından (Vihâra) Hakanlı Muyanlığa (Ribat) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme", *Malazgirt Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 79-83; Öcal, S., "Türkler'de Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 23, (1983), s. 114; Cezar, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türkler'de Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, s. 215-218; Turan, Şerafettin, a.g.e., s. 308, Sümer, a.g.e., s. 7.

⁶² Türk kağanının oturduğu yer veya otağını kurmuş olduğu bir karargâh anlamına gelen "ordu", bu anlamı ile hakanların oturduğu Kaşgar Şehri'ne de denmiştir, Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihinin Giriş*, s. 261; Esin, a.g.m., s. 76.

⁶³ Turan, Şerafettin, a.g.e., s. 309.

⁶⁴ Kuban, a.g.m., s. 169.

külliyelerine dönüşmüşlerdir. İslamiyet'ten önce Türkler'in yerleşiklikle ilişkilerinin kendilerinin ortaya koyduğu yerleşim birimlerinden daha çok diğer bazı etnik grupların şehirlerini meydana getiren küçük yerleşim birimlerinde, onlarla yan yana, iç içe yaşamaktan oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu ilişkinin sınırları kesin olarak bilinemese de Batı Türkistan'ın X.-XIII. yüzyıllarda üç ögelli şehirlerinde de Doğu Türkistan'ın üç elemanı grubuna giremeyen şehirlerinde de artık Türk-İslam Uygarlığı doğmuştur ve Orta Asya'nın İslamiyet'ten önceki müstahkem duvarlı ilk İslâmî külliyelerden büyük bir mimari yapılanmaya gidilmiştir.⁶⁵

"Kale", "şehristan" ve "rabad" diye iç içe üç bölümden oluşan ve her bölümü birbirinden kerpiç duvarlarla (surlar) ayrılmış bulunan üç elemanlı kent modeli Türk-İran dünyasının Arap sınırlarından Sinkiang'a kadar uzanan ülkelerin kentlerinde genel bir şema haline gelmiştir.⁶⁶ Gerek Türkistan gerekse İran'da aynı şehir tipinin görülmesinin nedeni, Batı Türkistan'daki şehirlerin genellikle X. yüzyıldan itibaren büyüyerek üç elemanlı şehir şekline dönüştüğü süreçte iki bölge arasında yoğun kültürel bağlantılardan kaynaklanmaktadır.⁶⁷ Bu şehirlerde "iç kale" kentin içinde, merkezde ya da kente yakındır ve kentin yönetim bölümüdür. Sivil ve askeri yöneticilerle onların büroları olan yönetim binaları ve bazen de iç düzeni sağlayan, kenti koruyan güvenlik güçleri iç kaleye yerleşmişlerdir. Onun çevresinde "asıl kent" demek olan ve konutların yer aldığı bölüm gelir. Buraya ana kent veya "şehristan" adı verilmiştir ki, Farsça'da "kent alanı" anlamına gelir.⁶⁸ Üçüncü bölüme ise Arapça "rabad" veya Farsça "birûn" (dış) denilmektedir. Burası alışverişin yapıldığı ticaret, pazar alanıdır ve başlangıçta kentin surları dışındadır.⁶⁹ Türk bölgelerinde İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte genellikle şehristanın merkezinde büyük bir "Cuma Camii" inşa edilmiş ve rabad bölümünde bulunan ticari etkinlikler de zamanla camiye yaklaşarak şehristana nakdedilmiştir.⁷⁰

Anadolu'nun fethi üzerine Türkistan-İran kültürel değerleri Türkler tarafından Anadolu'ya taşınmış, 1071 Malazgirt Zaferi ve onu izleyen yıllarda siyasi birliğin sağlanmasıyla Anadolu ile Türkistan arasında büyük bir göç kanalı oluşmuştur. Bu kanaldan yaklaşık iki yüzyıl boyunca büyük çoğunluğunu Oğuz Türkleri'nin oluşturduğu pek çok Türk Anadolu'ya gelmiştir.⁷¹ Bugünkü Anadolu'da pek çok köy ve yer adının bilinen Oğuz boylarına ait olduğu bir gerçektir. Kaynaklarda geçen XIII.

⁶⁵ Cezar, Mustafa, "Türkler ve Şehirleri", *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, ed. Vecdi Akyüz-Seyfettin Ünlü, C. I, İike Yayıncılık, İstanbul 1996, s.272-273.

⁶⁶ Kuban, a.g.m., s. 168; Cezar, a.g.m., s. 273.

⁶⁷ Öcal, a.g.m., s. 114-115; Cezar, a.g.m., s. 273.

⁶⁸ Büchner, V. F., "Şehristan", *İslam Ansiklopedisi*, C. IX, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, s. 391.

⁶⁹ Turan, Şerafettin, a.g.e., s. 309; Kuban, a.g.m., s. 168.

⁷⁰ Cezar, a.g.e., s. 91-93.

⁷¹ Sümer, a.g.m., s. 571-572; Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 40-41.

yüzyılın ilk yarısından önceki sürece ait olan yer adlarının, Moğol egemenliği öncesine dayandığı kabul edilmiştir. Yerleşik düzene geçiş dönemi, yörelere ve çeşitli Türkmen gruplarının niteliğine göre değişiklik gösterse de saptanabilen adlar arasında, Selçuklu göçlerinde Anadolu'ya gelen Türkmen boylarının adlarına doğrudan rastlanılabildiği gibi kişi betimlemeleri de hangi grupların Anadolu'ya geldiği hakkında fikir vermektedir. Yeni gelen nüfus, köy ve kasabalara yerleşmekle kalmamış, göçebe olsun olmasın öncelikle Türk liderleri kısa süre içinde kentlere yerleşmişlerdir. Geçmişlerindeki alışkanlıklarından ötürü Selçuklular kentlerde yaşamaya alışıkrlar, Anadolu önceleri ve bir de Türkler'in yerleşmeye başlamasından kısa bir süre sonra yeniden kentlerden oluşan, hiç değilse kentlerin öncelik taşıdığı bir ülke durumuna gelecektir.⁷²

Bizans'tan devraldıkları şehirleri kendi şartlarına uydurup Anadolu'nun kentsel sürekliliğini devam ettiren Türkler, Anadolu'ya İran-Türkistan kültürünü taşımakla beraber, burada kendilerine özgü bir şehircilik anlayışı geliştirmişlerdir. Anadolu'da doğu dünyasının üç elemanlı kent modelinin ipuçları görülüyorsa da sadece bu gibi öğelerden yola çıkarak Selçuklu kentini açıklamak ya da sınıflandırmak olanaksızdır. Örneğin, Anadolu kentlerinde Orta Asya'daki "rabad"ın varlığını gösteren bir veriye rastlanmaz.⁷³

Şehir hayatının gelişmesinin temel şartlarından birisi iç güvenliktir ve bilindiği gibi bu olgu dış güvenliğin de bir göstergesidir. Anadolu'ya gelen yeni unsurlar bu ülkeyi elde tutmak için öncelikle Bizans devrinin kalelerine (kasta) yerleşmişler, pazarlarını kapı yanında kurmuşlar ve ticari etkinliklerini şehrin bu alanında gerçekleştirmişlerdir. Buradaki yerleşim yoğunluk kazanınca, kale içindeki cuma camiine ek olarak, kent surları dışında gelişen pazarların yerleşim yeri haline gelmesiyle bu alanda yeni bir cami yapılmış ve Bizans döneminde "kale kent" ya da "kapalı kent" görünümünde olan şehirlerden bazıları "açık kent"lere dönüşmüştür. Selçuklu Anadolu'sunda önemli kentlerin hemen hepsinin etrafının surlarla çevrili olduğu görülür. İç kaleler Bizans'tan kalsa da kent suru çoğunlukla Türk yapısıdır ve bazı durumlarda eskiden bir Bizans kalesi iken, şehrin gelişmesi ve yeni alanları da içine alan bir sur ile çevrilmesiyle bu yapılar "iç kale" halini almıştır.⁷⁴

Anadolu'daki Bizans kentlerinin fetihten sonraki Türkleşmesi, önceden var olan kentlerin gelişmesi ve yeni bir kent görünümünün doğuşu, yeni kentlerin kurulması ve göçebelerin kentli oluşu

⁷² Cahen, a.g.e., s. 155; Baykara, Tuncer, Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar, s. 35-36.

⁷³ Cezar, a.g.m., s. 273; Kuban, a.g.m., s. 169.

⁷⁴ Baykara, Tuncer, "Türkler'de ve Anadolu'da Şehir Hayatı", Tarihte Türk Devletleri, C. I, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1987, s. 401.

şeklinde üç yönlü bir seyir izlemiştir.⁷⁵ Kentlerdeki bu değişim ağır adımlarla olmuş, II.Kılıç Arslan zamanında yoğunlaşan kolonizasyon, Anadolu'daki kentlerin adeta yeniden oluşmasını sağladığı gibi kentler, Hıristiyan-yerleşik toplumla yeni gelenlerin birlikte yaşamasına imkan veren yerleşim birimleri haline gelmişlerdir. Devlet, önemli şehirlerin fethiyle oralara yöneticilerin yanında bilim, kültür, sanat, ticaret adamları ve sermayedarlar göndererek, gerektiğinde bu hareketi teşvik edici yöntemlere başvurmuştur. Mîrî toprak sistemi sayesinde göçebelerin dereceli olarak tarımsal alanlara yerleştirilmesiyle üretimin artışı sağlanmış, çiftçi-yerli halka başlangıçta duyulan ihtiyaç zamanla azalmıştır.⁷⁶ Selçuklu kentleri genellikle eski Bizans kentlerinin bir karşılığı olduğu için bu kentlerde ya hiç ara verilmeden oturulmuş ya da belirli bir aradan sonra yeniden oturulur hale getirilmiştir. Bu süreklilik çoğunlukla yer adlarındaki sürekliliğin eşliğinde ortaya koyulmaktadır. Önceki adların yenilerine uymadığı durumlarda dahi Selçuklular zamanında eski adlar kullanılmış, bugünkü isimleri sonradan verilmiştir. Bazı büyük kentlerin adları ise hemen hemen hiçbir değişime uğramadan günümüze kadar gelebilmiştir.⁷⁷

Türk siyasi egemenliğinin sürekli yer ve sınır değiştirdiği, düşünce, biçim ve sanatçı alışverişinin sınır tanımadığı bir ortamda Selçuklu Medeniyeti Harezm, Maverâünnehir ve Horasan gibi Türkler'in kitleler halinde girdikleri ve Müslümanlığı kabul ettikleri bölgelerden ilk örneklerini seçen bir mimari anlayışla önce İran'da, daha sonra da Anadolu'da kentlerin fizikî yapısını şekillendiren ana unsur olmuştur. Ancak Anadolu'da bu deneyler daha başka bir kültür ortamının süzgecinden geçecektir.⁷⁸ Esasen göçebe bedevilerin ya da yeni yerleşiklerin yaşadığı Arap Yarımadası ve İslamiyet'in doğuşundan birkaç yüzyıl sonra beliren tipik görünüşüyle Müslüman âlemi, her türlü mimari ürünün, bilim adamlarının, fikirlerin ve kültürel değerlerin akışının gerçekleştiği bir "şehirler ağı"na dönüşmüştür.⁷⁹ İslam dini her şeyden önce şehirde doğmuş bir cemaat dinidir ve ortaya koyduğu esasların ve ibadetlerin çoğu birey olarak değil toplu halde yapılması ve yaşanması gereken eylemlerdir. Toplu halde bulunmak ve hareket etmek ise yerleşik yaşama geçişin ilk basamağını oluşturmuştur.⁸⁰ İslam dünyasında şehirlerin ön plana çıkması, nitelik ve nicelik yönünden

⁷⁵ Baykara, Tuncer, "Selçuklu Devri Türk Şehrinin Temel Özellikleri", Selçuk Üniversitesi I.Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi (11-13 Ekim 2000) Bildirileri, C. I, Konya 2001, s. 150-151; Kuban, a.g.m., s. 172-173.

⁷⁶ Sazak, a.g.m., s. 253; Turan, Osman, Türk Çihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, s. 479.

⁷⁷ Cahen, a.g.e., s. 191.

⁷⁸ Kuban, Doğan, Bab'ya Göçün Sanatsal Evreleri (Anadolu'dan Önce Türkler'in Sanatsal Ortaklıkları), Cem Yayınevi, İstanbul 1993, s. 164.

⁷⁹ Minchon, Jean-Louis, "Dini Kurumlar", İslam Şehri, ed. R. B. Serjeant, çev. Elif Topçugil, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 14.

⁸⁰ Can, Yılmaz, İslam Şehrinin Fiziki Yapısı (H. I.-II. / M. VII.-IX. Yüzyıl), Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 26-27.

gelişmesiyle IX., X., ve XI. yüzyıllar araştırmacılar tarafından "*Şehirleşmede İslam Dönemi*" olarak nitelendirilmiştir.⁸¹

İslam kentlerinin evrensel özellikleri olarak ortaya konan fizikî olgular içinde belki de en belirgin olanı şehir merkezinde inşa edilen Cuma Camii'dir. Cuma Camii bazı yerlerde kendisine bağlı pazar yeri ile birlikte kentin sembolü haline gelmiştir.⁸² "*Kutsal yerlerin hep aynı mevkide bulunması*" yasasına uygun olarak mimarlar çoğunlukla yeni fethedilen yerde bulunan eski bir Bizans kilisesini camiye çevirmişler, önceleri hukukî faaliyetler ve eğitim camide yürütülürken, XII. yüzyıldan sonra Cuma Camii etrafında gerçek birer eğitim külliyesi olan medreseler yaptırılmıştır. Anadolu kentlerinin Müslüman Arap kentlerinden önemli ölçüde etkilendiğini gösteren bir diğer kanıt da kentlerin mahallere bölünmüş olmasıdır. Ortaçağ İslam şehirleri duvarlarla "harat" adı verilen alt bölümlerden, mahallelerden yani her biri kentsel bir birim olan yan yana sıralanmış bölümlerden oluşmaktadır.⁸³

Selçuklular zamanında yazılmış eserlerde, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Rumlardan alınan yerlere 1090/1091 yılında elli tane minber koydurduğu bildirilmektedir. Bunun anlamı, minberlerin yapıp camilere konulduğu yıllarda Anadolu'da elli şehir veya kasabada Cuma namazı kılınacak cemaat oluşturacak Türk yerleşiminin oluştuğudur. Bu devirde ayrıca her şehirde ya da kasabada "mescid" adıyla anılan minbersiz ibadet yapıları da vardır. Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mesud (1116-1155)'un da Anadolu'daki camilere 70 minber koydurduğu yine kaynaklara geçmiştir.⁸⁴ Bu olgu, Müslümanlığın Anadolu'da yaygınlaştığını ve resmen tanınmaya başladığını göstermektedir. Cami yapımı, Orta Asya'da, İran'da, Akdeniz'in güneyinde VII. yüzyıldan sonra hakimiyet kurmuş bir kültür olan Müslümanlığa nazaran Anadolu'ya daha geç tarihlerde, XI. yüzyıldan sonra Türk fetihleriyle beraber girmiştir.

Anadolu sanatında ortaya çıkan mimari eserler sadece İslam ülkeleri ve fethedilen ülkelerin geleneklerinden doğrudan doğruya aktarılmamış, bunlar çoğu kez, yeni kültür ortamında ilk defa bir araya getirilmiştir. Bu sebeple cami ve diğer dini-sosyal yapıların mimarisinde kullanılan teknikler Anadolu'ya ya da Müslüman ülkelere özgü olmaktan çok, Anadolu'da özellikle tercih edilen ve bu tercihler sonucunda meydana gelen değişimler olarak değerlendirilir.⁸⁵ İlk yıllarda mimari eylemler

⁸¹ Tuna, Korkut, a.g.e., s. 167.

⁸² Kuban, a.g.m., s. 166; ayrıca bkz. Baltacı, Cahit, "İslam Medeniyetinde Cami", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 4, İstanbul 1985, s. 225-241.

⁸³ Elisséef, a.g.m., s. 137; Kuban, a.g.m., s. 166.

⁸⁴ Cezar, Mustafa, "Geçen Yüzyıllardaki Türk Şehri", *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı Bildirileri*, İstanbul 1987, s. 181-182.

⁸⁵ Kuban, Doğan, "Ortaçağ Anadolu-Türk Sanatı Kavramı üzerine", *Malazgirt Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 105-108; Cahen, a.g.e., s. 256.

oluşturulurken yerli ustalar da kullanılmış, bu ustalar eski geleneksel alışkanlıklarını yeni isteklere uydurmaya çalışmışlar; İran, Azerbaycan ve Suriye'den gelen ustalarla birlikte Anadolu Selçuklu mimarisinin oluşumuna katkıda bulunmuşlardır.⁸⁶ Araştırmalar, Anadolu Selçuklu Sanatı'nın, Karahanlılar ile Türk-İslam Sanatı temeline oturan ve Büyük Selçuklular'da olgunluğuna kavuşan sanatın devamı olarak geliştiğini göstermektedir. Türk sanatının bütün dönemleri birbirleri ile olan bağlarını kaybetmemiştir.⁸⁷ XII. yüzyıldaki Saltuklular, Artuklular, Mengücekliler ve Danişmendliler sınırları ile Anadolu'da çağdaş bir hazırlık devresinden sonra 1200-1243 yılları "Anadolu Selçuklu Sanatı"nın klasik devrini oluşturmuştur. 1243'deki Moğol istilasından sonra da, Anadolu Selçuklu Sanatı kesintiye uğramamış, yeni unsurlarla zenginleşmiştir. Ancak bu devreye Anadolu'da "İlhanlı Sanatı Devri" demek doğru değildir. İlhanlı Sanatı kendi varlığını İran'da ancak XIV. yüzyıl başında gösterecektir.⁸⁸

Selçuklu şehirlerinde yeni mimarî siteler kurulurken buralara yeni bir fiziki görünüm hakim olmuş, sadece cami ve medrese yapımıyla yetinilmemiş mescit, tekke, türbe, kümbet, zaviye darüşşifa, hamam, ılıca, han, kervansaray, ribat, köprü, kale, köşk, liman, saray, tersane gibi değişik işlevli yapılar belirli yoğunluklarda inşa edilmişlerdir. Bu yapılar bazen tek başına bazen de "külliye" adı verilen değişik ya da yakın işlevli kimi yapıların belirli bir bütünlük içinde bir araya getirilmesiyle oluşmuş, ileride daha derli toplu biçimine Osmanlı Mimarisi'nde kavuşacak olan yapı gruplarının temellerini atmışlardır.⁸⁹ Sultanların, beylerin, devlet, adamlarının ve halktan ileri gelenlerin yaptırdığı dinî, sosyal, kültürel ve ekonomik amaçlı bu yapıların ayrıca "vakıf" kurumları aracılığıyla uzun yıllar hizmet vermeleri sağlanmıştır. Merkezinde camilerin yer aldığı bu külliyeler kendi dönemlerinde dinsel işlevlerin yanında, önemli kararların alındığı, yargılama işlerinin yürütüldüğü, ayrıca bazı kişilerin barındığı yer görevini de üstlenmiş, Selçuklu şehirlerinin çekirdeğini oluşturan bu külliyelerin etrafında mahallelerin oluşmasıyla şehirler yeni gelişmelere sahne olmuştur.⁹⁰

Anadolu Selçuklularında İmar faaliyetleri Sultan Mesud (1116-1155) zamanında başlamıştır. Bu uygarlıktan günümüze gelen en erken tarihli cami ilk biçimini XII. yüzyıl ortalarında alan ve sonraki tamirlerle planı ilk halinden bir hayli uzaklaşmış olan Konya Alâeddin Camii'dir. 1155 tarihli minberi ilk

⁸⁶ Sözen, Metin-Sönmez, Zeki, "Anadolu Türk Mimarisinde Yapı Alanının Örgütlenmesi", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C. IV, Görsel Yayınları, İstanbul 2000, s.920.

⁸⁷ Aslanapa, Oktay, "Anadolu Selçuklu Sanatı", *Selçuk Üniversitesi I.Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi (11-13 Ekim 2000) Bildirileri*, C. I, Konya 2001, s. 83.

⁸⁸ Ögel, Semra, "Ortaçağ Çerçevesinde Anadolu Selçuklu Sanatı", *Selçuk Üniversitesi I.Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi (11-13 Ekim 2000) Bildirileri*, C. I, Konya 2001, s. 130; Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 229-230.

⁸⁹ Sözen, Metin-Sönmez, Zeki, "Anadolu Türk Mimarisi", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C. IV, Görsel Yayınları, İstanbul 2000, s. 920.

⁹⁰ Cezar, a.g.m., s. 182; Kuban, a.g.e., s. 193.

camiden kalmış olup, caminin yapımına Sultan Mesud ve II.Kılıç Arslan dönemlerinde başlandığı ve 1220'de Alâeddin Keykubad tarafından tamamlandığı anlaşılır.⁹¹ Sultan Mesud zamanında Anadolu'da inşa faaliyetlerinin başlamasının yanında, yerleşik nüfusun yoğunluk kazandığı ve buna paralel olarak tarımsal üretimde de bir artış gerçekleştiği bilinmektedir. Artı ürünün pazarlanması sonucunda ortaya çıkan zenginlik, sahiplerini ticarete yönlendirmiş, Ön Asya'da Haçlı kolonileri ile ana kent arasında küçük çapta alışveriş başlamıştır. XI. ve XII. yüzyıllarda Bizans-Türk ilişkilerinde askerî mücadeleler egemen olmuşsa da XII. yüzyıl sonunda ilk doğrudan çatışma dönemi sona erdiğinde, Anadolu'da kültürel ve ekonomik refah dönemi başlamıştır.⁹² Bunun Anadolu şehirlerinin bayındırlık faaliyetlerine de yansıtacağı kabul edilebilir bir gerçektir. Ancak Anadolu Selçuklularının asıl imar faaliyetleri XIII. yüzyıl başlarında Sultan I.Alâeddin Keykubad (1220-1237) döneminde uygulanan yapı programı ile altın çağını yaşayacaktır. Bu program merkezden hızla yürütülmüştür.⁹³ Alâeddin Keykubad zamanında ve daha sonraları şehirlerde kamusal nitelikli yapılardan oluşan imar ürünlerinin ortaya konmasında öncelikle sultan ve devlet adamlarının iradesi söz konusuysen, şahısların kendileri için yaptırdıkları özel konut, sanayi ve ticaret yapıları dışında kalan, dinsel, kültürel ve sosyal nitelikli yapılar da yine şahıslar tarafından inşa ettirilmiştir; böylelikle Anadolu Selçuklularında "saray sanatı" yerine, şahısların da katkılarının bulunduğu bir mimari sistem ortaya konulmuştur.⁹⁴

Anadolu şehirlerinin sosyo-ekonomik durumu, XIII. yüzyıl başlarında ve özellikle İstanbul'un Latinlerin eline geçmesiyle (1204) bütün pazarların karşılık içinde olduğu görünüm sergilemektedir. Bu sebeple araştırmacılar Türk fetihlerinin Anadolu'da bir yıkımdan çok, ticaretin gelişmesinde önemli katkıların olduğunu belirtmişlerdir. XII. yüzyılda ticari anlamda yeniden yapılanmanın önemli bir göstergesi, Anadolu'da XIII. yüzyıl başında örgütlü bir devletin ortaya çıkışıyla Yakındoğu ticaretinde tüccarların sadece geçtikleri yolların çevresinde değil, bu şehirlerde pazar ve çarşı gibi tüketicilerin yoğunlukta olduğu merkezler bulmalarıdır.⁹⁵ "Çarşı" Farsça bir kelime olup, genel olarak üstü kapalı pazarlara verilen isimdir. Doğu'da çarşıların yapılış amacı her türlü ticari malın şehrin belirli bir alanında toplanıp satılması içindir.⁹⁶ Bu ticaret merkezlerine gelen tüccarların konaklamaları ve ihtiyaçlarını karşılamaları için hanlar, dükkanlar, depolar açılarak bu pazar yerleri işlek hale

⁹¹ Aslanapa, Oktay, "Anadolu Türk Mimarisi", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. II, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992, s. 338-339; Baykara, Tuncer, *Türkiye Selçuklular Devrinde Konya*, s. 79; Sözen, Metin-Sönmez, Zeki, "Anadolu Türk Mimarisi", s. 863-864.

⁹² Necipoğlu, a.g.m., s. 87.

⁹³ Ögel, a.g.m., s. 132; Uyumaz, Emine, "Anadolu Selçuklu Sultanı I.Alâeddin Keykubad Dönemine (1220-1237) Bir Bakış", *Cogito*, sy. 29, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 129-130.

⁹⁴ Cezar, Mustafa, "Türkler ve Şehirleri", s. 278.; Kuban, a.g.m., 111-112.

⁹⁵ Cahen, Claude, "13. Yüzyılın Başlarında Anadolu'da Ticaret", çev. Aykut Derman, *Cogito*, sy. 29, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 132-133.

⁹⁶ Ergin, Osman, "Çarşı", *İslam Ansiklopedisi*, C. III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1963, s. 360.

getirilmiştir. Bu dönemde sadece Anadolu Selçuklu başkenti Konya'da hanların sayısı 11'e ulaşırken, çarşı ve pazarların sayısı 10 olarak tespit edilmiştir.⁹⁷

Selçuklu şehirlerinde ticaret ve üretim bu gibi alanlarda gerçekleşirken, şehirlerarası ve uluslararası ticaret de önemli ölçüde gelişmiş, Anadolu içte ve dışta oldukça önemli bir ticaret noktası haline gelmiştir. Bu ticaretin mimari alanda en önemli işareti olan hanlara dair en eski buluntular II.Kılıç Arslan (1155-1192) tarafından Konya-Kayseri yolu üzerinde yaptırılan birkaç kervansaraydan ibarettir. Selçuklular döneminde şehirlerarası ve uluslararası ticaretin gelişmesine paralel olarak bu yapıların sayısı git gide artmıştır. Selçuklular tarafından Anadolu'da yaklaşık 40 adet han ve kervansaray yaptırıldığı bilinmektedir.⁹⁸ Bu yapılar Anadolu'da en işlek ticaret yolları üzerinde yaptırılmıştır ve Doğu-batı doğrultusunda ticari malların nakledilişine göre Anadolu'daki yollar, Tebriz'den batıya; kuzeyi güneye bağlayan ve güneydoğudan İstanbul'a giden yollar şeklinde üç yönlü bir güzergâha sahiptir. XIII. yüzyılda Anadolu'yu etkileyen büyük ticaret merkezleri, Doğu'da Tebriz, Güneydoğu ve Irak'ta Bağdat; Suriye'de Halep, Akdeniz sahilinde Ayas (Yumurtalık Limanı'nın batısı), Alâiye ve Antalya Limanları; Boğazlar ve çevresinde İstanbul; Karadeniz sahillerinde Sinop, Samsun ve Trabzon limanlarıdır.⁹⁹ Bu geniş çaplı ticari faaliyetler sayesinde XIII. yüzyılda özellikle Sivas gibi ticaret yollarının üzerinde bulunan şehirler farklı milletlere mensup tüccarların yerleştikleri ve oradan dünyanın her tarafına kervanlar hazırladıkları bir ticaret merkezi haline gelmiştir.¹⁰⁰

XIII. yüzyıl başlarında Anadolu tarımsal, hayvansal ve madeni ürünler ihraç ederken, İslam ülkelerinden, kuzeyde Bulgar ve Kıpçak-eli, Bizans ve Avrupa'dan da geniş ölçüde ticari mal ithal etmiştir. Ticari eşyaları pamuklular, ipekliler ve baharattan oluşan Selçuklular'a bağlı Türk tüccarları 1214'ten itibaren Konya Sultanı'na ait olan Sinop'ta gemilerle Kırım sahillerindeki Suğdak'ta karaya ulaşarak bu bölgede ticaretle meşgul olmuşlardır.¹⁰¹ Özellikle Haçlı devletlerinin Suriye'ye yerleşmesi ve ardından ipeklilerin Avrupa'da kazandığı rağbet XIII. yüzyıl ticaret devriminin belirleyici etmenleri arasındadır ve ham ipek ya da ipekli kumaş ticarete hatırı sayılır mallar haline gelmişti.¹⁰² Bu ürünler dışında dokuma sanayisi ve tıpta kullanılan pek çok bitki; Konya, Antalya, Ergani, Mardin gibi şehirlerde üretilen şap Anadolu'nun güney sahillerinden Antalya ve Makriz Limanları'ndan Mısır'a

⁹⁷ Baykara, a.g.e., s. 58 ve 63-64.

⁹⁸ Cahen, a.g.e., s. 171.

⁹⁹ Ticaret yolları ve ulaşım hakkında daha geniş bilgi için bkz., İnalçık, Halil, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600), çev. Halil Bertay, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.

¹⁰⁰ Turan, Osman, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler, ed. Vecdi Akyüz-Seyfettin Ünlü, C. II, İlke Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 343; Cahen, a.g.m., s. 138.

¹⁰¹ Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.365; Heyd, a.g.e., s. 328.

¹⁰² İnalçık, a.g.e., s. 269.

yollanan ham ve işlenmiş deri ürünleri de Selçuklular'ın önemli ihrac malları arasındadır ve dış piyasa da önemli ölçüde alıcı bulmuştur.¹⁰³

Selçuklu Devleti'nin izlediği ticaret politikaları ve genel durumun Türkiye lehinde gelişmesiyle, bu dönemde Anadolu önemli ticari etkinliklere sahne olmuştur. Selçuklu devlet adamları özellikle II.Kılıç Arslan, I.Gıyaseddin Keyhüsrev, I.İzzeddin Keykavus ve I.Alâeddin Keykubad gibi bu devrin ileri görüşlü sultanları ekonomik ve ticari etkinliklerin gelişimini sağlamak amacıyla çeşitli araçlara, bir çok koruyucu ve teşvik edici tedbirlere başvurdukları gibi fetihlerini, ticaret yollarının güvenliği ve ekonomik gelişmelerin devamlılığını ön plana almak suretiyle yapmışlar ve ticari anlaşmalar imzalamışlardır.¹⁰⁴ Sultanların da ticareti desteklenmesiyle adı geçen yollar üzerinde bulunan Erzurum, Sivas, Kayseri, Konya, Ayas, Bayburt, Trabzon, Sinop, Samsun, Antalya ve Alanya gibi şehirler nüfus ve iş hacmi bakımından büyük önem kazanmış, tüccarların barınmaları için, kuzey-güney, doğu-batı yönünde konaklama merkezleri ön plana çıkmıştır. Kuzeyde Sinop Limanı'nın ve aynı dönemlerde Alanya ve Antalya'nın Türkler'in eline geçmesiyle, burada yaşayan halkın Bizans ve Latin dönemlerinde sahip oldukları ticaret filoları, Selçuklu filoları haline gelmiştir. Bu sayede Selçuklular güneyde ve kuzeyde Anadolu Yarımadası'nı çevreleyen sahil şeridinin ticaretinde kesin söz sahibi olmuşlardır.¹⁰⁵ Ülke sınırlarındaki bu güçlü ekonomik gelişmeler sonucunda başkent Konya etrafında yeni bir yol şebekesi doğarken bu dönemde Selçuklu sultanları tarafından değerli altın sikkeler basılmıştır.¹⁰⁶

Anadolu'nun özellikle kervan yolları ve transit ticaret merkezleri üzerinde bulunan belli başlı büyük şehirlerinde her türlü ticari malın alınıp satıldığı çarşı ve pazarlara rastlamak mümkündür. Bunun yanında kervan yollarında, kervanların gece konaklamaları için yapılandırılan belirli noktalar vardır ve bunların genel yapıları en eski örneklerine Karahanlılar'da rastlanan "ribat" düzenindedir.¹⁰⁷ Arapça bir kelime olan "ribat" sınırdaki düşman saldırılarına uğrayan yerlerdeki karakol cinsinden binalara verilen bir isim olduğu gibi¹⁰⁸, X. yüzyılın sonlarında ve XI. yüzyıl başlarında tamamen "hankâh" (misafirhane) karşılığı olarak kullanılmıştır. Ticari yolların güvenliğini sağlayan ve kervanları

¹⁰³ Cahen, a.g.e., s. 164; Sevim, Ali-Yücel, Yaşar, Selçuklu Devletleri Tarihi : Siyaset, Teşkilat ve Kültür, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 519.

¹⁰⁴ Turan, Osman, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar: Metin, Tercüme ve Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 122-136; Cahen, a.g.e., s. 169; ayrıca bkz., Delilbaşı, Melek, "Ortaçağ'da Türk Hükümdarları tarafından Batılılara Ahidnamelerle Verilen İmtiyazlara Genel Bir Bakış", Bellekten, XLVII/185,(1983), s. 95-104.

¹⁰⁵ Bodmer, a.g.m., s. 41; Cahen, a.g.m., s. 169-170.

¹⁰⁶ Baykara, a.g.e., s. 143-144.

¹⁰⁷ Aslanapa, Oktay, Türk Sanatı, C. I, Kervan Yayınları, İstanbul 1984, s. 32.

¹⁰⁸ Pakalın, Mehmet Zeki, "Ribat", Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 37.

barındıran bu tür ribatların kurulması Büyük Selçuklu devrinde doruk noktasına ulaşmıştır. XII. yüzyılda meydana getirilen pek çok eserde ribat, kervansaray ile eşanlamlıdır.¹⁰⁹

Kervansaraylar, zengin ticari malları nakleden kervanların, sınır civarlarındaki eşkıya ve göçebe baskınlarından korunmak ve yolculara konaklama yerleri sağlamak için yapılmışlardır. Yapılışlarındaki bir diğer amaç ise yolcuların konakladıkları veya geceledikleri yerlerde her türlü ihtiyaçlarını karşılamaktır.¹¹⁰ Ticaret geliştikçe Anadolu topraklarında 30-40 kilometrede bir inşa edilen bu yapılar, yatacak yer,ambar, mutfak, hamam, mescit hatta hastalar için şifâhane olanakları sunmuşlardır. Ayrıca yine ulaşım ve ticari amaçlarla Kızılırmak gibi su geçitleri üzerinde köprüler yaptırılmış, bir çoğu anıtsal özelliklere sahip bu tesislerden bazıları günümüze kadar gelmiştir.¹¹¹

Ticaretten elde edilen gelirlerin artmasıyla Anadolu'da ekonomik canlılık dönemi başlamış, bu zenginlikler bayındırlık ve imar faaliyetlerine aktarılmıştır. Bu dönemde eğitim kurumları oldukça gelişmiş, Anadolu'da çok sayıda medrese inşa edilmiştir. Anadolu'da ilk medreseler Danişmendli ve Artuklu ülkelerinde ortaya çıkmakla beraber¹¹², bu kurumların sayısı 1220'den sonra oldukça artmıştır. Anadolu Selçuklu Mimarisi'nin en dikkate değer yapı türlerinden biri olan medreseler, çağının yüksek okullarıyken, burada en seçkin bilim adamları ders vermiş, medreselerde dini ilimler yanında astronomi, matematik gibi bilim dallarında da eğitim verilmiştir.¹¹³ Bu yapıların hepsi birer vakıf müessesesidir ve bazıları sadece medrese amaçlı yapılırken bir kısmı da Kayseri, Sivas ve Amasya'da olduğu gibi hem hastane hem de medrese olarak inşa edilmişlerdir.¹¹⁴

Türkler, Anadolu Selçuklularından önce, 847'de Mısır'da, 978'de Bağdat'ta hastaneler yaptırmışlardır. Suriye'de de ünlü Türk hastaneleri vardır; ancak hastane yapımı Selçuklular ile yoğunluk kazanmış, bu devlet zamanında sadece Anadolu'da sayıları yirmiyi geçen hastane, tıp medresesi ve ılıcalar yaptırılmıştır.¹¹⁵ Selçukluların çok önem verdiği konulardan birisi de Anadolu'nun hemen her yerinde bulunan çok sayıda ılıca ve kaplıcaların sağlık amacıyla hizmete sunulmasıdır.

¹⁰⁹ Aslanapa, Oktay, "Ribat", *İslam Ansiklopedisi*, C. IX, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1964, s. 737.

¹¹⁰ Turan, Osman, "Selçuk Kervansarayları", *Selçuklular ve İslamiyet*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 98-100; ayrıca bkz. Özergin, M. Kemal, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XV/20, (1965), s. 141-170.

¹¹¹ Orhonlu, Cengiz, "Kervan ve Kervan Yolları", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, der. Salih Özbaran, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1984, s. 142.

¹¹² Aslanapa, Oktay, "Anadolu Türk Mimarisi", s. 340.

¹¹³ Berchem, Max von, "Mimari", *İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, s. 319-320; Sözen, Metin-Sönmez, Zeki, "Anadolu Türk Mimarisi", s. 870.

¹¹⁴ Gürkan, Kazım İsmail, "Selçuklu Hastaneleri", *Malazgirt Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 34; daha geniş bilgi için bkz. Ünver, A. Süheyl, *Selçuklu Tababeti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1940.

¹¹⁵ Bayat, Ali Haydar, "Anadolu Selçuklu Darüşşifaları Üzerine Toplu Değerlendirme", *Selçuk Üniversitesi I.Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi (11-13 Ekim 2000) Bildirileri*, C. I, Konya 2001, s. 122; İnan, Afet, "Kayseri'de Gevher Nesibe Şifaiyesi", *Malazgirt Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 4-5.

Selçuklu zamanında, eski Roma-Bizans kaplıcalarının yanında, yeni kaplıcalar da inşa edilmiş, ayrıca Anadolu'nun hemen her şehrinde veya büyük kasabalarda, müstakil hamamlar yapılmıştır.¹¹⁶

Yapı türleri içinde İslam dinine ve geleneklerine yabancı ve en erken IX. yüzyılda inşa edilen türbe ve kümbetlerin yapımı, İslamiyet öncesi Hint ve Çin sınırlarına kadar uzanan Orta Asya geleneklerine dayanmaktadır ve bu yapı türü Selçuklular tarafından Anadolu'ya taşınmış, burada bir çok örneklerini vermiştir.¹¹⁷ Anadolu Selçuklularında mimari ve bezeme yönünden güçlü bir gelişme gösteren bu yapılar arasında cami, medrese ve külliyele bağlı olanlar dışında tek başına bulunanlar büyük bir çoğunluğu oluşturmaktadır. Selçuklulardan günümüze gelen en erken tarihli mezar anıtı Konya Alâeddin Camii avlusundaki XII. yüzyıldan kalma II.Kılıç Arslan'ın kümbetidir, içinde Selçuklu sultanlarına ait çinili sandukalar bulunmaktadır.¹¹⁸

Anadolu'da Selçuklu hakimiyetinin kurulmasıyla birlikte Selçuklu sultanlar, kendilerinin konaklamaları için bir takım saray ve köşk gibi yapılar inşa ettirmişlerdir. Bu yapı grubuna ait olan eserlerden , malzemesi hafif tutulduğu için, büyük bir bölümü zamanla yıkılmış, ortadan kalkmıştır. Yapılan bazı kazı ve araştırmalar sonucunda Selçuklu saray ve köşklarinin mimaride yalın, bezemede ise zengin (çini, alçı, duvar resmi, mozaik) yapılar oldukları anlaşılmıştır.¹¹⁹

Ortaçağ'da hükümdarların karargâhları ya da oturdukları şehirler, yerleşik hayatın ve ticaretin gelişmesinin en önemli unsurlardır. Selçuklu sultanı ailesinin ve saray erkânının başkentlerdeki oluşum ve gelişimlerde büyük payı vardır. Her şeyden önce bu şehirlerde en önemli tüketici zümreyi oluşturmuşlardır.¹²⁰ Selçuklular zamanında inşa edilen saraylardan ilki Konya'da II.Kılıç Arslan tarafından yaptırılıp Alâeddin Keykubad tarafından tamir ettirilen "Alâeddin Köşkü"dür. İçten ve dıştan zengin çini ve süslemelerle bezenen köşkten günümüze yalnızca bir duvar kalmıştır.¹²¹ Bu dönemde sultanların kaldığı bazı yerler doğrudan sultanın varlığı sebebiyle "şehir" adıyla anılmıştır. Bunlara bir örnek, yazlık "Kubadâbâd Sarayı"nın bulunduğu Yenişehir'dir.¹²² Alâeddin Keykubad tarafından Beyşehir Gölü'nün batı kıyısında yaptırılan bu saray 1236 yılına tarihlenmiştir.¹²³ Sarayın yapımında Alâeddin Keykubad projesiyle bizzat ilgilenmiş ve sarayın etrafı hafif bir duvarla çevrilmiştir. Surun içinde sarayın ihtiyaçlarını karşılayacak çeşitli yapılar mevcuttur. Keykubad tarafından yaptırılan bir

¹¹⁶ Ünver, A. Süheyl, "Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri", *Malazgirt Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 25-27.

¹¹⁷ Kuban, a.g.e., s. 189.

¹¹⁸ Sözen-Sönmez, a.g.m., s. 862; Aslanapa, a.g.m., s. 341.

¹¹⁹ Sözen-Sönmez, a.g.m., s. 877-878; Akok, a.g.m., s. 213.

¹²⁰ Baykara, a.g.e., s. 70-71.

¹²¹ Aslanapa, Oktay, "Anadolu Selçuklu Sanatı", s. 48.

¹²² Baykara, Tuncer, "Selçuklu Devri Türk Şehrinin Temel Özellikleri", s. 150.

¹²³ Aslanapa, a.g.m., s. 48; Uyumaz, a.g.m., s. 130.

diğer saray da Kayseri yolu üzerindeki yapımı 1224/1226 yıllanna tarihlenen, bir kaynaktan çıkan suların meydana getirdiği küçük bir göl kıyısına sıralanmış üç küçük köşkten ibaret olan "Keykubâdiye Sarayı"dır. Bu saraya ait köşkler de yine çeşitli çini malzemeyle süslenmiştir.¹²⁴

Kaynaklarda ayrıca bu mimari eserlerden başka, XIII. yüzyıla tarihlenen, Konya ve Kayseri'de devlet işlerinin görüldüğü, sultanların tahta çıktığı, yabancı elçi ve misafirlerin kabul edildiği idâri bir mekân olarak "devlethâne" veya "saltanat sarayı" adı verilen bir diğer yapı türünden bahsedilmektedir.¹²⁵ Bu yapılara ait kalıntılar ve varlığını kanıtlayan deliller sınırlı da olsa, XII. yüzyıl sonları ve XIII. yüzyıl başlarından itibaren Selçuklu Devleti'nin Anadolu'daki siyasi bütünlüğünün oluşması, bu devlete ait kurum ve kuruluşların işlerlik kazanmasından sonra, idari işlerin belirli yöntemler çerçevesinde yürütülmesi için, sultanın kendi özel yaşantısını geçirdiği saray dışında böyle bir yapıya gereksinim duyulmuş olması akla yatkın gelmektedir.

Bizans Anadolu'sunda yaşayan yerli halkın, Selçuklular'ın bu topraklarda sistemli bir şekilde ilerleyip yerleşmesiyle batı Anadolu'ya çekildikleri bilinmektedir; ancak bir kısım yerli halk da buldukları şehirlerde kalmışlardır. Özellikle XIII. yüzyılda Anadolu'nun Konya, Kayseri Kırşehir ve Sivas gibi eski Bizans şehirleri, sadece Türkler'in değil, değişik etnik kökenli, değişik din, sosyal tabaka ve mesleklere mensup insanların ortaklaşa yaşadığı büyük ticaret ve sanayi merkezleri haline gelmişlerdir. Özellikle yabancıların yaptıkları araştırmalarda Anadolu'da yaşayan zanaatkar ve tüccarların çoğunlukla gayrimüslimlerden oluştuğu ileri sürülmüştür. Ancak, Türk veya Müslüman unsurların da diğer gruplar kadar hatta daha fazla olmak suretiyle Anadolu'da ticaret ve üretime katıldıklarını, kendilerine ait sosyal örgütlenmelerinin ve belirli düzenlemelerinin olduğu bilinmektedir.¹²⁶ Bu düşüncenin araştırmacılar tarafından kolay kabul görmesinin asıl nedeni Anadolu'ya gelenlerin tamamının konar-göçer yaşam tarzı sürdürmeleri nedeniyle şehir hayatının ve kültürünün dışında oldukları düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Oysa yeni gelenler arasında pek çok tüccar ve zanaatkâr bulunduğu gibi, Sivas gibi bazı büyük şehirlerde yerleşik, hatta ticaretle uğraşan Türkmenlere de rastlanılmıştır.¹²⁷

¹²⁴ Aslanapa, Oktay, "Anadolu Türk Mimarisi", s. 350; Uyumaz, a.g.m., s. 130.

¹²⁵ Eravşar, Osman, "Anadolu Selçuklular'ında İdari Mekan Olarak Devlethâne", *Selçuk Üniversitesi I.Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi (11-13 Ekim 2000) Bildirileri C. I*, Konya 2001, s.281-282, 285-286.

¹²⁶ Merçil, Erdoğan, "Anadolu Selçuklular'ında Meslekler", *Cogito*, sy. 29, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 147-150; daha geniş bilgi için bkz., Merçil, Erdoğan, *Türkiye Selçuklular'ında Meslekler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.

¹²⁷ Ocak, Ahmet Yaşar, "XIII.-XVI. Yüzyıllarda Anadolu Şehirlerinde Dini-Sosyal Hayat: Selçuklular'dan Osmanlılar'a Genel Bir Bakış ve Problematik Bir Yaklaşım Denemesi", *Kentte Birlikte Yaşamak Üstüne*, ed. Ferzan Bayramoğlu Yıldırım, Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi (WALD) Yayınları, İstanbul 1996, s. 81.

Konya, Antalya, Sinop ve Sivas gibi uluslararası ticaret yolları üzerinde bulunan şehirlerde farklı etnik grupların bir arada yaşaması olağandır ve bu durum şehirlerin fiziki yapısını biçimlendirmiştir. Nüfusla ilgili bu döneme ait istatistiksel veriler bulunmasa da araştırmalar XIII. yüzyıldan itibaren özellikle sur içindeki sahada Türk ya da Müslüman unsurun, toplam nüfusun yarından fazlasını oluşturduğunu göstermektedir.¹²⁹

Oğuz Türkleri'nin batıya göçleri başlıca iki aşamada olmuş, ilk sistemli ve yoğun göç dalgası Malazgirt Zaferi sonrasında gerçekleşirken; 1220'den sonra doğudan gelen Moğol baskısı sonucunda topraklarını yitiren Türkmenler, Orta Asya'nın yoğun yerleşme merkezleri olan Azerbaycan, Horasan ve Maveraünnehir'den Batı'ya, Anadolu'ya ilerlemek suretiyle, asıl büyük göç hareketini gerçekleştirmişlerdir. Bu büyük göç esnasında pek çok bilim adamı, sanatçı, bürokrat ve şehirli halk Anadolu'ya gelmiş, bunlar köylere ve kırsal kesime yerleştiği gibi şehirlere de yerleşmiştir. Böylelikle Anadolu'da Müslüman-Türk unsurun nüfusunda artış görülürken, Selçuklu Devleti'nin buradaki egemenliği de güç kazanmış, Selçuklu fetihleri askeri bir istiladan çok, devamlı bir yerleşme ve kolonizasyon halini almıştır.¹³⁰ Selçuklu devlet adamlarının yönlendirdiği iskan politikası ile yeni gelen unsur şehirlere yerleştirildiği gibi, bir taraftan sınırları düşman saldırısından korumak, diğer taraftan fırsat buldukça akınlar yapmak ve ganimet elde etmek amacıyla sınır bölgelerine de yerleştirilmiş ve buralarda "uç teşkilatları" kurulmuştur.¹³¹

Anadolu Selçuklularının Sinop-Kastamonu-Eskişehir-Antalya çizgisi üzerinde bulunan vilayetleri "uç vilayetleri" olarak bilinmektedir. Türkler'den önce Emevi ve Abbasiler zamanında Bizans ile devamlı mücadelelerden dolayı sınır bölgelerinde bu tür teşkilatlar kurulmuştur ve bu teşkilatın bir benzeri (Akritoi: Akrit Teşkilatı) Bizans'ın doğu sınırlarında da mevcuttur.¹³² Selçukluların güçlü olduğu dönemlerde Türkmen liderlerin etrafında toplanan gruplar, fetihlerin daha geniş alanlara yayılmasında, boş toprakların değerlendirilmesinde, sınırların düşman saldırılarından korunmasında dinamik bir rol oynarken; yayılacı Türkmenler ile sanayici ve çiftçi yerleşik halk arasında şehir

¹²⁸ Baykara, a.g.e., s.135.

¹²⁹ Ocak, a.g.m., s. 80-83; Baykara, Tuncer, "Selçuklu Devri Türk Şehrinin Temel Özellikleri", s. 152.

¹³⁰ Sümer, a.g.m., s. 574-575; Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 40-41.

¹³¹ Sazak, a.g.m., s.260; Turan, a.g.e., s. 132-146.

¹³² Wittek, Paul, "Osmanlı İmparatorluğunda Türk Aşiretlerinin Rolü", çev. Ercüment Kuran, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, sy. 17-18, (1963), s. 260-261.

pazarlarında önemli ekonomik ilişkiler kurulmuştur.¹³³ Bu ekonomik katkının ne boyutlarda olduğu bilinemese de göçebe yaşamın maddi ürünlerinin, kent yaşamında ihtiyaç duyulabilecek ticari mallar olduğu ortadadır. Ayrıca kendilerinin üretmedikleri bir ürünü şehir pazarlarından kendi ürünleriyle değiş-tokuş yaparak sağlayan göçmenler, kentlerin ekonomisine önemli katkılar sağlamışlar, devlete olan vergi yükümlülüklerini de, nakit olarak değil, ürünlerinden bir miktarını vermek suretiyle (aynî) yerine getirmişlerdir.¹³⁴

Merkezî-bürokratik bir devlet yapısını temsil eden Anadolu Selçukluların, göçebe Türkmenler'e karşı köylü ve tüccar kesimin çıkarlarını korumuştur. Devletin özellikle yeni fethedilen boş arazilere "şenlendirme" amacıyla yerleştirdiği bu Türkmenler, uç bölgeleri ile güneyde Toroslar'ın, kuzeyde ise Bolu'dan Trabzon'a kadar olan bölgedeki otlaklara yerleşmiş ve böylece Doğu ve Orta Anadolu'da yoğunlaşan kalabalık ve göçebe nüfus Batı Anadolu'ya kaydınlarak yeni fetihlerin önü açılmıştır. Anadolu'da en geniş ve büyük uç teşkilatı, Selçuklular'ın Bizans, Trabzon ve Ermeniler ile olan sınırlarında kurulmuş, buralara merkeze bağlı ve merkezdeki beylerbeyinden farklı olarak "uç beyleri ve beylerbeyleri" gönderilmiştir. Uç topraklarının gerçek sahipleri bunlar olmasına rağmen, bu sahalardaki siyasi hükümdarlık hakkı hukuken Anadolu Selçuklu sultanlarına aittir ve siyasi bakımdan buralar devletin toprakları sayılmaktadır.¹³⁵ Devlet'in güçlü olduğu I.Alâeddin Keykubad zamanında, bütün uç beyleri ve beylerbeyleri üzerinde tam bir otorite ve hakimiyet kurulmuştur. Fakat, Sultan'ın ölümünden sonra yerine geçen II.Gıyaseddin Keyhüsrev ve oğulları bu kuvveti koruyamamışlar, Türkmenler ağır vergiler koyan merkezi yönetime karşı birleşmişlerdir. Baba İshak'ın önderliğinde 1240'da çıkan ayaklanma sonucunda merkez ile uçlar arasındaki karşıtlık derinleşmiş ve bunu izleyen 1243 Köseadağ Yenilgisi ile Selçuklu Devleti temellerine kadar sarsılmış, Selçuklu devlet yönetimi Moğol hakimiyetini tanımak zorunda kalmıştır.

II.Gıyaseddin Keyhüsrev'den sonra gelmiş olan hükümdarlarla devlet adamları arasındaki rekabet, Moğollar'ın yararına olmuş, yönetime kendi adamlarını getirmişlerdir. Bunun sonucunda Moğol baskıları ve vergileri ile karşılaşan Türkmenler, özellikle Kızılırmak'ın batısındaki beylikler Moğol

¹³³ Mustafa Akdağ, uç bölgesinde ekonominin gelişmesi ve kentleşmeyi açıklamak üzere, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkışâfı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, XIII/51, (1949), s. 497-568' de yer alan makalesini yayınlamış; bu yazı, Halil İnalçık tarafından "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkışâfı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, XV/60, (1951), 629-690' da yer alan makalede uzun uzadıya eleştirilmiştir.

¹³⁴ Koca, Salim, "Türkiye Selçuklu Uçları", *Pax Ottomana, Studies In Memoriam For Prof. Dr. Nejat Göyünç*, ed. Kemal Çiçek, Sota&Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 822.

¹³⁵ İnalçık, a.g.e., s. 71-72; Sazak, a.g.m., s. 262; Koca, a.g.m., s. 825.

İktidarına karşı direniş kuvveti olarak ortaya çıkmışlardır.¹³⁶ Önceleri doğrudan doğruya Büyük Moğol Hakanlığı'na bağlanmış olan Selçuklu Devleti, 1256 yılından itibaren bu imparatorluğun bir kolu haline gelen ve "Batı Moğollar" olarak da bilinen İlhaneliler'in nüfuzu altına girmiş ve Gazan Muhammed Han'ın İslâmiyet'i kabulüne kadar Anadolu halkı bunlardan çok zarar görmüştür. Bu durum karşısında Moğollar'ın kuvvetlerini çok fazla hissettiremedikleri uç bölgeleri, bağımsızlıklarını elde etmek için Konya ile olan bağlarını gitgide gevşetmişler ve Moğollar'ın Anadolu'daki nüfusları zamanla azaldıkça sınırlara yerleştirilmiş olan aşiret beylerine bağlı Oğuz kitleleri Batı Anadolu ve Kilikya sınırlarında bağımsız birer beylik olarak ortaya çıkmışlardır.¹³⁷

Selçuklu sultanları bu dönemde İlhaneliler'in yüksek hakimiyetini tanıdıkları için, beylerin bağımsız olarak yaptıkları çeşitli hareketlere, özellikle Bizans'a karşı yönelttikleri gaza akınlılarına engel olamamışlardır. Batı Anadolu'da Bizans'a karşı ilk zamanlarda en güçlü beyliği 1240'da henüz Malatya bölgesinde olan ve 1260'larda batıya göçüp Kütahya bölgesine yerleşen Germiyanogulları kurmuştur. Daha sonraları bazı önemli sınırlara fazla miktarda uç kuvveti olarak yerleştirilen aşiretler, kendilerine "İktâ" olarak verilen yerlerde yavaş yavaş genişlemişler, Anadolu Selçuklu Devleti'nin siyasi egemenliğini 1308'de tamamıyla yitirmesinden sonra da Moğollar'ın bu topraklardaki gücünün azalmasıyla birlikte birer beylik kurmaya başlamışlardır. Anadolu'nun fethini tamamlayan ve bu topraklar üzerindeki Türk unsurların yayılmasını ve güçlenmesini sağlayan, kaynaklarda "Tavâif-i Mülûk" olarak adlandırılan bu hanedanların sayısı yirmiyi geçmektedir. Başta otorite boşluğu olmak üzere, politik ve ekonomik olaylar sonucunda ortaya çıkan bu beylikler, XIV. yüzyıl başından, Osmanlı Devleti'nin bunları tek bir çatı altında birleştirmesine kadar sürekli bağımsızlık iddiasında bulunmuşlardır.¹³⁸ Bunlardan en güçlüsü kendisine eski Selçuklu Devleti'nin başkenti Konya'yı merkez alan Karamanogulları'dır. Moğol egemenliğini kesinlikle reddeden ve gerektiğinde çetin mücadelelere girişen bu beylikten sonra Batı Anadolu'da en güçlü beylik Kütahya, Ankara ve Denizli'ye sahip olan Germiyanogulları ile Eğridir, Isparta ve Antalya'ya kadar yayılan Hamidoğulları ve Beyşehir taraflarındaki Eşrefoğulları'dır. Bu beylikler XIII. yüzyılın son yarısında ortaya çıkmışlardır ki bunlardan biri de Bizans sınırında ve Ankara'nın batı kısımlarındaki Karacadağ taraflarına yerleştirilmiş olan Kayı

¹³⁶ İnalçık, Halil, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı*, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 38; Wittek, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğusu*, Şirketi Mürettebiye Basımevi, İstanbul 1947, s. 39; Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1947, s. 4; Koprıman, Kazım Yaşar, "Beyliklerden Türkiye'nin Siyasi Birliğine", *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokiyumu (21-26 Mayıs 1986) Bildirileri*, Elazığ 1990, s. 146.

¹³⁷ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 4; Özyüksel, Murat, *Feodalite ve Osmanlı Toplumunu*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 1989, s. 77-78.

¹³⁸ Köprülü, Fuad, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, s. 76-77; Koprıman, a.g.m., s. 145-146; İnalçık, a.g.m., s. 38.

aşiretinden Ertuğrul Gazi idaresinde iken onun ölümü ile oğlu Osman Gazi'nin başa geçtiği Osmanlı Beyliği'dir.¹³⁹

İncelenilen dönemde Selçuklu Devleti'ndeki bu gelişmeler, hiç şüphesiz Anadolu'nun şehir hayatına da yansımıştır. Moğol istilasının olumsuz etkileri hissedilmekle beraber, Anadolu şehirlerinin gelişiminde bir çöküntüye neden olmamıştır. Selçuk Mimarisi'nin en önemli anıtlarından bazıları bu dönemde yapılmış, kentlerin nüfusu artmaya devam etmiştir.¹⁴⁰ C. Cahen, Moğol istilasının sonuçlarından bahsederken, İlhanlı görevlilerinin Moğol ordularının ardından bu topraklara gelmesiyle Anadolu'da oturanların bu kültürden etkilendiklerini, yine bu istila sonucunda Selçuklular'a Moğol yönetiminin ağır baskıları sonucunda sığınan Türkmenler arasında ve bu yönetime tepki olarak ortaya çıkan akımların bir ruhsal yönü olduğunu, siyasi anlamda birleşmeden yararlanan dervişler, vâizler ve din adamlarının bu eğilimleri güçlendirdiğini savunmuştur.¹⁴¹

XIII. yüzyılın son yarısı içinde, İlhanlı baskısına rağmen, Selçuklu Sanatı eserlerini vermeye devam etmiş ve XIV. yüzyıl başında ortaya çıkan Beylikler Sanatı'na kaynaklık etmiştir. Bu dönemde kurulan bir çok Beylik, Anadolu şehirlerinde imar faaliyetlerini devam ettirmiş, yeni arayışlarla değişik üslup özellikleri ortaya konmuştur.¹⁴² Anadolu'da bu yüzyılda beylikler tarafından yaptırılan mimari eserlerde, XIV. yüzyıla kadar Anadolu'da oluşan yapı teknikleri ve yerel gelenekleri bağdaştırma çabaları vardır. Beylikler Dönemi Mimarisi ve Sanatı dört ana noktada toplanır; Batı Anadolu, Orta Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu. Bu bölgelerin her birinde şehirlerde beylerin idaresinde ve yine halktan ileri gelenlerin, vakıf kurumu aracılığıyla katıldıkları bu yapı etkinlikleri devamlılığını yitirmemiştir.¹⁴³ XIV. yüzyılın ilk yarısında Anadolu şehirlerini gezen İbni Batuta, Konya'nın bu yüzyılda önemini koruduğunu, geniş sokakları, her çeşit üretim kolu için özel bölümlere ayrılmış çarşısının bulunduğunu ve büyük bir kent olduğunu haber vermektedir.¹⁴⁴ Bu süreçte Anadolu kentlerinin bazıları, beylik merkezi olduğu için dikkate değer gelişmeler göstermiştir. Günümüze ulaşan eserler Türkmen beylerinin el sanatları ve mimariye önem verdikleri gibi, her hükümdarın sarayını bir bilimsel enstitü merkezi haline getirdiğini, kıymetli bilim adamlarını saraylarına alarak onlara eserlerini üretme olanağı verdiğini göstermektedir.¹⁴⁵ Beylikler Devri'nde Anadolu Türk Mimarisi'nde ortaya çıkan ve batıya doğru uzandıkça daha fazla beliren bütün yenilikler ve başlangıç

¹³⁹ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 5; İnalçık, a.g.m., s. 38-39; Köprülü, a.g.e., s. 103-107; Wittek, a.g.m., s. 263.

¹⁴⁰ Kuban, a.g.m., s. 182; Aslanapa, Oktay "Anadolu Selçuklu Sanatı", s. 38; Akok, a.g.m., s. 216.

¹⁴¹ Cahen, a.g.e., s. 357-358.

¹⁴² Aslanapa, Oktay, "Anadolu Türk Mimarisi", s. 350.

¹⁴³ Sözen-Sönmez, a.g.m., s. 878-882.

¹⁴⁴ İbni Batuta, Muhammed Et-Tançî, Tuhfetü'n-Nuzâr fî Garaib'l Emsal-Seyahatname, haz. Mümin Çevik, C. I-II, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983, s. 200-201.

¹⁴⁵ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 211; İbn Battuta, a.g.e., 206-207.

halindeki yöntem gelişmeleri, yine bu beyliklerden biri olup sonraları hepsini idaresi altına alan Osmanlılar'ın elinde en iyi şekilde değerlendirilerek Osmanlı Mimarisi'nin temel yapı taşlarından birini oluşturmuştur.¹⁴⁶

Anadolu'ya yerleşen Türkler'in şehirli bir toplum olabilmelerinde, Selçuklular dönemindeki sosyal, ekonomik, siyasi ve fiziki oluşumlar önemli yer tutmaktadır. Son zamanlarındaki gelişmeler nedeniyle Selçuklu Dönemi'ne olumsuz eleştiriler yöneltirse de, Osmanlılar'da en güzel ve en olgun örneklerine kavuşan Türk Şehri ile ilgili deneyim ve gelişmelerin ilk ve en açık örneklerini Anadolu Selçuklu şehirleri vermiştir. Anadolu sahasında Selçuklular'dan sonra kurulan Beylikler de şehirlerdeki yapı ve bayındırlık faaliyetlerini devam ettirmişler, Türk Mimarisi'nin önemli yapı denemelerini ve Anadolu'da yüzyıllardır biçimlenen şehircilik geleneklerini Osmanlılar'a taşımışlardır.

---

¹⁴⁶ Aslanapa, a.g.m., s. 51.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞ DÖNEMİ

A. Osman Bey (Gazi) ve Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunu Hazırlayan Şartlar

Anadolu Selçuklu Devleti'nin zayıfladığı yıllarda ve Beylikler Dönemi'nde Anadolu'nun siyasi, sosyal, ekonomik, fiziki ve demografik görünümü bölünmüş ve karmaşık bir durumdayken, Selçuklu Hanedanlığı'ndan sonra Anadolu'da siyasi egemenliği uzun yıllar boyunca elinde bulunduracak olan Osmanlı Devleti'nin temelini oluşturan Kayı Türkmenleri Gündüz Alp oğlu Ertuğrul Gazi önderliğinde Söğüt ve civarında bulunuyordu.

Osmanlı Devleti'nin kurucularının kökeni tarihi kayıtlarla, etnik incelemelerle ve eldeki verilere göre, Oğuzlar'ın Kayı Boyu'ndandır. Selçuklular'ın Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'nun fethi sırasında kendilerine bağlı Oğuz aşiretlerini Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yerleştirdiklerinden daha önce bahsedilmişti. Kayılar'ın XIII. yüzyıl ortalarında Ankara'nın batı yörelerinden Karacadağ'a yerleştikleri, daha sonra da Bizans sınırlarında Söğüt kışlağı ile Domaniç yaylağı arasındaki bölgeye geldikleri anlaşılmaktadır.¹

1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonraki süreçte Anadolu'da yönetimin Moğol vali ve İranlı bürokratların kontrolünde olması önceleri merkeze, Selçuklu sultanlarına karşı hareket eden Türkmenler arasındaki hoşnutsuzluğu daha da arttırmış, özellikle 1261'den sonra Anadolu'da Türkmen hareketleri başlamıştır. Bu tarihten itibaren Anadolu, Selçuklu Devleti'nin batı uçlarında sınırlarını Bizans aleyhine genişleten batı uç beylikleri ve Kızılırmak Nehri'nin doğusunda kalan ve Moğol çıkarlarına hizmet eden Selçuklu Sultanlığı olmak üzere ikiye bölünmüştür.²

Batı uç bölgesinde bu dönemde Eşrefoğulları, Çobanoğulları, Germiyanogulları, Hamidoğulları, ve bu sınırlar ötesinde, Bizans toprakları üzerinde fetihle kurulmuş Mentеше, Aydın, Saruhan, Karesi ve Osmanlı Beyliği gibi siyasi birlikler vardır. Bunlar arasında Osmanlı Beyliği'nin kuruluşu 1281 yılında vefat eden Ertuğrul Gazi'nin oğlu Osman Gazi zamanında gerçekleşmiştir. Osman Gazi'nin ilk kez siyasi yaşama adımını atması ve daha sonra bağımsız

¹ Köprülü, a.g.e., s. 68-71; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 21-25; Gökbilgin, M. Tayyib, "Osman I", *İslam Ansiklopedisi*, C. IX, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1964, s. 431-434; Ataoğlu, Remzi, "Kayı Boyu Hakkında Bazı Bilgiler", *Osman Gazi ve Dönemi Sempozyumu (24 Şubat 1995) Bildirileri*, yay. haz. Kadir Atlansoy-Sezai Sevim, Bursa 1996, s. 117-121; daha geniş bilgi için bkz., Köprülü, Fuad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meselesi", *Belleten*, VII/28,(1944), s. 219-313.

² İnalçık, a.g.m., s. 39; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 5; Koprıman, a.g.m., s. 146-147.

bir kuruluş olan beyliğin temellerinin atıldığı tarih ise 1291 yılından sonraya rastlamaktadır.³ Bu tarihe kadar Osmanlılar, kuzeybatı uç bölgesinin yönetimini elinde bulunduran Kastamonu bölgesindeki Çobanoğulları Beyliği'ne bağlı idi ve Selçuklu devlet geleneğine göre Osman Gazi, Hüsameddin Çoban'ın torunu Yavlak Arslan'ın kendi uç bölgesinde bulunan emirlerinden biriydi. Bu nedenle Osman Bey'in 1291'den önce uç bölgelerindeki faaliyetleri sınırlı kalmıştır.

Çobanoğulları Beyliği Yavlak Arslan döneminde başlangıçta siyasi otorite bakımından güçlü iken, sonraları zayıflamaya başlamış ve Batı Anadolu uçlarındaki Türkmenler arsında kargaşalık çıkmıştır. Uç bölgelerindeki bu karışıklıklara son vermek amacıyla ilhanlı hükümdarı Keyhatu'nun 1291'de Anadolu'ya gelmesiyle bu karmaşa daha da artmış ve mücadeleler sonunda Yavlak Arslan'ın ölmesiyle beyliğin başına kardeşi Ali geçmiştir. Ali zamanında Bizans'a karşı akınlar durunca, uçlarda önceleri bağımsız hareket eden Türkmen Beyleri Osman Gazi'nin etrafında toplanmışlardır.⁴

Osman Gazi'nin uçlarda karizmatik bir lider haline gelmesinde, Bizans'a karşı düzenlenen başarılı akınların yanında, kendisine destek veren Ahiler, Abdallar ve Şeyhler gibi dini ve sosyal grupların, liderlerin de önemli etkileri olmuştur. Orta Anadolu'da henüz Selçuklu Devleti zamanında kurulan ve gelişen bu halk örgütleri o zaman için Anadolu'nun siyasal, sosyal ve ekonomik durumunu belirleyen gruplardır. Bu kişiler şehirlerde olduğu kadar uçlarda da siyasi, sosyal, ekonomik ve dinsel yaşamın belirleyicileri olmuşlar, Osmanlı Beyliği'nin kuruluşunda çok önemli hizmetler vermişlerdir.⁵

Osman Gazi'nin siyasi faaliyetleri ilk etapta Söğüt ve civarında yoğunlaşırken, 1288 yılında Karacahisar'ın fethinden sonraki süreçte daha geniş alanlara yayılmıştır. Kaynaklara göre fetihden sonra buradaki kilise camiye çevrilmiş, ulemadan Dursun Fakih Osman Gazi adına

³ Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Osmanlı Tarihleri-I, düz. Nihal Atsız, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1947, s. 93-94; Şükrullah, *Behcetü'tevârih*, Osmanlı Tarihleri-I, düz. Nihal Atsız, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1947, s. 52; Mehmed Neşri, *Neşri Tarihi*, haz. M. Altay Köymen, C. I, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983, s. 242 ; Ahmedî, *Dâstân ve Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman*, Osmanlı Tarihleri-I, düz. Nihal Atsız, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1947, s. 26; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcüt-Tevârih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, C. I, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul 1974, s. 27.

⁴ Oğuzoğlu, Yusuf, "Osman Gazi'yi Tarih Sahnesine Çıkartan Siyasal ve Sosyal Şartlar", *Osman Gazi ve Dönemi Sempozyumu (24 Şubat 1995) Bildirileri*, yay. haz. Kadir Atlansoy-Sezai Sevim, Bursa 1996, s. 127; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 27; İnalçık, Halil, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", s. 40.

⁵ İnalçık, Halil, "Selçuklu Devletinden Osmanlı Devletine", *Selçuk Üniversitesi I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi (11-13 Ekim 2000) Bildirileri*, C. I, Konya 2001, s. 10-11; Köprülü, a.g.e., s. 83-102; Sevim, Sezai, "Osman Gazi'nin İrtibatlı Olduğu Düşüncelere Dair", *Osmanlı*, C. VII, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 44-48; Mélikoff, Irène, "İlk Osmanlılar'ın Toplumsal Kökeni", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, ed. Elizabeth Zachariadou, çev. G. Çağal Güven-İ. Yerguz-T. Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 149-151; Ocak, A. Yaşar, "Ahilik ve Şeyh Edebali: Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Tarihi Açısından Bir Sorgulama", *İslâmî Araştırmalar*, XII/3-4, (1999), s. 225-229; Çetin, Osman, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Ahiler", *Osman Gazi ve Dönemi Sempozyumu (24 Şubat 1995) Bildirileri*, yay. haz. Kadir Atlansoy-Sezai Sevim, Bursa 1996, s. 110-114; İnalçık, Halil, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", s. 45-60.

hutbe okumuştur.⁶ Ayrıca hukuki işlerin görülmesi için buraya bir kadı atanmıştır. Bu tarihlerde tüm Anadolu Beyleri Selçuklu sultanlarının bir menşurla atadığı uç beyleri ya da emirleridir. Osman Gazi'nin hutbede adının geçmesi ve buraya bir kadı tayin etmesi, Osman Gazi'nin bu fethin arkasından bölgede güçlü bir bey konumuna geldiğini göstermektedir. Kaynaklarda ayrıca, Osman Gazi'ye Karacahisar'ın fethinden sonra Selçuklu sultanı tarafından bir sancak, boru ve tabl gönderildiği belirtilmiştir⁷ ve Türk devlet geleneğine göre sancak ya da alem bağımsızlık yahut hakimiyet sembolüdür.

Osman Gazi fetihlere devam ederek 1291'de Sakarya Vadisi'ndeki Sorkun, Taraklı, Göynük taraflarını elde etmiş, 1299 yılında ise Eskişehir'in batısında Bilecik, Yarhisar, Yenişehir ve İnegöl hisarlarını fethetmiş; bu yerleri kardeşleri, oğulları ve yakın silah arkadaşları arasında paylaşmıştır.

Bu tarihlerde Anadolu Selçuklu Devleti'nde İlanlılar'a karşı girişilen Sülemiş İsyanı ve bu İsyân sebebiyle III.Alâeddin Keykubad'ın kaçması üzerine (1299) Anadolu'da bir otorite boşluğu doğmuş ve Osman Gazi daha serbest hareket etmeye başlamıştır. Bu koşullar göz önünde bulundurulduğunda 1299 yılından itibaren Osmanlı Beyliği'nin bağımsızlık sürecine girdiği düşünülebilir.⁸ Osman Gazi 1299'da Yenişehir uç merkezinden İznik'i tehdit etmiş, 1300'de ise 1204-1261 döneminde Bizans'ın, daha önce 1075-1086 döneminde Selçuklu başkenti olan İznik'in daha sonraki yıllarda fethini düşünerek şehrin yakınlarında bir kale yaptırmıştır.

Osman Gazi'nin 1301 yılına doğru Eskişehir'den İznik ve Bursa Ovası'na kadar olan coğrafi bölgeyi kontrolü altına alması, başlangıçta küçük bir aşiret olan bu birliğin ve Osman Gazi'nin gücünü arttırmış; ayrıca 1299-1301 yıllarında Moğol baskısının Anadolu'da hafiflemesinden yararlanan Osmanlı ve diğer Batı Anadolu uç beylikleri Bizans şehirlerine karşı genel bir saldırıya geçmişlerdir. Başlangıçta Bizanslı yöneticiler Osmanlı Beyliği'nin de diğer gazi uç beylikleri gibi bulunduğu bölgeyle yetineceğini düşünmüşler, ancak İznik gibi Bizans için hem askeri hem de stratejik açıdan çok önemli bir merkezin tehlikeye düşmesiyle imparatorluk başkentinde ilk defa ciddi bir strateji belirleme sıkıntısı doğmuştur.

Osman Gazi'nin Bizans topraklarında akınlar yaptığı sırada imparatorluk merkezî gücünü yitirmiştir ve sürekli tehlike içindedir. Maddi bakımdan da zor günler geçiren Bizans, siyasi olarak birbiriyle çatışan gruplara bölünmüştür. Halk bu dönemde ağır vergiler ve angaryalar

⁶ Gökbilgin, a.g.m., s. 435; Başar, Fehamettin, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Kuruluşta Rol Oynayan Âmilleri", Söğüt IV. Ve V. Osmanlı Sempozyumu (Eylül 1989-1990) Bildirileri, Ankara 1991, s. 11; Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 98; Hoca Sadeddin Efendi, a.g.e., s. 37.

⁷ Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 98; Hoca Sadeddin Efendi, a.g.e., s. 32; Gökbilgin, a.g.m., s. 435.

⁸ İnalçık, Halil, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", s. 43-44; Oğuzoğlu, a.g.m., s. 139; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 27.

bu ...
II.Andronikos'un Osman Gazi ve Türkmenler'e karşı aldığı önlemler sonuçsuz kalıyordu.

Osman Gazi'nin İznik'i kuşatmış ve imparatorun şehri kurtarmak için General Muzalon komutasında gönderdiği "Alan" ücretli askerleri ve yerlilerden oluşan ordu, Osmanlı ordusuna "Bapheus" ya da diğer adıyla Koyun-Hisar Savaşı'nda yenilmişti. Kaynaklarda 1301 veya 1302 yılında Yalak-Ova (Yalova)'da geçtiği kaydedilen bu mücadele sonucunda Bizans İmparatorluğu'nun bölgedeki durumu tehlikeye düşmüş, Osman Gazi ve beyliği bu tarihten itibaren, henüz İznik alınamasa da, sınır Türkmenleri ve liderleri arasında kendisine ve hanedanlığına öncelik ve bu bölgedeki egemenliği için kesin bir meşruiyet garantileyen bir şöhret kazanmıştır.¹⁰ Osman Gazi ve Türkmenlerin tehditleri sonucunda Bizans İmparatoru, İlhanlı Hükümdarı Gazan Han ve Olcaytu Han'dan yardım talebinde bulunmuşsa da Moğollar'ın içinde bulunduğu karışık durum ve dışarıda Memlükler ile mücadele etmek zorunda olmaları böyle bir ittifakın doğmasına izin vermemiştir.¹¹

Bizans'a karşı kazanılan bu ilk zaferin ardından Kocaeli ve Marmara'nın güneydeki bölgede bir çok kalenin fethi gerçekleşmiştir. Öncelikle Bitinya'nın en korunaklı şehirlerinden biri olan Bursa'nın batısındaki Kite ve Kestel Hisarları alınmış Osman Bey Bursa Şehri'ni üç taraftan kuşatmıştır. Daha sonra İznik yolu üzerindeki Kocahisar alınmış ve buraya yerleştirilen askerlerle İznik sıkıştırılmaya başlanmıştır.¹² 1313'de Osman Bey'in sağdık dostu olduğu söylenen Harmankaya tekfurı Köse Mihal'in Müslüman olmasıyla ve Samsa Çavuş'un da desteğiyle Lefke (Osmaneli), Mekece, Geyve, Gölpazarı, Akhisar ve yine o bölgelerdeki diğer kaleler alınmış ve 1315'ten itibaren Bursa'nın kuşatılması faaliyeti yoğunlaştırılmıştır.¹³ Ancak bu şehrin alınması oğlu Orhan Gazi zamanında gerçekleşecektir.

⁹ Nicol, Donald M., Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453), çev. Bilge Umar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1990, s. 131-132; Heyd, a.g.e., s. 596-598; Charanis, Peter, "Bizans İmparatorluğu'nun Çöküşündeki Ekonomik Faktörler", çev. Melek Delilbaşı, Bellekten, XLVIII/191-192, (1984), s. 530-531; Yücel, Yaşar, XIII.-XV. Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu Tarihi: Çobanoğulları-Candarogulları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1980, s. 42; Ostrogorsky, a.g.e., s. 454.

¹⁰ İnalçık, Halil, "Osman Gazi'nin Nicaea Kuşatması ve Bapheus Muharebesi", çev. Nurcan Abacı, Osman Gazi ve Dönemi Sempozyumu (24 Şubat 1995) Bildirileri, yay. haz. Kadir Atılsay-Sezal Sevim, Bursa 1996, s. 29-37; Ahmedî, a.g.e., s. 25; Neşri, a.g.e., s. 59-60; Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 105; Hoca Sadeddin Efendi, a.g.e., s. 38-39; Dukas, M., Bizans Tarihi, çev. V.L. Mirmiroğlu, İstanbul Fetih Derneği İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1956, s. 5.

¹¹ İnalçık, Halil, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", s. 45; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 29; Oğuzoğlu, a.g.m., s. 135-136.

¹² Neşri, a.g.e., s. 60; Hoca Sadeddin Efendi, a.g.e., s.40; Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 105.

¹³ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 29-30; Neşri, a.g.e., s. 61-63; Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 106-107; Hoca Sadeddin Efendi, a.g.e., s.45-46.

Osman Gazi'nin 1320'den itibaren askeri-siyasi faaliyetlerde Orhan Gazi'yi kendisine vekil kıldığı anlaşılmaktadır. Orhan Gazi tarihi kaynaklarda ilk kez Çavdar Tatarları ile mücadele ederken görünmektedir. İlhanlı Devleti Selçuklu ülkelerine sahip olduğu zaman, Anadolu'ya bir çok aşiret gelmiş, bazıları Germiyanoğulları'nın sahip olduğu topraklara yerleşmiştir. Bunlardan biri olan Çavdar Aşireti de Osman Bey'in sahip olduğu toprakların sınırında yarı-göçebe bir şekilde yaşamakta ve huzursuzluk çıkarmaktaydılar. Üstelik bu durum Osmanlı-Germiyani ilişkilerini de olumsuz yönde etkilemekteydi. Çavdar Aşireti'nin Karacahisar'ı basması ve burada kurulan pazarı yağmalaması üzerine Orhan Gazi Eskişehir'den gelerek bunları etkisiz hale getirmiştir.¹⁴ Ayrıca 1317 yılında Bizans'la yeni bir mücadeleye girilince Osman Bey, oğlu Orhan Gazi'yi deneyimli kumandanları Akça Koca, Konur Alp, Köse Mihal ile birlikte kumandan olarak görevlendirmiştir.¹⁵

Osmanlı Beyliği'nin Bizans sınırlarında güçlü ve sürekli akınlar yaparak yeni topraklar fetheden bağımsız bir birlik haline geldiği bu süreçte, Selçuklu Sultanı II.Gıyaseddin Mesud'un 1308'de ölümü üzerine Anadolu'da Selçuklu hakimiyeti son bulmuş ve Anadolu'nun yönetimine İlhanlı genel valisi Timurtaş getirilmiştir (1317).¹⁶ Timurtaş, İlhanlılar'dan ayrılıp bağımsız olmak isteyen uç beylerini İlhanlı hakimiyetini tanımaya davet etse de kaynaklarda Osman Gazi ile Timurtaş arasında geçen herhangi bir mücadeleden bahsedilmemektedir. Osman Gazi'nin Selçuklu Devleti'nin Anadolu'daki varlığının son bulmasına kadar Selçuklular'a ve daha sonra da İlhanlılar'a karşı bir isyan hareketinde bulunmadığı bilinmektedir. Biraz önce de bahsedildiği gibi, kaynaklarda Osman Gazi'nin Karacahisar'ın fethi üzerine sancakbeyliği unvanı aldığına dair ipuçları mevcuttur. Oğlu Orhan Gazi'nin 761/1360 tarihli vakfiyesinde Osman Gazi "bik" (bey) şeklinde anılmıştır. Bu sûretle Osman Gazi'nin sağlığında beylik iddiasında bulunduğu düşünülebilir.¹⁷ Burada belirtilmesi gereken önemli bir konu da, ilk sikkenin Osman Bey zamanında basılmış olduğudur.¹⁸ Sancak sahibi olmak, hutbe okutmak ve para bastırmak, gerek Selçuklular'da gerekse diğer Türk-İslam Devletleri'nde hakimiyet sembolüdür.

Osman Bey zamanında beylik, diğer Batı ve Orta Anadolu Beylikleri gibi Bizans'a karşı önemli başarılar kazanmış ve onun ölümünden sonra Orhan Gazi'nin başa geçmesini izleyen yıllarda daha da güçlenmiştir. Osman Gazi, henüz sağlığında fethedilen yerlerin sosyal ihtiyaçlarının giderilmesi için dokuz ayrı vakıf yaptırmıştır. Bunlardan beşinin Söğüt'te, bir tanesinin Bursa civarında, ikisinin Yarhisar ve birinin de Bilecik yakınlarında olduğu tespit

¹⁴ Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 108-109; Neşri, a.g.e., s. 63-64; Hoca Sadeddin Efendi, a.g.e., s. 38-45.

¹⁵ Gökbilgin, a.g.m., s. 440.

¹⁶ Sevim, Ali-Yücel, Yaşar, *Türkiye Tarihi*, C. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 5; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 30

¹⁷ İnalçık, a.g.m., s. 41.

¹⁸ Artuk, İbrahim, "Osmanlı Beyliği'nin Kurucusu Osman Gazi'ye Âit Sikke", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara 1980; s. 27-33; İlgürel, Mücteba, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu", *Söğüt III.Osmanlı Sempozyumu (Eylül 1988) Bildirileri*, Ankara 1989, s. 29; Başar, a.g.m., s. 9, dipnot, 1.

edilmiştir.¹⁹ Bu gibi kurum ve kuruluşların henüz Osman Gazi zamanında oluşması da, beyliğin bu dönemde bağımsızlık kazanmaya başladığının bir diğer göstergesidir. Bu durumu kanıtlayan bir belge de Mekece Vakfı'na ait bir tevliyet nişanıdır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından Belleten'de yayınlanan belge orijinaldir. 724 Rebi'ülevvel ayının ortalarında/1324 Mart'ta yazılmış olan belge²⁰, Osman Gazi'nin vefatından hemen sonra düzenlendiğine göre henüz bu dönemde bile Osmanlı Beyliği'nin bu gibi gelişmiş kurumlarının bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bilindiği gibi Osman Gazi kaza yetkisini kadılarına bırakmış, böylelikle Osmanlılar'da ilmiye sınıfından gelenler, yargı işlerinden sorumlu olmuşlardır.²¹ Ayrıca tımar sisteminin temelleri de Osman Gazi'nin ilk fetihleri ile atılmış, yine bu dönemde ilk kez "bac", vergi konulmuştur.²² Ancak tımar sisteminin esaslarının gerçek anlamda ortaya konması Orhan Bey zamanında gerçekleşecektir.²³

Osmanlı Devleti'nin kurum ve kuruluşları ile birlikte biçimlenmeye başladığı bu süreçte fetihler oldukça ağır adımlarla gerçekleştirilmiş, fethedilen yerlerde Osmanlı varlığı kalıcı hale getirilmeye çalışılmıştır.²⁴ Kaynaklarda 1302'den sonra Bitinya'dan pek çok unsurun göç ettiği belirtilse de şehirlerde ve köylerde burada yaşayan yerli halkın bir kısmının da yerinde kaldığı bir gerçektir.²⁵ Osmanlı kaynakları "istimâlet" yani hoşgörü ile kendi tarafına kazanmanın, Osmanlı fetihlerini kolaylaştıran bir etmen olduğunu önemle vurgulamışlardır.²⁶ Nüfusla ilgili bu dönemi yansıtan istatistiksel veriler mevcut değilse de, Anadolu'daki yoğun ve dinamik bir nüfusun varlığı ve göçebelerin bölgedeki etkinlikleri göz önünde bulundurulduğunda, nüfusun sürekli yer değiştirmesi de fetihlerin kalıcı olmasında önemli bir rol oynamıştır.²⁷

Osman Gazi'nin vefat ettiği tarih hakkında kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. Orhan Bey'in 1324'te düzenlenmiş olan vakfiyesi onun bu tarihte beyliğin başına geçtiğini göstermektedir. Osman Gazi'nin henüz sağlığında düzenlenen Eylül 1323 tarihli Asporçe Hatun Vakfiyesi de göz önünde bulundurulduğunda Osman Bey'in vefatının 1323 Eylül ile 1324 Mart

¹⁹ Sevim, Sezai, "Osman Gazi ve Oğullarının Vakıfları", *Osman Gazi ve Dönemi Sempozyumu (24 Şubat 1995) Bildirileri*, yay. haz. Kadir Atılsay-Sezai Sevim, Bursa 1996, s.161-162.

²⁰ Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi (724 Rebi'ülevvel I-1324 Mart)", *Belleten*, V/19, (1941), s. 282-283.

²¹ Mardin, Ebül'ulâ, "Kadı", *İslam Ansiklopedisi*, C. VI, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 45.

²² Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 104; Neşri, a.g.e., s. 58.

²³ İnalçık, Halil, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultanî Hukuk ve Fatihin Kanunları", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 324; Gökbilgin, M. Tayyib, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1977, s. 20-22.

²⁴ Kafadar, Cemal, "İki Cihan Âresinde", *Cogito*, sy. 19, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 44.

²⁵ Lefort, Jacques, "13. Yüzyılda Bitinya", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, ed. Elizabeth Zachariadou, çev. G. Çağalı Güven-İ. Yerguz-T. Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 144.

²⁶ İnalçık, Halil, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", s. 42.

²⁷ Barkan, Ömer, Lütfi, "«Tarihi Demografi» Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X/5, (1953), s. 3, dipnot, 1.

tarihleri arasında olduğu anlaşılmaktadır.²⁸ Bu tarihten sonra beyliğin başına Orhan Gazi geçecektir.

B. Orhan Bey (Gazi) Dönemi

Orhan Gazi henüz Osman Gazi'nin beyliğin başında olduğu sıralarda askeri faaliyetlerde bulunmuş, 1321'de Mudanya'yı fethetmiştir. Aynı tarihte kendisiyle birlikte gönderilen Akça Koca, Konur Alp, Samsa Çavuş ve Köse Mihal gibi gaziler de uçlarda önemli başarılar elde etmişler, beyliğin sınırlarının genişlemesinde önemli katkıları olmuştur.²⁹

Orhan Gazi'nin 1324'te babasının vefatından sonra beyliğin başına geçmesiyle, ilk önemli başarısı, kuşkusuz Bitinya'nın en korunaklı şehirlerinden biri olan Bursa'nın fethidir.

Bursa şehri ilk olarak, Osman Gazi tarafından 1308'de kuşatma altına alınmıştır. Bu abluka siyaseti 1315'e doğru daha da yoğunlaştırılmıştır. Bursa'nın fethi için Osman Gazi zamanında başlayan bu hazırlıkların Orhan Gazi'nin şehri almasında büyük faydası olmuştur. 1326'da Köse Mihal, Turgud Alp, Şeyh Mahmud ve Ahi Hasan gibi gaziler ve beraberindeki önemli miktarda kuvvetle Bursa üzerine ilerleyen Orhan Gazi, önce şehrin güneyindeki Atranos (Orhaneli) Kalesi'ni alıp yıktıktan sonra Pınarbaşı mevkiinde karargâhını kurmuştur. Uzun süredir kuşatma altında tutulan şehri kurtarmaktan ümidini kesmiş olan kale kumandanı, Köse Mihal aracılığıyla ve bazı şartlarla şehirden ayrılacağını bildirmiş olduğundan Bursa, 6 Nisan 1326'da Türkler'e teslim edilmiştir.³⁰

Orhan Gazi Bursa'nın fethinden sonra babasının naşını, vasiyeti üzerine, geçici olarak gömüldüğü Söğüt'ten Bursa'ya getirtmiş ve kaynaklarda "Gümüslü Kümbet" şeklinde geçen, Hisar içinde bugünkü Tophane Sementi'nde bulunan eski bir Bizans Manastırı'nı, türbeye çevirterek, defnettirmiştir.³¹

Bursa, Orhan Gazi tarafından Osmanlı Devleti'nin başkenti haline getirilmiş ve beylik merkezi Yenişehir'den buraya taşınmıştır; ayrıca Orhan Gazi ilk gümüş sikkesini (akçe) 1324'te burada bastırmıştır.³²

²⁸ Uzunçarşılı, a.g.m., s. 283.

²⁹ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 33.

³⁰ Aşıkpaşazâde, a.g.e., s. 110; Neşri, a.g.e., s. 66; Hoca Sadeddin Efendi, a.g.e., s. 48-50; Ahmedî, a.g.e., s. 26.

³¹ Neşri, a.g.e., s. 72; Aşıkpaşazâde, a.g.e., s. 112; Ayverdi, Ekrem Hakkı, Osmanlı Mîmârisi'nin İlk Devri Ertuğrul, Osman, Orhan Gaaziler, Hüdavendigâr ve Yıldırım Bayezid 630-805 (1230-1402), İstanbul Feth Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1989, s. 108; Önkâl, Hakkı, Osmanlı Hanedan Türbeleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992; s. 265; Selimoğlu, İsmail, "Osman Gazi Türbesi", Osman Gazi ve Dönemi Sempozyumu (24 Şubat 1995) Bildirileri, yay. haz. Kadir Atlansoy-Sezai Sevim, Bursa 1996, s. 167.

³² Uzunçarşılı, a.g.e., s. 37; İnalçık, Halil, "Bursa", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 446; daha geniş bilgi için bkz., Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Gazi Orhan Bey'in Hükümdar Olduğu Tarih ve İlk Sikkesi", Belleten, IX/34, (1945), s. 207-211.

Orhan Gazi'nin Bursa'yı fethettiği sıralarda, Osman Gazi'nin henüz sağılığında uçlarda akınlar düzenlemeleri için görevlendirdiği Akça Koca Kandıra'yı ve Kara Mürsel İzmit Körfezi'nin güneyini; Kartal civarındaki Aydos ve onun kuzeyindeki Semendire'yi almak suretiyle bu taraftan Osmanlı sınırlarını Karadeniz ve İstanbul Boğazı'na kadar genişletmişlerdir.³³ Bu fetihler Bizans İmparatorluğu'nu harekete geçirmiş, bunun sonucunda Osmanlı kuvvetleri ile Bizans ordusu arasında 1329'da Pelekanon (Eski-hisar ya da Maltepe) Savaşı gerçekleşmiştir. Pelekanon'a gelen Bizans İmparatoru III.Andronikos, Orhan Gazi kuvvetlerine yenilerek kaçmış, bu kesin zaferden sonra Osmanlılar İznik üzerinde uygulanmakta olan baskı ve kuşatmayı şiddetlendirmiş, Bizans'tan beklenen yardım ümidi de ortadan kalkınca şehir, 2 Mart 1331'de Orhan Bey'e teslim olmuştur.³⁴ Şehri ve kaleyi teslim alan Orhan Bey, halktan isteyenlerin eşyalarıyla beraber şehirden ayrılmalarına izin vermiş, kalanların ise vergi vermek şartıyla kendi din ve geleneklerine göre yaşayabileceklerini bildirmiştir. Bu fethin ardından Orhan Bey iki büyük Hıristiyan konsülünün toplandığı İznik Aya Sofya Kilisesi'ni camiye çevirtmiş, bir manastırı da medreseye çevirterek müderrisliğine de büyük İslam alimi Molla Davûd-u Kayseri'yi tayin etmiştir.

İznik'in fethinden sonra 1337 veya 1338'de İzmit'i ele geçiren Osmanlı Beyliği, Kocaeli Yarımadası'na hakim olmuştur. Bu fetihlerle Bizans'ın Anadolu'daki egemenliği geri gelmemek üzere son bulurken, Osmanlılar gücünü komşu Türk Beyleri'ne karşı yönlendirmeye başlamış ve bu beyliklerden biri olan Karesi Beyliği'nin Osmanlı topraklarına katılmasıyla akınlarını deniz yoluyla Avrupa kıyılarına kadar uzatmaya başlamışlardır.³⁵

Osmanlı Beyliği'nin bu kadar kısa bir süre içerisinde devlet haline gelebilmesinde ve sınırlarının bu denli gelişmesinde içte herhangi bir karışıklık olmamasının yanında, olumlu dış koşulların etkisi büyüktür. İran ve Anadolu'da İlhanlı Devleti'nin çöküş sürecine girmesi (1291-1336); Venedik ve Ceneviz gibi Latin koloni devletlerinin 1204-1320 yılları arasında siyasi-ekonomik baskısı sonucunda Bizans'ın çöküşü ve Rumlar arasında, özellikle Kantakuzenos (1341-1355) döneminde Osmanlı ile işbirliği yapmaya hazır guruplaşmaların ortaya çıkışı; Bizans tahtında görülen mücadeleler; 1396'ya kadar Avrupa'da önemli bir Haçlı Seferi'nin düzenlenebileceği ittifak ortamının bulunmayışı; Batı Anadolu'da Türkmen deniz beyliklerinin, özellikle Aydınoğulları Beyliği'nin yükselişi ve Orhan Bey döneminde Osmanlılarla işbirliği yapması; ayrıca Osmanlılar'ın Venedik ve Cenevizlilerle işbirliği içinde olması ve son olarak Balkanlar'da Sırp ve Bulgar'ın kendi içlerinde yaşadığı sorunlar, Osmanlılar'ın kuruluş

³³ Aşıkpaşazâde, a.g.e., s. 112-114; Neşrî, a.g.e., s. 69; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 34.

³⁴ İnalçık, Halil, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", s. 60-61; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 34; ayrıca bkz., Mirmiroğlu, V. L. "Orhan Bey İle Bizans İmparatoru III.Andronikos Arasındaki Pelekano Muharebesi", *Bellekten*, XIII/50, (1949), s. 309-321.

³⁵ Köprülü, a.g.e.,s. 103; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 35.

dönemindeki fetihlerinde önemli kolaylıklar sağlamışlardır.³⁶ Orhan Bey, 1336'da son İlhanlı Hükümdarı Ebû Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra büyük olasılıkla bu akınlarında çok daha serbest davranmıştır; Anadolu'da artık İlhanlı Devri sona ererken Türkmen beylikleri gerçek anlamda birer devlet olarak ortaya çıkmıştır.³⁷ Tüm bunlarla birlikte Orhan Bey döneminde askeri harekât Batı Anadolu ile sınırlı kalmamış, Sultan Orhan'ın büyük oğlu Süleyman Paşa'nın çabalarıyla önce 1352'de Çimpe Kalesi, iki yıl sonra da Osmanlılar için büyük bir stratejik öneme sahip olan Gelibolu şehir ve limanını ele geçirilmiştir. Böylelikle Osmanlılar Rumeli'de yerleşmek için önemli bir üs elde etmişler, burada fethedilen kalelere Orhan Gazi tarafından muhafızlar gönderildiği gibi, buraya Anadolu taraflarından göçmenler yerleştirilmiştir³⁸, Süleyman Paşa burada kendisine bir saray yaptırmıştır.³⁹ Bu yerleşme daha sonraki yıllarda Bizans'ın deniz tarafından Avrupa ile bağlarını kesmeye ve Rumeli'ye yerleşmeye doğru atılmış ilk adımdır.

Süleyman Paşa'nın askeri faaliyetleri arasında Ankara'nın zaptı için 1353'te bu bölgeye gönderilmesi de vardır. Ankara bu dönemde İlhanlılar'ın Anadolu Valiliği'ne bağlı bölgenin batı sınırında bulunup sonradan merkezi Sivas olmak üzere bağımsız bir devlet kurmuş olan Eretnaoğulları'na aittir. Orhan Gazi beyliğinin doğu sınırları üzerinde önemli bir ekonomik-siyasi merkez olan bu şehrin zaptı için oğlu Süleyman Paşa'yı görevlendirmiş, Ankara'nın zaptıyla Osmanlılar ilk defa Anadolu'da, İlhanlı-Moğol sahasında bir yayılma hareketinde bulunmuşlardır.⁴⁰

Bu harekâttan sonra tekrar Rumeli'ye dönen Süleyman Paşa'nın yanında Lala Şahin ile Karesi Beyliği'nden Osmanlı hizmetine girmiş olan Hacı İlbeyi, Evrenuz Gazi, Yakup Ece ve Gazi Fazıl gibi akıncılar da bulunmaktaydı. Süleyman Paşa ve kuvvetleri işgal sahasını daha da kuzeye götürerek Doğu Trakya'ya ayak basmışlardır. Bu dönemde Malkara ile Keşan alınmış, Çorlu'nun da ele geçirilmesiyle İstanbul-Edirne yolu kesilmiştir. Bazı kaynaklara göre Süleyman Paşa'nın bu faaliyetleri sırasında kardeşi Murad Bey de yanında bulunmaktadır; hatta Burgaz ile Çorlu 1357'de Murad Bey tarafından zapt edilmiştir.⁴¹ Doğu Trakya'daki fetihleri sırasında

³⁶ İnalçık, Halil, "Osmanlı Tarihi En Çok Sapırılmış, Tek Yanlı Yorumlanmış Tarihtir", *Cogito*, sy. 19, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 34.

³⁷ Gökbilgin, M. Tayyib, "Orhan", *İslam Ansiklopedisi*, C. IX, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, s. 402-403; İnalçık, Halil, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", s. 61.

³⁸ Osmanlılar'ın Rumeli'ye yerleşmeye başladığı ilk yıllarda iskan metotlarından birisi de Şeyh ve Ahilerin kurduğu zaviyeler etrafında toplanan nüfusun köyler kuması şeklindeydi. Bu çeşit yerleşim yerlerinin toprakları, genellikle vakıf olarak vergi muafiyetine sahip olduğu için zaviyeler etrafında nüfus sürekli artmıştır, bkz., Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, sy. 2, Ankara 1942, s. 279-386.

³⁹ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 60.

⁴⁰ İnalçık, a.g.m., s. 65-66; Gökbilgin, a.g.m., s. 404.

⁴¹ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 60-61.

1357'de bir avı takip ederken atından düşerek vefat ettiği rivayet edilen⁴² Süleyman Paşa yerine sonradan Osmanlı padişahı olacak kardeşi Murad Bey Rumeli hareketına kumandan tayin edilmiş, Süleyman Paşa da vasiyeti üzerine Bolayır'daki türbesine gömülmüştür. 1357'ye kadar fethi tamamlanan Malkara, İpsala, Bolayır, Tekirdağ ve Çorlu gibi şehirler Süleyman Paşa'nın vefatından sonra da elden çıkmamış, Osmanlılar'ın takip ettiği iskan politikası sonucunda buralardaki Osmanlı varlığı kalıcı hale gelmiştir.

Osmanlı kuruluş döneminde yeni fethedilen ülkeleri şenlendirmek, askeri harekâta kolaylık sağlamak, ulaşımı kolaylaştırmak ve ayrıca yabancı bir ülkede diğer düşman unsurlar arasında yerleşen Türk ve Müslüman unsurlar aracılığıyla siyasi ve askeri güvenliği sağlamak gibi düşüncelerle devletin sık sık göç ettirme yöntemine başvurduğu görülmektedir.⁴³ Bu gibi sebeplerle bu yeni alınan yerlere, Orhan Gazi tarafından muhafızlar ve askeri görevliler gönderildiği gibi, yeni fethedilen Karesi Beyliği topraklarından göçebe Türkmenler yerleştirilmiş; aynı zamanda elde edilen yerlerdeki askeri sınıf mensupları da bir isyan çıkarmaları olasılığına karşı Anadolu'ya yerleştirilerek Rumeli'deki bu fetihler kalıcı hale getirilmiştir.⁴⁴

Orhan Bey zamanında Osmanlı Beyliği'nin sınırları genişlemiş, yeni fethedilen yerlerde imar ve bayındırlık işleri gerçekleştirilmiş, bunun yanında Osmanlı Devleti'nin kurum ve kuruluşlarının oluşturulması suretiyle Osman Gazi zamanında kurulan beylik, devlet haline gelmiştir. Yönetim alanında, adalet ve askerlik işlerinde özellikle ulema sınıfından gelmiş olan vezir Alâeddin Paşa ve Bursa Kadısı Çandarlı Kara Halil faaliyet ve hizmetlerde bulunmuşlar, Orhan Gazi ilk sikkelerini bu kişilerin tavsiyesi üzerine bastırmıştır.⁴⁵ Orhan Bey devlet kurumlaşmasında Selçuklu ve İlhanlılar'ı örnek almıştır. Osmanlı Devleti'nin en yüksek idari, hukuki ve siyasi makamı olan divan da Orhan Bey zamanında temellendirilmeye başlamış, divanda ilk olarak Hacı Kemâlüddin oğlu Alâeddin Paşa vezir tayin edilmiştir. Ayrıca Orhan Bey'in oğulları Alâeddin Paşa ile Süleyman Paşa da vezirler arasında yer almaktadır. Ancak bu divan Orhan Gazi'nin saltanatının son yıllarına kadar basit ve mütevâzî bir durumdadır.⁴⁶

Orhan Gazi zamanında Osmanlı fetihlerinin önceki döneme nazaran daha geniş alanlara yayılması ve özellikle Rumeli'ye akınların başlamasından sonra düzenli askeri birliklere ihtiyaç duyulmuş, Bursa Kadısı Çandarlı Kara Halil'in tavsiyeleriyle Orhan Bey ilk defa Türk gençlerinden oluşan devamlı ve esaslı bir askerî birlik kurarak bunlara "yaya" adını verdiği gibi,

⁴² Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 126; Neşri, a.g.e., s. 92; Şükrullah, a.g.e., s. 54; Nişancı Mehmed Paşa, *Osmanlı Sultanları Tarihi*, çev. Konyalı İbrahim Hakkı, Osmanlı Tarihleri-I, düz. Nihal Atsız, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1947, s. 346; Dukas, Osmanlı kroniklerinde Süleyman Paşa'nın av sırasında veya hastalandığı için vefat ettiği bildirilirken, Dukas eserinde, Süleyman Paşa'nın Kantakuzenos ile çarpışırken öldüğünü belirtmiştir.

⁴³ Barkan, Ömer, Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler, II", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XIII/1-4, (Ekim 1951-Temmuz 1952), İstanbul 1953, s. 57-58.

⁴⁴ Barkan, a.g.m., s. 62; Neşri, a.g.e., s. 87.

⁴⁵ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 37; Gökbilgin, a.g.e., s. 15.

⁴⁶ Mumcu, Ahmet, *Divan-ı Hümayun*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1986, s. 22-23; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 37-38.

önce Selçuklular, Mısır Memlûklüleri ve bazı Asya ülkelerinde değişik şekillerde uygulanmış, ancak Osmanlı sisteminde toprakların tamamı devlete ve sultana ait olmuş, sadece gelirleri askerlere tahsis olunmuştur.⁴⁸

Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinde halkın önemli bir kısmı askerlik hizmetinden sorumlu tutularak ödediği vergilerden muaf olmuşlar, ayrıca devlet hizmetinde buldukları için askeri sınıfa dahil edilmişlerdir. Bunların başında yayalar, müsellemler, göçebelere Yörükler ve Tatarlar gelmektedir.⁴⁹ Osman Gazi zamanından itibaren elde edilen yerler, "sancak" halinde ayrılarak savaşları kumanda eden beylere, buradaki askeri işler ve hukuki uygulamalar ile yönetim ve adalet işleri de o bölgenin kadılarına verilmiştir. Orhan Gazi devrinde, başta sadece Bursa "Beğ Sancağı"nın merkezi iken, bunlara İzmit'in merkezi olduğu Kocaeli Sancağı, batıdaki Karesi Sancağı ve son zamanlarda Ankara olmak üzere yenileri eklenmiştir.⁵⁰ Ayrıca Rumeli'de gelişen fetih hareketleri de bu idari bölgelerin sayısını arttırmış, böylelikle Osmanlı Devleti programlı ve düzenli bir büyüme seyri takip etmiştir.

Babasından devraldığı beyliğin sınırlarını oldukça genişleterek teşkilatlı bir devlet haline getiren Orhan Bey'in 1362 yılında vefat etmesiyle, Trakya fetihlerinde büyük ün kazanan ve Bizans'a karşı yürütülen fetih politikasını temsil eden oğlu Murad, devlet işlerinde nüfuzu olan ahilerin ve gazilerin kararıyla Bursa'ya davet edilerek padişah ilan edilmiştir.⁵¹ Orhan Bey'in Süleyman Paşa, Sultan, Murad, İbrahim, Kasım isimlerinde altı oğlu ve Fatma adında bir kızı olduğu; vefat ettiğinde Murad, İbrahim ve Halil'in hayatta kaldıkları bilinmektedir.⁵² Şehzade İbrahim'in, Orhan Bey'in 1324 tarihli vakfiyesinde şahitler arasında yer aldığı için Murad ile Halil'den büyük olduğu düşünülmektedir.⁵³ Şehzade Halil ise Foça'daki Cenevizliler'in esaretinden kurtulduktan sonra 1359'da Bitinya Sancakbeyliği'ne atanmıştır. 1357-1359 tarihleri

⁴⁷ Gökbilgin, a.g.m., s. 406; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 38-39; Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 117-118; Neşri, a.g.e., s.76-77; Hoca Sadeddin Efendi, a.g.e., s. 68-69.

⁴⁸ Sayar, Nihat S., Türkiye İmparatorluk Dönemi Siyasi, Askerî, İdarî ve Malî Olayları, İstanbul İktisadi ve Ticarî İlimler Akademisi Yayınları, İstanbul 1978, s. 20; İnalçık, Halil, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları", s. 324; Gökbilgin, a.g.e., s. 21.

⁴⁹ İnalçık, Halil, "Osmanlılar'da Raiyet Rûsûmu", Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları, İncelemeler, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996, s.50; Gökbilgin, a.g.e., s. 21.

⁵⁰ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 38; Baykara, Tuncer, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, s. 85.

⁵¹ Çetin, Osman, a.g.m., s. 111-112; Uzunçarşılı, "Murad I", İslam Ansiklopedisi, C. VIII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, s. 587.

⁵² Uzunçarşılı, "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi (724 Reb'ülevve I-1324 Mart)", s. 285-287.

⁵³ Uzunçarşılı, a.g.m., s. 286.

arasında Halil'in kurtarılması için verilen mücadelelerden dolayı Rumeli fetihleri duraklamıştır.⁵⁴ Ancak Süleyman Paşa'nın vefatından sonra Rumeli'de kumandayı ele alan Şehzade Murad, elden çıkan yerleri kısa sürede geri aldığı gibi, Osmanlılar'ın bu bölgedeki askeri ve siyasi başarılarını devam ettirmiş, Orhan Bey'in vefatından sonra Osmanlı tahtına oturmuştur.

C. I.Murad (Hüdavendigâr) Dönemi

Orhan Bey zamanında Ankara'nın zapt edilmesi, Osmanlılar'ı Anadolu'da Eretnoğulları ve Karamanoğulları Beyliği ile ciddi bir mücadeleye sürüklemiştir. Anadolu'da Türkmen Beylikleri'nin en güçlüsü olup Moğollar'a karşı tekin bir mücadeleden Selçuklu sultanlarının eski başkenti Konya'ya kesin olarak yerleşen Karamanoğulları, kendilerini Selçuklular'ın Anadolu'daki varisi ve diğer uç beyliklerinin koruyucusu olarak görüyorlardı. Orhan Bey'in ölümünden sonra Ankara'da yönetimde büyük nüfuzları olan Ahiler, Karamanoğulları'nın kışkırtmasıyla Osmanlı kuvvetlerini şehirden çıkararak yönetimi tekrar ellerine almışlar, I.Murad Osmanlı Devleti'nin başına geçtikten sonra öncelikle, Ankara üzerine yürüyerek burayı geri almış; Sultan-önü namıyla kaynaklarda geçen Eskişehir'i de ülke topraklarına katmıştır.⁵⁵ I.Murad, Anadolu'daki tehlikenin ortadan kalkmasından sonra Rumeli'ye yönelmiştir.

Orhan Gazi'nin ölümünden sonra Bizans, Rumeli'de bazı yerleri ele geçirdiyse de I.Murad ve beylerbeyi tayin ettiği Lala Şahin Paşa Bizans eline düşmüş olan bu yerleri geri almış, 1359'dan itibaren sistemli bir fetih politikası izleyen Osmanlılar, Rumeli'de hızla ilerlemişlerdir. I.Murad ve Lala Şahin Paşa Çorlu'nun alınmasından sonra İstanbul-Edirne yolu üzerinde başlıca hisarlara yönelerek Edirne'nin fethi için önemli hazırlıklar yapmışlar, İstanbul'dan gelecek herhangi bir yardımın önünü kesmeye çalışmışlardır.⁵⁶ Osmanlılar'ın Balkanlar'da fetihlere başladıkları sırada bu bölgede bulunan devletler parçalanmış durumdaydı ve birbirleri ile mücadele içindeydi. Bu yüzden bölgedeki Türk ilerleyişi duraksamamış, Bizans imparatoru V.Ioannis ile Venedik Doğu arasında 1361'de bir ittifak yapıldıysa da, Türkler'in elde ettikleri yerlere Anadolu'dan göçmenler naklettirmesi ve sahillerdeki Osmanlı egemenliğinin kesinleşmesiyle bu gibi ittifaklar sonuçsuz kalmıştır.⁵⁷

1361 yılında Babaeski ile Pınar-Hisar arasında, Sazlı-dere adı verilen mevkiide toplanmış olan Rum ve Bulgar kuvvetleri ile yapılan meydan savaşı sonucunda düşman kuvvetleri bozguna

⁵⁴ Gökbilgin, a.g.m., s. 407; İnalçık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", s.63; Uzunçarşılı, "Murad I", s. 587.

⁵⁵ Wittek, a.g.e., s. 57; Nişancı, a.g.e., s. 346; Ahmedî, a.g.e., s. 27.

⁵⁶ İnalçık, a.g.m., s. 65; Aşıkpaşazâde, a.g.e., s. 126; Neşrî, a.g.e., s. 95-96; Ahmedî, a.g.e., s. 27.

⁵⁷ Köprülü, a.g.e., s. 108; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 62-63.

Birbiri ardına gelen bu fetihler sonucunda Bizans, Bulgar, Makedonya ve Sırp Prensligi'nin bağlarını kesmiş, Bulgar ve Sırp ülkeleri tehdit edilmeye başlanmıştır. Tüm bunlarla beraber bölgede Türk ilerleyişini durduracak güç ancak Papa V.Urben'in teşvikleriyle bir araya getirilebilmiş, Bulgar, Sırp, Eflak ve Bosnalılar'dan oluşan ilk Haçlı Ordusu Edirne üzerine harekâta girişmiştir. Osmanlılar'ın ordu kumandanı olarak Edirne'de bulunan Lala Şahin, durumu Bursa'daki hükümdara bildirmiştir. Bu esnada Haçlı kuvvetlerinin Meriç Irmağı'na ilerlediğini gören Hacı İlbeyi düşmanı bozguna uğratmış (1364), Edirne'nin batısında yapılan bu savaş sonucunda kazanılan başarı Rumeli'de Türkler'in hızla yerleşmelerini sağlamıştır.⁶⁰ O esnada Edirne'ye doğru harekete geçmiş olan I.Murad Biga'yı fethetmiş ve tekrar Bursa'ya dönmüştür.⁶¹

Balkanlar'da yerleşmek esas politika olarak belirlendiği için sonradan ortaya çıkabilecek tehlikelere karşı daha hazırlıklı olmayı gerektiren önlemler alınmıştır. Sultan Murad sürekli savaşlar dolayısıyla 1365 yılında askeri merkezini Edirne'ye naklettirmiş ve bu şehirde imar faaliyetlerini başlamıştır. Bu dönemde Edirne, siyasi bir merkezden çok askeri bir üs görevi görmüştür. Öte yandan harekati devam ettiren Timurtaş Paşa, Bulgarlar'dan Kızılağaç ve Yanbolu'yu aldığı gibi, Lala Şahin de İhtiman ile Sofya'nın güneyindeki Samakov'u fethetmiş (1367); bir yıl sonra da Sultan Murad, Burgaz yakınlarındaki Bulgarlar'a ait Aydos, Korinabat ve Süzebolu'yu; daha sonra da Bizans yönetimindeki Hayrabolu'yu ve 1369 yılında Pınar-hisar ve Vize'yi fethetmiştir. Bu süreçte Kırkkilise (Kırklareli)'nin de yeniden ele geçirilmesiyle Doğu Trakya fetihleri tamamlanmıştır. Osmanlı fetihlerinden önce, Tuna Nehri'nden Rodop Balkanları'na kadar Orta ve Güney Bulgaristan'a ve kısmen de Trakya'ya hakim olan Bulgar Kralı İvan (Şişman), Türklerle mücadele edemeyeceğini anlayınca barış yapmış, böylece Osmanlı tâbiyetini ve vergi vermeyi kabul etmiştir.⁶² Osmanlılar bundan sonra, Balkanlar'da bütün bölgeyi fethetmişler, Makedonya'daki Sırp Prensleri'nin Meriç üzerine gelerek 1371'de yenilmeleriyle, Makedonya Türkler'in eline geçmiş, Bizans İmparatorluğu ve Bulgar Çarlığı da

⁵⁸ Edirne'nin fetih yılını bildiren kaynaklar, farklı bilgiler vermektedir, bkz., Neşri, a.g.e., s. 96-97; Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 126-127; Dukas, a.g.e., s. 6; Halil İnalçık ise, Edirne Şehri'nin I.Murad'ın şehzadeliği zamanında, 1361'de fethedildiğini ve Orhan Gazi'nin vefatının 1362'de olmasından dolayı bu ihtimâlin kuvvetli olduğunu bildirmektedir, bkz., İnalçık, a.g.m., s. 65; İnalçık, Halil, "Edirne'nin Fethi (1361)", *Edirne: Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağanı*, Ankara 1965, s. 137-159.

⁵⁹ Uzunçarşılı, "Murad I", s. 558.

⁶⁰ İnalçık, a.g.m., s. 67; Uzunçarşılı, a.g.m., s. 589.

⁶¹ Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 128-129; Neşri, a.g.e., s. 100.

⁶² Hammer, Baron Joseph von, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. I, Tasvir Matbaası, İstanbul 1983, s. 160-161; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 69.

Türkler'in hakimiyetini tanımak zorunda kalarak, haraç ödemeyi ve Osmanlı ordusuna hizmeti kabul etmişler; ayrıca Çirmen Zaferi'nden sonra Bizans da Osmanlılar'ın vasal devleti durumuna düşmüştür.⁶³

Batı'da bu fetihler gerçekleşirken, Anadolu'da 1376 yılında Bursa'ya gelen Sultan Murad büyük oğlu Sultan Bayezid'i Germiyanolu Süleymanşah'ın kızı Devlet Hatun ile evlendirmiş, bu evlilik sonucunda Kütahya, Tavşanlı, Simav, Eğrigöz (Emet) taraftarları Osmanlı topraklarına katılmıştır. Ayrıca Hamidoğulları'dan Hüseyin Bey'in gönderdiği elçiye Sultan Murad, kendisine Akşehir, Yalvaç, Yenişehir, Seydişehir, Karaağaç ve Eğridir kasabalarının satılmasını teklif etmiş, bu teklifi kabul eden Hamidoğlu 80.000 altın karşılığında bu kasabaları bırakmak zorunda kalmıştır.⁶⁴ Bu suretle Osmanlılar Anadolu'nun güçlü beyliklerinden Karamanoğulları ile komşu olmuşlardır.

1380'de Rumeli harekâtı yeniden başlamış, Kara Timurtaş Paşa, Çandarlı Halil Hayrüddin Paşa ve Evrenuz Gazi'nin gerçekleştirdiği başarılı fetihler sonucunda İştîp, Manastır, Ohri; Bulgaristan'da ise Sofya ve Niş ele geçirilmiştir. Arnavutluk'un Kroya ve İşkodra şehirleri alındı ise de buraları Venedik nüfûzu altında bulunduğundan Hayrüddin Paşa geri çekilmek zorunda kalmıştır (1385).⁶⁵

Batı'da durum bu kritik şartlardayken, Candaroğulları ve Hamidoğulları'nın Osmanlılar'a tâbi olmasından rahatsızlık duyan Sultan Murad'ın damadı Karamanoğlu Alâeddin Ali Bey, padişahın Rumeli'de meşgul olduğu sırada Beyşehir'i işgal etmiştir. Karamanoğlu'nun bu düşmanca hareketi karşısında, 1387'de Konya üzerine yürüyen Osmanlı ordusu, Karamanoğlu kuvvetlerini bozguna uğratmış, bu savaşta Karamanoğlu'nun yenilmesi, beyliğin Anadolu'daki beylikler üzerindeki itibarını zayıflatırken, Osmanlı Devleti'nin gücünü ve nüfûzunu artırmıştır.⁶⁶

Sultan Murad'ın Anadolu'da bulunduğu sırada, Sırp Kralı, Balkanlar'daki Timurtaş Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetlerinin üzerine yürüyerek bozguna uğratmıştır (1387). Kaynaklarda "Ploşnik Yenilgisi" şeklinde geçen bu olaydan cesaret alan Eflak, Sırp ve Bulgar prenslikleri arasında Osmanlılar'ı Balkanlar'dan çıkarmaya yönelik bir ittifak kurulmuş⁶⁷, bunu haber alan I.Murad, Bulgaristan'ın bu ittifaka katılmasını önlemek için 1388'de Çandarlı-zâde Ali Paşa'yı Bulgarlar üzerine göndermiştir. Ali Paşa, Pravadi, Şumnu, Zağra ve Bulgaristan'ın başkenti Tırnova'yı aldıktan sonra Silistre ile Niğbolu'yu zaptetmiştir.⁶⁸

⁶³ Demirkent, Işın, "Bizans", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 241; Dukas, a.g.e., s. 56; İnalçık, a.g.m., s. 67.

⁶⁴ Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 128-131; Neşri, a.g.e., s. 100-102.

⁶⁵ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 73; İnalçık, a.g.m., s. 67.

⁶⁶ Neşri, a.g.e., s. 111-112; Şükrullah, a.g.e., s. 55.

⁶⁷ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 135.

⁶⁸ Hammer, a.g.e., s. 181-184; İnalçık, a.g.m., s. 67; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 138.

Murad Hüdavendigâr, Sırp Kralı'nın bu ve bunun gibi girişimleri sonucunda oluşan ittifak güçlerine karşı harekete geçerek, oğulları Kütahya Sancakbeyi Bayezid ve Karesi Sancakbeyi Yakup Çelebi ile Anadolu beylerinden istediği ve Balkanlar'da Osmanlı himayesini kabul eden bölgelerden ele edilen askerleri de yanına alarak Kosova'ya doğru ilerlemiştir. Balkan hanedanlarının Osmanlı egemenliğinden kurtulma yolundaki toplu girişimi, 1389 yılında yapılan savaşı Osmanlılar'ın kazanması sonucunda başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Osmanlı Devleti bu zaferle Balkanlar'da üstün bir duruma gelirken, Bulgaristan'ın tamamı Osmanlı topraklarına katılmış, Sırbistan'ın da önemli bir kısmı fethedilerek Osmanlılar'ın bundan sonraki fetihlerinin önü açılmıştır.⁶⁹ Kosova Meydan Savaşı, Türkler'in Güneydoğu Avrupa'da kalmak için Sırp Sındığı ve Çirmen savaşlarından sonra kazandıkları üçüncü büyük başarıdır. Sırp Despotu Lazar'ın öldürülmesinden sonra onun halefleri Osmanlı hâkimiyetini tanımak zorunda kalmışlar, son direniş merkezi yıkılmıştır. Bu savaşın ardından Türk fetihleri Balkan Yarımadası'na büyük bir kuvvetle yayılmış, Sırp'lar'a tâbi olan Bulgar Çarı ve Bizans İmparatoru birbiri ardına Osmanlılar'a hizmet görmek ve haraç vermek zorunda kalmışlardır.⁷⁰

Osmanlılar'ın ilk dönemlerine ait pek çok kaynakta I.Murad Hüdavendigâr'ın bu savaş sonunda şehit düştüğü belirtilmektedir. Şükrullah'a göre, padişah birkaç askeri ile birlikte bir tepe üzerinde, düşmanın peşinden giden askerlerin kendisini bulması için beklerken, yaralanmış bir kâfir bir iş için gelmekte olduğunu söyleyip hünkâra doğru ilerlerken, çavuşlar bunu tutmuş, ancak sultan bırakmasını emretmiştir. Düşman ilerleyip Murad'ı bıçaklamış, Murad o anda şehitlik rütbesine erişmiştir.⁷¹ Nişancı ve Ahmedî de yaklaşık olarak aynı şekilde bildirmektedir.⁷² Âşıkpaşazâde ise Miloş Küpile adında birisinin şapkası elinde Han'a doğru gelip el öpmek istediğini söyleyerek padişahı öldürdüğünü haber vermektedir.⁷³ I.Murad Hüdavendigâr'ın ölümünden sonra yerine büyük oğlu Yıldırım Bayezid Osmanlı tahtına oturmuştur.

Sultan I.Murad, Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Rumeli'deki sınırlarını oldukça genişlettiği gibi devlet teşkilatında da önemli değişiklikler yapmış, bir çok yenilik getirmiştir. Yeni kurduğu bu örgütlerden en etkilisi ve uzun süreli olanı beylerbeyliği makamıdır. Böylelikle bir devlet adamının elinde hem adalet, hem sivil yönetim ile ilgili işler hem de ordu komutanlığı toplanmıştır. Bu kesin otorite sahibi, yasal olarak sultanın emrinde idi ve bu unvan, savaş zamanında baş vezir (sadrazam) ile eşdeğer bir rütbeydi Sultan Murad, beylerbeyi olarak babasının ve ağabeyi Süleyman Paşa'nın eski silah arkadaşlarından Lala Şahin'i seçmiştir. Sultan Murad'ın böyle bir seçim yapmasının nedeni, yüksek makamlara gelecek olan yakın akraba ya

⁶⁹ Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 133-134; Neşrî, a.g.e., s. 145; Şükrullah, a.g.e., s. 56; Nişancı, a.g.e., s. 348; Ahmedî, a.g.e., s. 27; İnalçık, a.g.m., s. 68; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 138; Hammer, a.g.e., s. 188; Dukas, a.g.e., s. 7.

⁷⁰ Ostrogorsky, a.g.e., s. 504.

⁷¹ Şükrullah, a.g.e., s. 56.

⁷² Nişancı, a.g.e., s. 348; Ahmedî, a.g.e., s. 28.

⁷³ Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 134.

da oğulların ileride devletin varlığını tehlikeye düşürecek serüvenlere girişimlerini önlemek içindir ve bu uygulama bundan sonra Osmanlı devlet yönetiminde bir gelenek halinde gelmiştir.⁷⁴

Edirne'nin fethinden sonra Rumeli'de Osmanlı yerleşmesi kesinleşince, Murad Hüdavendigâr önemli miktarda Türk göçmenini Anadolu'dan Trakya'ya naklettirmiştir. Fetihlerin genişlemesiyle askeri sınıfın hukuki işlerine bakmak, hükümdarla seferlerde bulunmak ve aynı zamanda ilmiye sınıfının en yüksek derecesini oluşturmak üzere "kazaskerlik" memuriyeti oluşturmuş, bu makama ilk defa Bursa Kadısı Çandarlı Kara Halil Hayrüddin getirilmiştir.⁷⁵ Bu makam artık mülki ve askeri yönetim üzerinde kesin bir üstünlük kazanmış ve Halil Hayrüddin Paşa ve oğlu Ali Paşa gibi şahısların çabaları sonucunda adli, mali, askeri ve idari alanlarda Osmanlı devlet kurumları belirli esaslara bağlanmıştır.

Bilindiği gibi devlet merkezindeki Osmanlı hükümdarının emir ve kumandası altındaki yaya ve müsellemler birlikleri maaşlı olup, eyaletlerdeki tımarlı sipahilerden tamamen farklıydılar. Bu dönemde Rumeli'de Evrenuz Gazi ve Hacı İlbeyi'nin başarılı fetihleri sonucunda savaş esirleri büyük artış göstermiş, bu önemli gelir kaynağının hazineye kazandırılması için Karamanlı Mevlana Rüstem tavsiyede bulunmuştur.⁷⁶ Rumeli'deki Osmanlı fetihlerinde yaya kuvvetlerinin yeterli gelmemesi ve bunların bazı zamanlarda savaşa katılmamaları gibi olumsuz davranışları göz önüne alarak I.Murad zamanında Çandarlı Kara Halil'in tavsiyeleriyle "Yeniçeri Ocağı" kurulmuştur. Diğer Osmanlı kurumlarında olduğu gibi bu ocağın ilk kuruluşunda da Selçuklular'ın örnek alındığı anlaşılmaktadır.⁷⁷

Sultan Murad'ın tahta çıkışından sonra ve savaşların devam ettiği sıralarda Osmanlı kurumlarına bazı yenilikler getirilmiştir. I.Murad Hüdavendigâr zamanına kadar devletin gelir ve masrafları için mali bir kurum bulunmadığı için Çandarlı Halil ve Mevlana Rüstem'in çabalarıyla mali bir yönetim kurumudur. Savaş esirlerinin sayısı arttığı için bunların değeri o dönemde 125 akçeye kadar düşmüştür ve bu rakam ganimetin beşte biri miktarının tayinine esas kabul edilerek, her beş esirden biri alınmış veya her esirden 25 akçe alınıp hazineye verilmiştir. Buna "pencik resmi" ya da "pencik akçesi" denilmiş ve kumandanların yanına bu verginin tahsili için kadılar atıldığı gibi, Gelibolu İskeleyi'ne "pencikçi" adıyla bir memur tayin edilmiştir.⁷⁸

⁷⁴ İnalçık, a.g.m., s. 65; Uzunçarşılı, a.g.m., s. 588.

⁷⁵ Bayatlı Mahmud oğlu Hasan, *Câm-ı Cem Âyin*, Osmanlı Tarihleri-I, düz. Nihal Atsız, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1947, s. 395; Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 126; Neşri, a.g.e., s. 94; ayrıca bkz., Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Çandarlı (Cendereli) Kara Halil Hayreddin Paşa, Menşe'i-Tahsili-Kadırlığı-Kazaskerliği-Vezirliği ve Kumandanlığı", *Bellekten*, XXIII/91,(1959), s. 457-477.

⁷⁶ Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 128; İnalçık, a.g.m.,s. 51; Hoca Sadeddin Efendi, a.g.e., s. 68.

⁷⁷ İlgürel, Mücteba, "Yeniçeri", *İslam Ansiklopedisi*, C. XIII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, s. 385; Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Kapıkulu Ocakları*, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 146; Gökbilgin, a.g.e., s. 24-25.

⁷⁸ İnalçık, a.g.m., s. 51; Gökbilgin, a.g.e., s. 25; Uzunçarşılı, a.g.m., s. 59, Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 128.

Yeniçeri ordusunun kurulmasından sonra, hassa olma özelliğini yitiren yaya ve müsellemlerin savaş sırasında aldıkları "ulûfe" kaldırılmış, ancak bunlar şer'i vergiden muaf tutuldukları için askeri sınıftan olma özelliklerini devam ettirmişlerdir.⁷⁹

1376'da Avrupa tarafından herhangi bir saldırı gelmeyeceğini anlayan Sultan Murad, Anadolu'ya geçerek Bursa'ya gelmiş, devlet işleriyle meşgul olmuştur. Bu sırada Kara Timurtaş Paşa'nın tavsiyeleriyle tımar teşkilatı düzenlenmiş, Rumeli'de elde edilen yerlerde tımar ve zeametler oluşturularak buralara Türk göçmenler yerleştirilmiştir. Ayrıca yine Timurtaş Paşa'nın önerileriyle kapıkulu askerlerinden olarak "maaşlı süvari ocağı" kurulduğu gibi, seferlerde malzemenin korunması ve atlıların hayvanlarına bakmak amacıyla "voynuk" sınıfı oluşturulmuştur.⁸⁰ Böylelikle Rumeli'de Osmanlı fetihlerinin etkisi yumuşatılırken, buradaki Hıristiyan beylerin bir kısmı Anadolu'ya gönderilip orada tımar sahibi olmuş, Anadolu'daki Müslüman beylere de Rumeli'ye geldiklerinde tımarlar dağıtılmıştır.

I.Murad Hüdavendigâr döneminde beylerbeylik ve kazaskerlik gibi makamların oluşması; padişaha bağlı hassa ordusunun bulunması ve tımarlı sipahilerin bağlı olacağı esasların belirlenmesiyle; askeri, ekonomik, adlî ve idârî yapılanmada Osmanlılar merkezi bir devlet haline gelmeye başlamış, Osmanlı kurumlarının yüzyıllar boyunca sürecek olan esasları bu hükümdar zamanında belirlenmiştir. Bu uygulamalar sayesinde ülke toprakları fetihler yoluyla genişlediği gibi, bu topraklar üzerinde kurulan düzen de uzun yıllar geçerliliğini devam ettirmiştir.

D. I.Bayezid (Yıldırım) Dönemi

I.Murad Hüdavendigâr'ın Kosova Savaşı'nda şehit düşmesiyle, askeri seferlerde gösterdiği kahramanlıklar yanında sırasıyla Kütahya, Hamid-İli ve Amasya Sancakbeyliği gibi deneyimleri olan büyük oğlu Yıldırım Bayezid veliaht seçilmiştir.

Yıldırım Bayezid Kosova Zafer'inden sonra yeni Sırp despotunun annesi ile anlaşmış, Sırp vergi ve asker vermeyi kabul ederek Osmanlılar'ın dostu ve müttefiki konumuna gelmişlerdir. Sırp sınırında Üsküp ve civarları Paşa Yiğit'e, Niğbolu Firuz Bey'e bırakılarak Bayezid ve Osmanlı ordusu Anadolu'ya hareket etmiştir.⁸¹

Osmanlılar'ın Kosova'da Haçlı orduları ile mücadele içinde oldukları sırada Karamanoğulları, Osmanlılar'a ait bazı sancak ve kazaları işgale başlamış, Hamidoğulları'ndan alınan toprakları ve Beyşehir'i ele geçirmiştir. Bununla birlikte Saruhan, Aydın ve Mentеше

⁷⁹ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 144, dipnot 3, Özyüksel, a.g.e., s. 87; Hoca Sadeddin Efendi, a.g.e., s. 70.

⁸⁰ Hammer, a.g.e., s. 166; İnalçık, a.g.e., s. 52; Uzunçarşılı, a.g.m., s. 559.

⁸¹ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 140.

Beylerini de kendi yanına çekerek Osmanlılar'ın Anadolu'daki topraklarını kendi sınırlarına dahil etmeye çalışmıştır. Karamanoğulları'nın bu düşmanca faaliyetlerini haber alan Yıldırım Bayezid, öncelikle Karamanoğulları ile ittifak yapabilecek olan Sivas Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed ve Kastamonu Hükümdarı Candaroğlu Süleyman Paşa'yı etkisiz hale getirmiş, ilk harekâtını Germiyanolu ile Batı Anadolu Beylikleri üzerine yapmış, daha sonra Saruhan, Aydın ve Menteşe topraklarını işgal etmiştir. Bu alınan yerlerde Kütahya merkez olmak üzere Anadolu Beylerbeyliği kurulmuş ve başına Kara Timurtaş Paşa getirilmiştir.⁸² Bunlardan başka Yıldırım Bayezid, 1391'de İç Anadolu'da Bizans'ın son şehri olan Alaşehir (Filadelfiya) üzerine giderek; etrafı tamamen Türk şehirleriyle çevrili olan kaleyi teslim almıştır. Kendisine yardım gelemeyeceğini anlayan Karamanoğlu barış istemek zorunda kalmıştır.⁸³

Anadolu'daki Osmanlı hakimiyetini kontrol altına alan Bayezid Batı'ya yönelerek, 1385-1387 yılları arasında Osmanlı işgalinde olup daha sonra Bizans tarafından geri alınan Selanik'i tekrar ele geçirmiş, bir taraftan da Mora'ya asker yollamıştır.⁸⁴

Yıldırım Bayezid'in Anadolu harekâtı esnasında Osmanlı ordusunda bulunan Bizans İmparatoru Ioannis'in oğlu II.Manuel (1391-1425), padişahın Karaman seferinden sonra Bursa'ya dönüşünde babasının ölüm haberini alınca Bayezid'in iznini almadan İstanbul'a gitmiş, Bizans tahtına oturmuştu. II.Manuel'in kaçışının gizli bir amaca yönelik olduğu düşüncesiyle ve Kara Timurtaş Paşa'nın teşvikleriyle İstanbul'un alınması kararlaştırıldı ve Türklerle çevrili olan bu önemli şehrin alınması için Çandarlı Ali Paşa kumandasında bir ordu sevk edildi. Bu ilk kuşatma yedi ay sürmüştü ve II.Manuel'in kendisine teklif edilen her sene verilmekte olan haracın artırılması, İstanbul'da bir Türk Mahallesi kurulması ve buraya yerleştirilecek olan Müslüman ahalî için bir cami yapılması, İstanbul'daki Müslümanlar'ın aralarındaki davalara bakmak üzere bir kadı bulundurulması gibi şartları kabul etmesiyle abluka kaldırılmıştır.

Bayezid daha sonra İstanbul'da oturmaları için Tarakçı Yenicesi ve Göynük'ten göçmenler sevk etmiş, kadı ve imam yollamıştır. İmparator ise belirlenen şartlara uyarak İstanbul içinde Türkler için yedi yüz ev tedarik ederek Sirkeci'de bir Müslüman Mahallesi kurdurtmuştur.⁸⁵

İstanbul'un kuşatılmasından sonra Bayezid Macaristan'a hareket ederek bizzat kumanda ettiği ordu ile Eflak'a girmiş ve Eflak Beyi Mircea'ya karşı çetin bir savaş vermiştir. Tuna'yı ve Niğbolu'yu aşan Bayezid, Bulgar Kralı İvan (Şişman)'ı idam ederek Bulgar Krallığı'nı tamamen ortadan kaldırmıştır. Bu son gelişmeler, Bizans'ın yıllardan beri yardım istediği Batı ülkelerini

⁸² Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 135-136; Neşri, a.g.e., s. 150-151; Nişancı, a.g.e., s. 347; Wittek, a.g.e., s. 58; İnalçık, a.g.m., s. 68; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 141-143.

⁸³ Ahmedi, a.g.e., s. 27; Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 135; Dukas, a.g.e., s. 9; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 142.

⁸⁴ Neşri, a.g.e., s. 154; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 144; İnalçık, a.g.m., s. 68.

⁸⁵ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 144-145; Dukas, a.g.e., s. 29; Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 136; Neşri, a.g.e., s. 155-156.

çözüm aramaya yönlendirmiş, Macar Kralı'nın önderliğinde bütün Avrupa'dan gelen askerlerin katıldığı Haçlı Ordusu harekete geçmiştir. Venedik donanması Çanakkale Boğazı'nı tutarken bu Haçlı Ordusu Niğbolu önüne kadar ilerleyerek 25 Eylül 1396'da Yıldırım Bayezid ve beraberindeki Osmanlı Ordusu tarafından tam bir bozguna uğratılmışlardır. Bu zafer Avrupa'da ve Müslüman ülkelerinde büyük yankı uyandırmış⁸⁶, İstanbul için artık kurtuluş ümidi kalmayınca Bizans İmparatoru II.Manuel, Papa, Venedik, Fransa, İngiltere ve Rusya'dan yardım istemek için tekrar yola koyulmuş, Niğbolu Zaferi'nin ardından İstanbul ikinci defa kuşatılmıştır. Yıldırım Bayezid'in İstanbul'da Boğaziçi'nde Güzelce Hisar denilen Göksu Deresi'nin denize döküldüğü yerde yaptırdığı Anadolu Hisarı ya ilk ablukada ya da bu ikinci kuşatmadan az önce yaptırılmıştır ve İstanbul'un kuşatma altındaki bu durumu, 1402'ye kadar devam etmiştir.⁸⁷

Niğbolu Savaşı sırasında Karamanoğlu Alâeddin Bey Ankara'yı basarak Timurtaş Paşa'yı esir almış, Balkanlar'daki Osmanlı yönetimini sağlama alan Yıldırım Bayezid Anadolu'ya dönüşünde Konya üzerine yürüyerek şehri işgal etmiş, Alâeddin Bey kuvvetleri ile savaşmıştır. Yıllardan beri süregelen kuşatmalar sonunda Konya Şehri teslim olurken Alâeddin Bey'in yaşamı da sona ermiş, Karamanoğulları 1402 yılına kadar Osmanlı egemenliği altında kalmış, buraya bir vali tayin edilmiştir (1397).⁸⁸ Bu faaliyetlerin ardından Samsun ve Sivas şehirleri de ele geçirilmiş, Orta Anadolu'ya giren Osmanlılar bu şehirler dışında Kadı Burhaneddin'e ait olan Tokat, Kayseri, Aksaray ve Kırşehir taraflarını da topraklarına katarak sınırlarını doğuda Karahisar taraflarına kadar genişletmişlerdi.⁸⁹

Yıldırım Bayezid'in 1399'da Sivas'tan güneye inerek Malatya'yı almak istemesi üzerine Memlûklüler ile arası açılmıştır. Osmanlı kuvvetlerinin iki aylık kuşatmasından sonra Malatya, Kahta, Divriği ve diğer bazı kaleler Osmanlılar'a katılmış, bu başarıların ardından Doğu Anadolu'ya da el atan Yıldırım Bayezid, Erzincan hakimi Mutahharten (Tahirten, Tahtaratan)'i hakimiyeti altına almak istediye de başarılı olamamıştır.⁹⁰

Bu askeri faaliyetler sonucunda Anadolu birliği sağlanmış, hemen hemen bütün Anadolu toprakları Osmanlı Devleti sınırları içine girmiştir. Ancak Bayezid'in topraklarını genişletme ve güçlü bir merkezi devlet kurma girişimleri, Anadolu'nun yerli askeri sınıfıyla arasının açılmasına, bu durum da eski beylerin koruma arayışıyla doğuya yönelerek Timur'dan yardım istemesine yol açmıştır. Bu sırada Orta Asya'dan yola çıkarak İran, Mezopotamya ve Suriye'yi tahrip ettikten

⁸⁶ İnalçık, a.g.m., s. 68; Wittek, a.g.e., s. 59; Dukas, a.g.e., s. 29-30; Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 136; Neşri, a.g.e., s. 155-156; Nişancı, a.g.e., s. 347.

⁸⁷ Dukas, a.g.e., s. 29-30; Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 137; Neşri, a.g.e., s. 157; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 155; Demirkent, a.g.m., s. 241.

⁸⁸ Nişancı, a.g.e., s. 348; Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 139-140; Neşri, a.g.e., s. 152-153; Şükrullah, a.g.e., s. 56; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 157-158.

⁸⁹ Ahmedî, a.g.e., s. 27; Şükrullah, a.g.e., s. 56; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 158-160.

⁹⁰ Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 141-142; Neşri, a.g.e., s. 158-160.

sonra Anadolu'ya saldıran Timur, Doğu Anadolu'yu tehdit etmeye başlamış, memleketleri ellerinden alınan Anadolu beyleri Timur'a destek olmuşlardır. Sivas ve Malatya'yı alan Timur, 1401'de Suriye'yi işgal altına almış; Antep, Halep ve Şam'ı ele geçirerek Bağdat'ı üçüncü defa zaptetmiş⁹¹, Osmanlılar'ın doğu sınırlarında meydana gelen bu olaylar Timur ile Bayezid'i karşı karşıya getirmiştir. Her ikisinin de amacı topraklarını mümkün olduğu kadar genişletmek olduğu için sorun barışçı yollarla halledilememiş, İran'daki Moğol İmparatorluğu'nun varisi olma iddiasıyla ortaya çıkan Timur'un Osmanlı Devleti'nin bütün Anadolu topraklarına egemen olmak istemesiyle savaş kaçınılmaz hale gelmiştir.

Timur'un Doğu Anadolu'dan ilerleyerek Ankara önlerine gelmesiyle, Yıldırım Bayezid beraberindeki kuvvetlerle Çubuk Ovası'na ilerlemiş, 28 Temmuz 1402'de gerçekleşen Ankara Savaşı sonucunda Osmanlı ordusu önce dağılmaya başlamış sonra yavaş yavaş geri çekilmiştir. Bu tehlikeli durum üzerine Sultan Bayezid'e geri çekilmesi önerilmiş ancak kabul etmemiştir. Savaşın kaybedildiğini gören Çandarlı-zâde Ali Paşa ile Yeniçeri ağası Hasan Ağa, büyük şehzade Süleyman Çelebi'yi alıp kaçtıkları gibi, Amasya Sancakbeyi Şehzade Mehmed Çelebi de beraberindeki kuvvetlerle geri çekilmeye başlamış, Yıldırım Bayezid kendi kumandasındaki kuvvetlerle yalnız kalmıştır. Kaynaklarda esir düştüğü son ana kadar Timur'un ordusuyla çarpıştığı belirtilen Bayezid, savaşın bitiminde Anadolu Beylerbeyi Kara Timurtaş Paşa ile iki oğlu, Firuz Bey ve Minnet Bey, şehzadelerden Mustafa ve Musa ile birlikte Timur'un yanına götürülmüştür.⁹²

Timur, Ankara Savaşı'ndan sonra Bursa, Kütahya ve diğer Anadolu şehirlerine kuvvetler göndererek bir ay kadar Kütahya'da oturmuş ve kendisinin hakimiyetini tanımak şartıyla Osmanlılar tarafından toprakları ellerinden alınmış olan bütün Anadolu beylerine memleketlerini geri vermiş, böylelikle Anadolu'daki siyasi birlik yeniden parçalı bir hâl almıştır. Timur Kütahya'dan sonra Denizli, Menderes Vadisi ve Aydın'a uğrayıp Selçuk ve Tire'ye inmiş; oradan da İzmir üzerine giderek şehri kalesiyle beraber ele geçirmiştir.⁹³ Foça ile Sakız Adası'nı vergiye bağlayan Timur, o zamana kadar Osmanlılar'ın elinde bulunup teslim olmayan Uluborlu ve Eğridir üzerine kuvvet göndererek kaleleriyle beraber teslim almıştır.⁹⁴

Kaynaklarda Timur'un Batı Anadolu seferleri sırasında Yıldırım Bayezid'in de beraberinde olduğu ve Eğridir'in fethi sırasında hastalandığı için Timur'un padişahı ve ordu

⁹¹ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 162-163; Timur'un siyasi faaliyetleri hakkında bkz., Aka, İsmail, *Timurlular*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.

⁹² Şükrullah, a.g.e., s. 58; Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 144; Neşrî, a.g.e., s. 166-172; Ahmedî, a.g.e., s. 28.

⁹³ Dukas, a.g.e., s. 143-144; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 169; Wittek, a.g.e., s. 61.

⁹⁴ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 169-170.

dayanarak yayılan Câm-ı Cem Âyin’de ise Timur’un onu Akşehir’e yollamasından sonra orada vefat ettiği belirtilmiştir.⁹⁷ Neşri’de de önce hastalanarak savaştan birkaç ay sonra vefat ettiği belirtilirken, daha sonraki kısımda Yıldırım’ın intihar ettiği rivayeti nakledilmiştir.⁹⁸ İ. Hakkı Uzunçarşılı ise Âşıkpaşazâde’de yer alan "*Bayezid Han işitdi Semerkanda gideceğün, heman kendü mesalihin gördü*" ifadesine ve Oruç Bey tarihine dayanarak intihara teşebbüs edip rahatsızlandığını, daha sonra Akşehir’de Mart 1403/14 Şaban 805’te intihar etmek suretiyle vefat ettiğini yazmıştır.⁹⁹

Yıldırım Bayezid’in ölüm haberini alan Timur, Akşehir’e gelerek, Bayezid’in geçici olarak Şeyh Mahmud Hayrânî Türbesi’ne defnedilmiş olan naşını küçük oğlu Musa Çelebi’ye vererek Bursa’daki türbesine gömülmesini emretmiştir.¹⁰⁰

Timur bundan sonra memleketine dönmüş, giderken de Yıldırım Bayezid’in ricada bulunduğu üzere Ankara Savaşı’nda Osmanlı kuvvetlerinin bozulmasına sebep olan ve daha önce de Eretnaoğulları ile Kadı Burhaneddin’e yardım eden "Kara Tatarlar"ı beraberinde götürmüştür.¹⁰¹ Timur, Semerkand’a dönüşü esnasında Anadolu’dan birçok değerli mal ve ganimet aldığı gibi, Bursa’dan Şemseddin Muhammed Buharî, Şemseddin Mehmed Molla Fenârî ve Mehmed Cezerî gibi dönemin tanınmış alimlerini de yanına almıştır.¹⁰²

I.Bayezid zamanında Toroslar’dan Tuna’ya kadar ilk defa Osmanlı toprakları merkezî bir imparatorluk haline gelmiş, Osmanlı sultanı bu devirde Arap kaynaklarında "Sahîbûl-Ucât" (uçların hükümdarı) unvanıyla anılmıştır.¹⁰³ I.Murad zamanında Raguza Cumhuriyeti ile gerçekleşen anlaşmalardan sonra özellikle Yıldırım Bayezid devrinde Venedik Cumhuriyeti ile yapılan görüşme ve anlaşmalarla Osmanlı Devleti’nin dış ticaret ve diplomasi kurumu daha da gelişmiştir.¹⁰⁴

⁹⁵ Akgündüz, Ahmet-Öztürk, Said, *Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 61; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 170.

⁹⁶ Ahmedî, a.g.e., s.28; Nişancı, a.g.e., s. 348; Şükrullah, a.g.e., s. 58.

⁹⁷ Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 145; Bayatlı Mahmud oğlu Hasan, a.g.e., s. 396.

⁹⁸ Neşri, a.g.e., s. 171-172 ve 172-173.

⁹⁹ Uzunçarşılı, a.g.e., s.170; ayrıca bkz. Köprülü, Fuad, "Yıldırım Bayezid’in İntihan Meselesi", *Bellekten*, VII/27, (1943), s. 591-599.

¹⁰⁰ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 171.

¹⁰¹ Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 145; Neşri, a.g.e., s. 171-172.

¹⁰² Aka, a.g.e., s. 29

¹⁰³ İnalçık, Halil, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatihin Kanûnları", s. 325.

¹⁰⁴ Gökbilgin, a.g.e., s. 30.

Yıldırım Bayezid zamanında Anadolu'daki beyliklerin toprakları birer sancak halinde Osmanlı Devleti'ne katıldıktan sonra Kütahya merkez olmak üzere Anadolu Beylerbeyliği kurulmuş ve idaresine Kara Timurtaş Paşa getirilmiştir.¹⁰⁵ Osmanlı kaynakları I.Bayezid devrini merkezi hazineyi geliştirme, yeni vergiler koyma, kadılık kurumunda islahat gibi pek çok düzenlemenin getirildiği bir devir olarak kaydetmektedir.¹⁰⁶ Bayezid zamanında devletin iskan geleneği devam ettirilerek 1393 yılında oğlu Süleyman Paşa komutasında bir ordu Tırnova'yı kuşatıp aldıktan sonra halkını Anadolu'ya göç ettirmiş;¹⁰⁷ Niğbolu Savaşı'ndan sonra Balkanlar'a yapılan sürekli akınlarla Mora Yarımadası'nın doğusundaki Argos Şehri alındıktan sonra Osmanlılar Anadolu'dan Müslüman ve Türk göçmenleri getirip bu bölgeye yerleştirmişlerdir.¹⁰⁸ Böylelikle bu hükümdar zamanında çok geniş alanlara yayılan Osmanlı fetihleri istila ile sınırlı kalmamış, yeni fethedilen yerlere Osmanlı hakimiyeti kalıcı hale getirilmiştir.

I.Bayezid iktidara geldiğinde ilmiyeden gelenler Osmanlı Devleti'nin yöneticileri olarak çoktan yerlerini almışlar, Mısır uleması tarafından büyük saygı ile bahsedilen meşhur Osmanlı alimi Molla Mehmed Fenârî, şeriatın temsilcisi sıfatıyla devlet işlerinde önemli bir nüfûz sahibi olmuştur. Bütünüyle Fatih Sultan Mehmed döneminde sistemli bir hale gelecek olan Osmanlı düzeninin üç unsuru, "kul sistemi", "tımar sistemi" ve "merkeze bağlı kadılık kurumu" Bayezid zamanında temel ilkeleriyle belirmeye başlamıştır.¹⁰⁹ Kaynaklardan anlaşıldığına göre bu dönemde, kadıların görevi kötüye kullanmaları neticesinde padişahın iradesi ile Vezir-i azam Ali Paşa, kadıların düzenleyecekleri belgeler için alacakları bedeli gösteren bir tarife düzenleyerek, devlet tarafından kadılık kurumunun ilk düzenlemesini gerçekleştirmiştir.¹¹⁰

Ankara Savaşı Anadolu'daki örgütlenmeye ve Osmanlı nüfuzuna darbe indirmişti, ancak Avrupa Eyaletleri hâlâ sınırsız Osmanlılar'ın elindeydi. Hatta Moğollar'ın elinden kaçan Türk askeri ve aileleri dalgalar halinde bu topraklara sığınıp yerleşmişlerdir. Savaşın sonu Timur'un ordularını bu karışıklık döneminden faydalanarak Avrupa'ya sürüp sürmeyeceğini kimse bilemezdi. Timur Ankara'da kazandığı zaferden sonra Fransa ve İngiltere Kralları'na yazmış olduğu zafernâmelerde kendilerinin yenemedikleri Osmanlı hükümdarını ortadan kaldırdığını bildiriyordu¹¹¹ ve Timur'un bu başarısından sonraki birkaç ay boyunca Bizans, Balkanlar ve Avrupa'da Moğol korkusu, Türk korkusundan daha yaygındı. Bu yüzdendir ki sözde Timur

¹⁰⁵ Baykara, a.g.e., s. 86; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 142; Neşri, a.g.e., s. 152.

¹⁰⁶ Neşri, a.g.e., s. 160-161; Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 141-142; Mustafa Nuri Paşa, *Netayıcı'l-Vukuat: Kurumlan ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, sad. Neşet Çağatay, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 20; İnalçık, a.g.m., s. 325.

¹⁰⁷ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 157.

¹⁰⁸ Barkan, a.g.m., s. 63.

¹⁰⁹ Özyüksel, a.g.e., s. 87; İnalçık, a.g.m., s. 325.

¹¹⁰ Neşri, a.g.e., s. 160-161; Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 138-139; Şükrullah, a.g.e., s. 57.

¹¹¹ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 168.

hesabına Boğazlar'da bir taraftan diğerine geçişi denetleyecek olan Cenevizliler ticaret ile politikayı bir arada yürütüp binlerce Türk sığınmacıyı Trakya'ya taşımışlardır.¹¹²

Fetret Devri'ndeki dikkate değer bir başka gelişme de Balkanlar'da sükûnetin devam etmesidir. Bölgede sayıları önemli miktarda olan Osmanlı halkı üzerinde bu yenilgi önemli bir etki yapmamıştır ve Osmanlı idaresi tamamen ortadan kalkmamıştır ki bu durum Rumeli'deki Osmanlı yönetiminin diğer komşu devletlerinden daha ilerde olduğunu göstermektedir. Osmanlı Devleti, bu karşılık döneminde kendisine vasal olan devletleri yitirdiyse de fethedileli henüz çok zaman olmayan Balkan topraklarında, siyasi ve idari yeteneği, ileri görüşlülüğü ve bu bölgelere çok sayıda yerleştirilmiş olan askeri birlikler sayesinde bu tehlikeli ve buhranlı dönemi atlattığı ve Rumeli'deki memleketlerini elinde tutmayı başarmıştır.

Ankara Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu'daki siyasi birliğini ortadan kaldırmış, özellikle Karamanoğulları Anadolu'da yeniden Osmanlılar'ın başlıca rakibi durumuna yükselmişlerdir.¹¹³ Osmanlı devlet anlayışına göre Bayezid'den sonra yönetime geçmesi gereken oğulları ise dağılmışlar ve her biri kendilerini destekleyenlerle birlikte iktidar mücadelesine girişmişlerdir.

Ankara Savaşı ve sonuçları Osmanlı Devleti için çok ağır bir darbe olmakla beraber, çeyrek asır içerisinde Osmanlılar kendilerini toparlayabilmiş, bu da Osmanlı kurum ve kuruluşlarının sağlamlığını, devleti yönetenlerin idari ve siyasi yeteneklerini kanıtlamıştır. Bununla birlikte Hindistan, İran, Azerbaycan, Irak ve Suriye'den Ege Denizi'ne kadar geniş bir fetih hareketi gerçekleştirmiş olan Timur'un ölümünden sonra kurmuş olduğu imparatorluk, kurumlaşmamış, köksüz ve sadece bir istilalar sonucunda elde edilmiş topraklar bütününden ibaret olduğu için kısa zamanda parçalanmış ve tarihte Osmanlı Devleti gibi bir iz bırakmamıştır.

---

¹¹² Nicol, a.g.e., s. 339.

¹¹³ Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 145-146; Neşri, a.g.e., s. 172.

A. Bursa Şehri'nin Fetihden Sonraki Durumu ve Başkent oluşu

Buraya kadar incelenen süreçte görüldüğü gibi Osmanlılar kuruluş döneminde Anadolu Beylikleri içerisinde kısa sürede büyüyerek Anadolu ve Balkanlar'daki pek çok şehrin yeni sahipleri olmuşlardır. Osmanlı fetihleri ile birlikte bu bölgelerde yeni bir düzen kurulmuş, devlet büyüyüp güçlendikçe ortaya çıkan siyasi, ekonomik ve sosyal istikrar ülkenin geneline yansımış, bunun en büyük göstergesi de bu topraklar üzerinde kurulan yeni düzen olmuştur. Bu düzen kırsal alanlarda yeni bir örgütlenme ve buna paralel olarak üretim artışı ve zenginliği getirirken, kentlerde ekonominin yeniden canlanmasını beraberinde getirmiştir. Kentler her dönem için kırsal alanlara göre yeni bir uygarlığın varlığının daha fazla hissedildiği ve kalıcı hale geldiği yerleşim birimleridir. Özellikle başkentler, devletlerin yönetim merkezi olduğu gibi ticari, ekonomik ve kültürel merkezleri olmuşlar, ülke içerisindeki pek çok gelişme kendisini öncelikle bu şehirlerde hissettirmiştir.

Şehrin Osmanlı hakimiyetine girmezden önceki geçmişi ile ilgili bilinenler oldukça sınırlıdır. Bursa Şehri tarih sahnesine MÖ. II. yüzyılda bir Bitinya kenti olarak çıkmaktadır. Adını kurucusu Bitinya Kralı I.Prusias (MÖ. 230-182)'tan alan şehre önceleri Prusias ad Mare (Kios) ve Prusias ad Hypilum (bugün Üskübü veya Konuralp)'dan ayırt edebilmek için Prusias ad Olympum adı verilmiştir.¹

Bu üç Bitinya şehri de aynı kralın adını taşır. Bazı kaynaklarda Romalılar'dan kaçarken MÖ. II. yüzyıl sonlarında Bitinya'ya sığınmış olan Kartacalı general Hannibal'ın Kral I.Prusias'a bu kenti kurmasını tavsiye ettiği, böylece kentin kurulmasına katkıda bulunduğu belirtilmektedir.² Bir diğer görüşte Bitinya kralları tarafından bugünkü hisarın yerinde bulunan daha eski bir yerleşim yerinin üzerine yeniden kurulduğu şeklindedir.³ Anadolu'nun bu bölümü, son Bitinya Kralı IV.Nicomedes'in ölümüyle vasiyeti üzerine MÖ. 74'te Roma topraklarına katılmış, Prusa şehri de Pontus Kralı Mithridates'in MÖ. 63'te ölümüyle bölgede kurulan Romalılar'ın "Pontus et Bithinia" eyaletine dahil olmuştur. İmparator Traianus zamanında

¹ Ramsay, a.g.e., s. 195; Özsait, "Anadolu'da Hellenistik Dönem", s. 350.

² Texier, Charles, *Küçük Asya:Bithinia*, haz. Raif Kaplanoğlu, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 161-162.

³ Yenal, Engin, "Osmanlı Öncesi Bursa", *Bir Masaldı Bursa*, haz. Engin Yenal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s. 11-12; Özsait, a.g.m., s. 350.

buraya bir vali tayin edilmiştir. Roma İmparatorluğu'nun bölünmesinden sonra ise Prusa, Bizans yönetim birimlerinden biri olan "Anatolikan Themasi"nin bir kenti olmuştur.⁴

Bizans devrinde zaman zaman Arapların, XI. yüzyıldan sonra da Türkler'in saldırılarına maruz kalan Bitinya, Selçuklu Sultanı Süleymanşah'ın 1075'te İznik'i fethedip başkent ilan etmesinden sonra Türkler'in egemenliği altına girmiştir. 1080, 1092 ve 1113 yıllarında Selçuklular Prusa'yı üç kez kuşattılsa da ele geçirip geçirmediklerine dair herhangi bir bilgi yoktur. Son kuşatmada Türkler tarafından zapt edildiyse de şehir, Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos tarafından geri alınmıştır.⁵

Bizans döneminde Haçlılar bölgeye birkaç kez gelmişler, Prusa 1204-1261 yılları arasında İstanbul'un Latin işgali altında olmasından dolayı, başkenti Nicaea'ya taşınan Bizans Devleti'ne bağlı, genelde kale içinde kalmış, fazla büyümemiş bir yerleşim görünümünde kalmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi Bizans'ın idari ve askeri yönetimde "thema" sistemini uygulaması şehirlerin gelişimini önemli ölçüde etkilemiş, sistem kentlerden çok kalelerin yaşamasına elverişli olduğu için şehirlerin Bizans devrinde alanları oldukça küçülmüştür. Bu dönemde gerçekleşen askeri mücadeleler yüzünden şehirlerin daha çok savunma sistemlerine önem verilmektedir ve son devir Bizans Mimarisi, Bizans İmparatoru'nun başkent Konstantinopolis'i Türk akınlarından korumak için İzmit Körfezi boyunca yaptırdığı bir dizi askeri yapı, kaleler ve önemli şehirlerin surlarını güçlendirmekle sınırlı kalmıştır.⁶ XIV. yüzyıl Bizans kaynaklarına göre 1300'lerde Türkler'in Batı Anadolu'ya yayılışları sırasında üç önemli kale-şehirden biri de burasıdır ve şehir, yakınlarındaki Kite ve Ketsel gibi kalelerle korunmakta ve Osmanlı kaynaklarında "tekmur" adı verilen Bizanslı yerel yöneticiler tarafından idare edilmektedir.

Bitinya'nın genelinde durum böyleyken doğuda İznik İmparatorluğu ile Türkler arasındaki sınır 1240'a kadar Paflagonya'ya uzanırken, 1280'e doğru Sakarya Nehri ile belirlenmiştir. Bizans tarihçisi Pachimeres'in bu dönemle ilgili verdiği bilgilere göre, Bitinya XIII. yüzyıl boyunca Türk istilaların uğramış, Moğollar'ın 1250'den başlayarak yaptığı baskılardan kurtulmaya çalışan Türkler, o döneme kadar Bizans'a ait Paflagonya dağlarını işgal etmişlerdir. Türkler'in bölgede bu kadar çabuk yayılmasının bir diğer nedeni de Bizans İmparatoru VIII.Mihael'in uygulamış olduğu askeri siyasetin başarısızlıkla sonuçlanması; askerlerin çoğunun gelirlerinin azalmasından dolayı sınırları korumakta isteksiz davranması ya da Türkler'in saflarına geçmesiyle Bizans'ın ve şehirlerdeki askeri birliklerin Türkler karşısında yenilgiye uğramasıdır.

⁴ İnalçık, Halil, "Bursa", s. 446; Yenal, a.g.m., s. 13-14.

⁵ Diez,Ernst, "Bursa", İslam Ansiklopedisi, C. II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, s., 810.

⁶ Eyice, Semavi, "Türkiye'de Bizans Sanatı", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, C. III, Görsel Yayınları, İstanbul 2000, s. 587.

Pachimeres eserinde bu dönemde gerçekleşen göçten birçok kez bahsetmiştir ve Osmanlı fetihleri sonucunda bazı yerlerde halkın büyük çoğunluğu Sakarya'nın doğusundaki kaleleri terk ederken bazıları da yerlerinde kalmıştır ve Osmanlı kaynaklarında da istimâet politikası sonucunda yeni fethedilen bölgelerde kalan yerli halkın Osmanlı halkına dahil olduğuna dair verilen bilgiler bu olguyu doğrulamaktadır. XIII. ve XIV. yüzyıllarda Bitinya'da gerçekleşen Osmanlı fetihleri hakkında bilgi veren Âşıkpaşazâde, Bizanslı vali ve senyörlerin elinde bulunan ve Osmanlılar tarafından alınan hisarlardan bahsetmektedir. Bu da, bu dönemde şehirlerin ya da en azından Güney Marmara'daki yerleşim birimlerinin Bizans zamanında iyi korunmuş kaleler görünümünde olduğunu kanıtlamaktadır. Bu dönemde fethedilen Anadolu'nun Bizans sınırları içinde kalmış şehirleri, Anadolu'daki XII. ve XIII. yüzyıldaki gelişmeleri yaşamamışlardır.

Bu dönemde bulunduğu bölgeden Bizans topraklarına doğru fetihlere devam eden Osman Gazi Karacahisar'ın fethinden sonra 1291'de Sakarya Vadisi'ndeki Sorkun, Taraklı, Göynük taraflarını elde etmiş, 1299 yılında ise Eskişehir'in batısında Bilecik, Yarhisar, Yenişehir ve İnegöl hisarlarını fethetmiş, Sakarya vadisinde Marmara havzasında bazı mevkileri ele geçirirken, başta Bursa olmak üzere İznik ve İzmit'in zaptını ilk hedef olarak görmüştür. Bursa Şehri ilk defa Osman Gazi tarafından 1308'de diğer tekfurlarla birleşerek Osmanlı kuvvetlerini Dinboz Geçidi'nde durdurmak isteyen Bursa tekfurunun yenilmesinden sonra kuşatma altına alınmıştır. Daha sonraki tarihlerde Bitinya'nın en korunaklı şehirlerinden Bursa'nın batısındaki Kite ve Kestel hisarları alınmış Osman Gazi şehri üç taraftan kuşatmaya almıştır. Osman Gazi daha sonraki yıllarda şehrin kuşatma faaliyetlerini yoğunlaştırmış, biraz önce de belirtildiği gibi, sarp kayalar üstünde inşa edilmiş olan Bursa Hisarı'nın kolaylıkla alınamayacağı anlaşılınca, şehre gelmesi muhtemel yardımları kesmek amacıyla, Bursa'nın doğusunda, dağ eteğinde Balabancık Hisarı'nı yaptırarak içine askerler ve dizdar olarak da Balaban Ağa'yı yerleştirmiştir. Şehrin batısında ise bugünkü Kükürtlü, Hamza Bey ve Murâdiye civarında bulunan hisar

⁷ Lefort, a.g.m., s. 113-114; bazı kaynaklar, bu faaliyetlerin Bizans İmparatoru II.Andronikos tarafından gerçekleştirildiğini bildirir, bkz., Nicol, a.g.e., s. 132.

Köse Mihal, Urgud Alp, Şeyh ... ve Ahi F ... gibi ... ile ... ve ... önemli miktarda kuvvetle uzun bir süreden beri kuşatma altında tutulan Bursa üzerine ilerleyerek şehrin güneyindeki Atranos (Orhaneli) Kalesi'ni alıp yıktıktan sonra Pınarbaşı mevkiinde karargahını kurmuştur. Şehri kurtarmaktan ve Bizans'tan beklediği yardımdan ümidini kesen kale kumandanı, Köse Mihal (Gazi Mihal Bey) aracılığıyla ve bazı şartlarla şehirden ayrılacağını bildirmiş ve beraberindeki kuvvetlerle şehri terk etmiştir. Böylelikle kuşatılmasına Osman Gazi zamanında başlanılan şehir, 6 Nisan 1326/2 Cemaziyevvel 726'da Orhan Gazi tarafından teslim alınmıştır.⁹

Bursa'nın ele geçirilmesi Osmanlılar için oldukça önemli bir adımdır. Beyliğin merkezi Bursa'ya nakledilmiş ve böylece Osmanlılar uç beyliğinden başkenti, sınırları ve yerleşik halkı olan gerçek bir devlete dönüşmeye başlamıştır.

Bursa, Bizans egemenliği altında olduğu dönemde yakınında bulunan ve İstanbul'a giden anayol üzerinde bulunan İzmit ve tarihi değeri kadar, 1204-1261 yılları arasında Bizans'a başkentlik yaptığı için önemli bir şehir olan İzmit'in gölgesinde kalmıştır. Bizans için önemi olsa olsa verimli ovasında yetiştirilen ürünler sayesinde İstanbul'un besin ihtiyaçlarını karşılayan verimli bir bölge¹⁰ ve imparatorluğun doğu sınırında iyi tahkim edilmiş bir şehir olmasından ileri gelmektedir ki, bu gibi sebeplerden ötürü şehirde Osmanlı öncesinde çok fazla yapılanma olmadığı tahmin edilmektedir. Bursa'da görünürdeki Bizans çağı izleri ise bugünkü Hisarçlı Mahallesi'ni çevreleyen, ilk yapımının Bitinyalılar zamanında olup daha sonraları Roma, Bizans ve Osmanlılar tarafından tamir gören Bursa Kalesi'nin surlarının bazı kısımları, Eski Kaplıca'nın altında çok yıkık bir durumda olan bir Bizans yapısı, Bursa Kalesi'nin bugün yok olmuş beş kapısından biri olan Yerkapı'da bir Bizans taban mozaiği ve ilk yapısının XI. yüzyıldan sonraki dönemde yapıldığı tahmin edilen, eski bir Bizans Kilisesi iken fetihten sonra türbeye çevrilen ve 1855 depreminde yıkıldığı için yeni baştan inşa edilen¹¹ bugünkü Orhan Gazi türbesinin taban

⁸ Sevim, Sezal, "Osmanlı Bursa'sına Grup Yerleşmeleri Hakkında Bazı Bilgiler", *Bir Masaldı Bursa*, haz. Engin Yenal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s. 146; Neşri, a.g.e., s. 61; Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 106; Hoca Sadeddin Efendi, a.g.e., s. 40-41.

⁹ Ahmedî, a.g.e., s. 26; Hoca Sadeddin Efendi, a.g.e., 448-50; Neşri, a.g.e., s. 66; Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 110; Nişancı, a.g.e., s. 345.

¹⁰ Tanyeli, Uğur, "Bursa'da Kentleşme Süreci: Bursa Tartışmaları-2", *Bursa Defteri*, sy. 2, İstanbul 1999, s. 11.

¹¹ Eylce, Semavi, "Bursa ve Çevresinde Türk Sanatı", *Bursa*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 46-48; Kuruyazıcı, H., "Bursa", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, C. I, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 305.

tekfurlarca yönetilirken, savunulması mümkün olan hisar içindeki yerleşim ve dışındaki küçük bir yerleşim biriminden ibaret olduğu belirtilen "*bugünkü Çakırhamam'dan aşağıya doğru Çatalfınn'a kadar uzanan sahadaki Gökdere yatağı kıyısındaki Rum mahallesi varosu*" ve Hisariçi'nden ibarettir. Fetihle beraber, surların içindeki gayrimüslim nüfusu oluşturan Rum, Ermeni ve Yahudilerin büyük kısmının burayı terk ettiği, kalanların ise güvenlik gereği olarak sur dışına çıkartılıp hisarın kuzey ve doğu kesimlerine yerleştirildikleri bilinmektedir.¹² Boşaltılan sur içine ise, daha önce Selçuklu ve Anadolu Beylikleri'nde görüldüğü gibi, stratejik nedenlerle Müslüman-Türk nüfus yerleştirilmiş ve buradaki Bizans tekfur sarayı Orhan Bey tarafından idari bir merkez olarak kullanılmaya başlanmıştır.¹³ Şehirde Bizans'tan kalan bazı kilise ve mabetler cami, mescid ve medreseye dönüştürülmüş, kale içindeki manastırın bir bölümü de türbeye çevrilerek Osman Gazi'nin vasiyeti yerine getirilmiştir.

Osmanlılar kuruluş döneminde gerek Anadolu'da gerekse Rumeli'de Anadolu Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi çoğu kez kendilerinden önceki uygarlıkların ve devletlerin üzerinde yaşadıkları şehirlere, kasabalara ve köylere yerleşmişler, birçok yerleşim yeri de fetihlerden sonra yepyeni bir görünüm kazanmıştır. Bursa Şehri'nin başkent olmasından itibaren başlatılan imar faaliyetleri, dönemin devlet adamları ve ileri gelenlerince de destek görmüş, şehir kısa sürede kale-kent görünümünden kurtulmuştur. Şehir içinde kurum ve kuruluşların gelişmeye başlamasından mimarlık kültürü de etkilenmiş, ihtiyaç çerçevesinde çeşitli yapı grupları vücuda getirilerek şehrin fiziki görünümünü biçimlendirilmiş, Bursa, Osmanlı başkenti olduğu kadar, ilk Osmanlı Şehri olma niteliğini de kazanmıştır.

B. Orhan Bey (Gazi) Devrinde Bursa Şehri'nin Gelişimi

Bizans döneminde sınırlı bir mekanda yer alan Bursa Şehri'nin Türkler tarafından fethi, Osmanlı Beyliği'nin, kısa sürede gelişip şehrin yakınlarındaki bölgeleri ele geçirdiği ve Rumeli'ye doğru fetihlere başladığı sırada gerçekleşmiştir. Bölgede fetihlerle beraber güvenliğin sağlanmasıyla şehre dışardan gelebilecek herhangi bir tehlike olasılığı henüz şehir fethedilmezden önce bertaraf edildiği için şehirde yer alan hisar Osmanlı fethinden itibaren artık

¹² Sevim, a.g.m., s. 146.

¹³ İnalçık, a.g.m., s. 446; Sevim, a.g.m., s. 147.

birinci derecede savunulması ve içinde oturulması gereken alan olma özelliğinde çıkmıştır. Bursa'nın Osmanlılar tarafından fethinden önce Osman Gazi tarafından biri şehrin doğusunda diğeri de batısında olmak üzere iki gözetleme kalesinin yapılmasıyla şehrin civarında ilk yapılanma başlamıştır. Fetihden önce kaynaklarda Bursa'nın alınmasında büyük yararlılıklar gösteren Abdal Murad tarafından bugünkü yerinde bir zaviye yapılmış, Bursa'nın fethine katıldığı söylenen Abdal Musa da bugün Musa Baba Camii'nin bulunduğu yerde mekan tutarak şehrin yapılanmasına katkıda bulunmuştur.¹⁴ Bu durum, incelediğimiz dönemin sosyal şartlarını da göz önünde bulundurulursa Bursa Şehri'nde yapılaşmanın henüz fetihden önce, şehir civarında gerçekleştiğinin bir göstergesidir, denilebilir. Ancak geniş çaplı imar faaliyetleri Bursa'nın başkent ilan edilmesinden sonra gerçekleşmiştir.

Orhan Gazi şehrin fethinden sonra buraya yerleştirilen insanların kişisel, toplumsal, dini, kültürel ve ekonomik gereksinimlerine cevap verecek nitelikteki imar faaliyetlerini başlatmış, öncelikle Hisar içinde bir yapılanma gerçekleştirmiştir. Bizanslılar zamanında kale dışında şehirlinin faaliyette bulunduğu alan, o zamanlar kale ile bugünkü Ulucami arasında akan Gökdere'nin ötesine geçmiyordu. Fetihden sonra dışarıdan gelecek nüfusun ihtiyaçlarını gidermede bu alanın yeterli olmayacağı düşünülerek, surların doğu tarafındaki boş arazide Orhan Gazi tarafından yeni bir külliye yaptırılmış, burası çeşitli ihtiyaçlara cevap verebilecek nitelikte alt yapıya sahip bir alan haline getirilmiştir. Orhan Gazi'nin sur dışında gerçekleştirdiği imar faaliyetinin yeri konusunda en açık bilgiye Neşri'nin eserinde rastlıyoruz. Neşri'ye göre *"(O), her yerleri imaret etmeyi severdi, ıssız yerleri mamur eder, Müslümanları yerleştirdi. Bursa'da yaptırdığı imaret yeri öyle ıssız bir yerd ki, ikindiden sonra adam varmaya tereddüt ederdi. Zira Gökdere suyu o zamanlarda Balık Pazarı'ndan akardı. Bu sebepten, dereyi geçmeye çekinirlerdi. Sonradan derenin çaydan yana tarafı At-Pazarı olunca, hisardan yana (kısmı) biraz ehemmiyetli oldu. Şimdi o At-Pazarı'nın yeri Sultan Han'ı olmuştur."*¹⁵ Görüldüğü gibi şehrin tarihinde sur dışında ilk yapılanma Orhan Bey zamanında gerçekleşmiştir. Bu bölgede gerçekleşen yapılaşma şehrin daha sonraki yıllarda genişleme yönünü belirlemiş ve daha Orhan Gazi zamanında bir ticaret merkezi haline gelen Bursa Şehri'nin ticaret alanının temelleri atılmıştır. Orhan Bey'in yönlendirmesiyle başlayan bu imar faaliyetleri dönemin ileri gelen devlet adamları ve önemli şahıslarınca desteklenmiş, Bursa kısa sürede gerçek anlamda bir şehir görünümüne kavuşmuştur. Bu dönemde Bursa'da gerçekleştirilen mimari eserlerin çoğunda Anadolu Selçuklu Devleti ve Beylikler döneminin izlerine rastlamak mümkündür. Ancak bu

¹⁴ Sevim, Sezai, "Fethin Bursa'ya Kazandırdıkları", *Gümüşlü'den Günümüze Osmanlı Kültüründe Bursa*, haz. Hasan Basri Öcalan, Türkiye Yazarlar Birliği Bursa Şubesi Yayınları, İstanbul 2003, s. 105.

¹⁵ Neşri, a.g.e., s. 92. Burada adı geçen yeri, Balık Pazarı, Hisar altında, Darphane Kapısı/Hisar Kapı/Saltanat Kapısı'ndan I.Murad Hüdavendigâr zamanında yaptırılan Kapan Hanı'na uzanan sokakta olarak belirlemiştir. Neşri'nin bahsettiği Sultan Hanı ise Çelebi Sultan Mehmed tarafından yaptırılan İpek Hanı'dır, bkz., Oğuzoğlu, Yusuf, "Sicillerdeki Kent Yaşamı Sene 1664", *Bursa Defteri*, sy. 1, İstanbul 1999, s.72.

dönemde ustaların kendilerinin geliştirdikleri bir çok yeni tekniği bu eserlerde ortaya koymalarıyla mimaride yeni bir dönem başlamıştır.

1. Sultan (Orhan Bey) Tarafından Yaptırılan Eserler

Hisar İçinde Orhan Gazi Camii: Orhan Gazi Bursa'da biri o zaman için şehrin merkezi olan Hisar içinde, diğeri ise şehri genişletmek için çarşı yakınında olmak üzere iki cami yaptırmıştır. 1576 tarihli bir kayıttan Hisar içindeki caminin şehrin ortasında küçük bir yapı olup¹⁶; 1640 yılında Bursa'yı ziyaret eden Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerden de tek minareli olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷ Camiye ait kitabenin sonradan I.Murad tarafından yaptırılan Hisar'daki Şehadet Camii'nin doğu kapısı üzerine kaldırıldığı bilinmektedir.¹⁸

Yapı, 1855 depreminde yıkıldığı için yeri zor tespit edilmektedir. K. Baykal, caminin saat kulesinin arkasında, ilkokul binasının yerinde olduğunu bildirirken¹⁹, Ekrem Hakkı Ayverdi, Osman Gazi Türbesi ile bugünkü Orduevi arasında, batıda olduğunu söylemektedir.²⁰ Orhan Gazi, fetihten sonra bu alanda bulunan bir manastırı mescide çevirtmiş, ancak Kale içinde Orhan Camii'nin yapılmasından sonra, bu yapı Orhan Gazi'nin vefatıyla türbe vazifesi görmeye başlamıştır.

Aşağı Şehirde Orhan Gazi Camii: Orhan Gazi'nin merkezinde caminin yer aldığı, Hisar'ın doğu tarafında yaptırdığı külliye Tahtakale'den Setbaşı'na giden yol üzerinde, Atatürk Caddesi'nin kuzeyindedir. Cami'nin 740/1339-1340 yılında Orhan Gazi tarafından yaptırıldığı bildirilen mermer kitabesi kapının üzerindedir. Kitabede ayrıca, caminin Karamanoğlu eliyle yakıldığı, Sadrazam Bayezid Paşa'nın Sultan Çelebi Mehmed'in emriyle 820/1417'de tamir ettirdiğini bildirmektedir. Cami daha sonra Sultan II.Abdülhamid tarafından tamir ettirilmiş, doğu kapısındaki tamir kitabesi Murâdiye Camii'ne kaldırılmıştır.²¹

Külliye'nin bulunduğu yer Neşrî tarafından boş arazi olarak tarif edilmiştir. Ayrıca biraz önce belirtildiği gibi Bursa'nın fethinden bu caminin yapımına kadar geçen süre içinde burada bir At Pazarı kurulduğu, bunun da yerinde daha sonra Emir Hanı ve Sultan Hanı (İpek Hanı) yapılmıştır. Külliye'nin merkezinde cami, doğusunda medrese ve imâret, batısında han ve hamam , kuzeyinde ise mektep bulunmaktayken bugün bu manzumeden cami olduğu gibi kalmış, han ve hamam tamir görmüş, imâret ve aşhane yakın zamana kadar dururken sonraları

¹⁶ Dağlıoğlu, Hikmet Turhan, *On Altıncı Asırda Bursa*, Bursa Halkevi Neşriyatı, Bursa 1940, s. 83.

¹⁷ Atsız, Nihal, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nden Seçmeler*, C. I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1990, s. 125.

¹⁸ Ayverdi, a.g.e., s. 59; Beşbaş, Nermin-Denizli, Hikmet, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, C.III, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1983, s. 246.

¹⁹ Baykal, Kazım, *Bursa ve Anıtları*, TAÇ Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 55.

²⁰ Ayverdi, a.g.e., s. 58.

²¹ Beşbaş-Denizli, s. 149.

ortadan kalkmış; medrese ve zaviyenin yerine şimdiki Belediye Binası yapılmıştır. Mektep harap olmuştur. Önceleri Emir Hanı ve hamam, cami ve medrese ile oldukça mesafeli bir yerdeyken, arada kalan arazide yer alan avlu, bağ ve bahçeler II.Bayezid tarafından mülkiyet hukukuna uygun yöntemlerle istibdal edilerek bu araziye Koza Hanı (Simkeş Hanı) inşa edilmiştir. Orhan Gazi'nin yaptırdığı külliye, daha sonra çarşısı, Emir Hanı'nı ve Lala Şahin Paşa'nın yaptırdığı Bezir Hanı'nı içine alan Aşağı Hisar ile çevrilmiştir.²²

Cami, plan olarak kapalı avlulu Selçuklu medreselerindeki hücrelerin yerine eyvanlar yapılması suretiyle oluşturulan, ters T tipi, kanatlı veya zaviyeli denilen plan tipinin ilk örneklerindedir.²³ Ayverdi'ye göre Orhan Camii, "...direkli ve dağınık camii tipinden sıyrılıp Osmanlılarla beraber doğan toplu bir plana geçme gayretinin ilk tecrübesidir."²⁴ Ayrıca bu yapı topluluğu "külliye" olarak da daha sonraki imar faaliyetlerine öncü olmuştur.

Caminin iki yan odaları sonraki yıllarda farklı amaçlarla kullanılmış, batıdaki Orhan, Haraçcioğlu, Hüseyin Çelebi (İnebey) Kütüphaneleri ve doğudaki Genel Kütüphane deposu görevi görmüştür.²⁵ Cami avlusunda bulunan şadırvan çeşitli dönemlerde tamir edilerek mermer duvarlarındaki çinileri sonradan yenilenmiştir.²⁶

Hisar İçinde Orhan Gazi Medresesi : Neşri, Orhan Gazi'nin Bursa'yı fethinden sonra Hisar İçinde bulunan bir manastırı medreseye çevirdiğini bildirmektedir.²⁷ Depremde yıkıldığı için yeri tam olarak tespit edilememektedir. On beş oda ve bir dershaneden oluştuğu bilinen Bursa'nın ilk medresesi 1484, 1809, 1844 yıllarında tamir görmüş, 1855 depreminde yıkıldıktan sonra Vali Ahmet Vefik Paşa tarafından etrafı açılarak türbeleri ortaya çıkarılmıştır. Yapı 1920 yılında ilkokula çevrilmiştir.²⁸

Aşağı Şehirde Orhan Gazi Medresesi: Orhan Gazi'nin aşağı şehirde yaptırdığı külliye dahil olan bu medresenin yerinin Orhan Camii ile Belediye arasındaki sokağın köşesinde olduğu

²² Ayverdi, a.g.e., s. 61.

²³ Bu tip yapılar hakkında çok farklı görüşler ileri sürülmüştür. Sedat Çetintaş, bu yapı hakkında bilgi verirken yan odaların kadılık için kullanıldığını belirtmiş; Semavi Eyice, aslında zâviye olarak inşa edilen bu tip yapıların kökenlerinin Asya'ya dayandığını, ilk yapıldığı zamanlarda kanatların tabhâne (misafirhane) olarak kullanıldığını, sonradan bu kısımların ibadet yeri haline getirildiğini savunmuştur. Ekrem Hakkı Ayverdi ise bu binaların tamamıyla ibadet için yapıldığını, cemaatin bulunmadığı zamanlarda, bu işlevleri yerine getirebileceğini kaydetmektedir, bkz., Çetintaş, Sedat, Türk Mimari Anıtlan: Osmanlı Devri Bursa'da İlk Eserler, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1946, s. 18-19; Eyice, Semavi, "Mescid [Anadolu ve Rumeli'de Türk Camii ve Mescitleri]", İslam Ansiklopedisi, C. VIII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1971, s. 105; ayrıca bkz., Eyice, Semavi, "Erken Osmanlı-Türk Devrinin Bir Müessesesi: Zâviyeler ve Zâviyeli Camiler", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, sy. 2, İstanbul 1963, s. 1-80; Ayverdi, a.g.e., s. 89; ayrıca bkz., Ayverdi, E. Hakkı, "Bursa'da Orhangazi Camii ve Osmanlı Mimarisinin Menşel Meselesi", Vakıflar Dergisi, sy. 6, 1965, s. 69-85.

²⁴ Ayverdi, a.g.e., s. 82.

²⁵ Baykal, a.g.e., s. 102.

²⁶ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 152.

²⁷ Neşri, a.g.e., s. 92.

²⁸ Ayverdi, a.g.e., s. 94; Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 331.

bilinmektedir.²⁹ Ancak medresenin oda sayısı ya da yapım şekli hakkında herhangi bir bilgi yoktur.

Orhan Gazi Mektebi: Bursa'da Orhan Camii'nin avlusunda bir mektep olduğu, camiye yakın bir yerde bulunan kâgir yapının Orhan Gazi Mahallesi'nde, Ulu Cami Senti'nde olduğu bilinmektedir. E. Hakkı Ayverdi mektebin yerini caminin kuzeyinde ve Koza Hanı'nın yakınında olduğunu bildirmiştir.³⁰

Orhan Gazi İmâret-Zâviyesi, Aşhâne ve Ambarı: Orhan Külliyesi'nin bir parçası olan bu yapılar hakkında verilen bilgilerden, cami yakınında birbirine bitişik medrese, zâviye ve imâretin yer aldığı ve aşhânenin en kuzeyde bulunduğu anlaşılmaktadır.³¹ Ayrıca imâret/aşhânenin karşısında bir de ambarın mevcudiyeti bilinmektedir. M. Turgud Koyunluoğlu da "*şimdiki belediye bahçesinin yerinde Orhan Gazi Medresesi, misafirhane ve zâviye varmış.*" şeklinde bilgi verir.³² E. Hakkı Ayverdi de imâretin 1935 yılına kadar Belediye Binası'nın altında bulunduğunu, o tarihten sonra yıktırılarak yol haline getirildiğini bildirir.³³

Emir Hanı : Osmanlılar tarafından fethinden sonra başkent olmakla beraber önemli bir ticari merkez olarak gelişen Bursa Şehri'nin üretim ve ticaret merkezinin ve daha sonraki yıllarda gelişecek olan şehir merkezinin yerini ve yönünü tayin eden bu yapı, şehir içi ticaretin bütün koşullarına uygun olarak yapılmıştır. Ulu Cami'nin kuzeydoğusunda yer alan Emir Hanı, altı üstlü yetmiş dört odadan oluşmaktadır.³⁴ Yıldırım Bayezid'in bu alanda yaptırdığı bedestenden sonra bu yapı kayıtlara "Eski Bezzâzistan" şeklinde geçmeye başlamıştır.³⁵ Yapıya ayrıca "Bey Hanı" da denmiş, külliyedeki diğer yapılar ile birlikte inşa edilen hanın etrafı, imâretin tamamını içine alan yüksek bir duvarla çevrelenmiştir.³⁶

Bursa'da Orhan Gazi tarafından yaptırılan bu ilk han, büyük tahribata maruz kalmış, defalarca tamir görmüştür. 1958 yılındaki çarşı yangınından sonra bir süre kullanılmamış, daha sonra aslına uygun olarak tamir edilmiştir.³⁷ Önceden Ulu Cami'nin minaresine bitişik bir yerde ahırları varken, cami ve minarelerin tamir gördüğü sırada bunlar yıkılmış, yeri doldurulmuştur.³⁸ Emir Hanı, Bursa'nın ve Osmanlılar'ın ilk hanı olduğu gibi, devletin henüz kuruluş aşamasında olduğu bir dönemde ticari yapılanmaya verdiği önemi göstermesi ve Bursa'nın fetihden kısa bir

²⁹ Koyunluoğlu, A. Memduh Turgud, *İznik ve Bursa Tarihi*, Vılayet Matbaası, Bursa 1935, s. 88.

³⁰ Ayverdi, a.g.e., s. 94.

³¹ Baykal, a.g.e., s. 103; Ayverdi, a.g.e., s. 95.

³² Koyunluoğlu, a.g.e., s. 81.

³³ Ayverdi, a.g.e., s. 95.

³⁴ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 334.

³⁵ Baykal, a.g.e., s. 103.

³⁶ Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Hanları*, Bursa Halkevi Neşriyatı, Bursa 1935, s. 3.

³⁷ Ayverdi, a.g.e., s. 96.

³⁸ Baykal, a.g.e., s. 103.

süre sonra ticari yaşamının oluşmaya başladığının bir kanıtı olması bakımından oldukça önemlidir.

Orhan Gazi Hamamı: Orhan Gazi'nin aşağı şehirde yer alan külliyesinin hamamıdır. Hamama gördüğü hizmetlere ve çevresindeki esnafa göre, Orhan Bey, Bıçakçılar, Hallaclar, Kadınlar, Aynalı Çarşı, Hamam Kahve gibi isimler verilmiştir.

Hamam ilk yapıldığında cami ile arasında sadece bir arsa varken, sonraları bu arsaya, daha önce de belirtildiği gibi, II.Bayezid tarafından Koza Hanı yaptırılmasıyla bu yapı topluluğunun külliye görünümünü değişime uğramıştır. 1958 yangınından sonra yapılan tamirlerle hamamın erkekler kısmı üç kapılı bir çarşı haline getirilmiştir. Yapı 1584, 1678 ve 1962 yıllarında önemli onarımlar görmüştür.³⁹

Eski-Yeni Hamam: Orhan Gazi'nin Kale içinde Orta Pazar'da yaptırdığı hamamıdır. Orhan Gazi bu hamamı medreseye vakıf olarak yaptırmıştır. Hamam tektir ve defalarca tamir görmüştür. K. Baykal hamamın son zamana kadar işlerken sonradan depo olarak kullanıldığını, hamamdan geriye kalan kısımların yenilendiğini bildirir.⁴⁰

Abdal Murad Tekkesi: Abdal Murad Bursa'nın fethinden önce Buhara'dan Bursa'ya gelen dervişlerden biridir. Bir görüşe göre Bursa'nın fethine katılan dervişlerin lideridir ve fetihten sonra da toplum hizmetinde bulunmuştur.⁴¹ Vefat ettikten sonra bugünkü türbesinin bulunduğu yere defnedilmiştir. Türbe ve zâviyenin Alacahırka Semtinde, kireç ocağının yukarısında bugün sadece kalıntıları vardır.⁴² Evliya Çelebi Abdal Murad adına Orhan Gazi'nin yaptırdığı tekkeye, yine Orhan Gazi tarafından birden fazla bakır kap kacak vakfedildiğini ve çevresinin o dönemde bir mesire yeri olduğunu bildirmektedir.⁴³

Abdal Musa Tekkesi: Antalya'nın Elmalı İlçesi'nin Teke Köyü'nde yatırı bulunan Abdal Musa, Bursa'nın fethinde bulunmuş, hizmetleri karşılığında kendisine Orhan Gazi tarafından bir tekke yaptırılmıştır. Taşköprüzâde, Âli ve Hoca Sadeddin, onun Bursa'nın fethinde Orhan Gazi ile birlikte olduğuna ve Geyikli Baba ile aralarında yakın bir ilişki bulunduğuna işaret ederler.⁴⁴ Evliya Çelebi de "*Tekye-i Abdal Musâ Orhan Gazi binâsıdır.*" demektedir.⁴⁵

³⁹ Ayverdi, a.g.e., s. 111.

⁴⁰ Baykal, a.g.e., s. 103.

⁴¹ Erginli, Zafer, "Bursa Tasavvuf Kültüründe Horasanlı Dervişler", Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü Sempozyumu (14-16 Kasım 2002) Bildirileri, Bursa 2002, s. 178.

⁴² Ayverdi, a.g.e., s. 102; Baykal, a.g.e., s. 71.

⁴³ Özen, Kutlu, "Orhan Gazi Dönemindeki Alperenler ve Bunlara Bağlı Menkıbeler", Uludağ Üniversitesi I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002) Bildirileri, C. II, Bursa 2002, s. 456.

⁴⁴ Köprülü, Orhan F., "Abdal Musa", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 104.

⁴⁵ Ayverdi, a.g.e., s. 103.

Osman Gazi Türbesi: Orhan Gazi, Bursa'nın fethinden sonra Osman Gazi'nin naaşını vasiyeti üzerine, geçici olarak gömüldüğü Söğüt'ten buraya getirtmiş ve kaynaklarda "Gümüşlü Kümbet" şeklinde geçen, Hisar içindeki eski bir Bizans Manastırı iken daha sonra türbeye çevrilen yapının içine defnettirmiştir. Bugünkü yapı 1280/1863 yılında Sultan Abdülaziz tarafından yaptırılmıştır.⁴⁶ Türbe, yangınlar ve depremlerden etkilendiği için sonradan yapılan binanın aslına uygun olup olmadığı bilinmemektedir. Dış görünüşü XIX. yüzyıl mimarisini yansıtır.⁴⁷

Türbenin ortasında bulunan sedef kakmalı sanduka Osman Gazi'ye aittir. Onun solunda oğlu Alâeddin Bey, I.Murad'ın oğlu İbrahim Bey, Orhan Gazi'nin hanımı Asporçe Hatun ile kimlere ait oldukları bilinmeyenlerle birlikte toplam on yedi sanduka yer alır. Yapı son yıllarda tadilat geçirmiştir.

Orhan Gazi Türbesi: Hisar Sempti'nde, Tophane Parkı'nın girişinde Osman Gazi Türbesi'nin karşısında yer alan Orhan Gazi Türbesi daha önce de belirtildiği gibi bir Bizans Manastırı üzerine inşa edilmiştir.⁴⁸ Bugünkü yapının tabanında rastlanan mozaikler Bizans dönemine aittir. Defalarca tamir gören türbe, 1855 depreminden sonra tamir edilemez duruma gelince 1863'te Sultan Abdülaziz tarafından yeniden inşa ettirilmiştir.⁴⁹

Türbenin ortasında, Orhan Gazi'nin etrafı piriç parmaklıkla çevrili sandukası yer alır. Sağında Cem Sultan'ın oğlu Abdullah, kapı tarafında II.Bayezid'in oğlu Korkud, yanında Orhan Gazi'nin eşi Nilüfer Hatun, oğlu Kasım Çelebi, kızı Fatma Sultan, Yıldırım Bayezid'in oğlu Musa Çelebi ve isimleri bilinmeyen büyüklü küçüklü on dört adet daha olmak üzere toplam yirmi bir sanduka vardır.

Bursa Hisarı: Osmanlılar'ın Batı Anadolu'da fethettiği şehirlerin çoğunda Bizanslılar tarafından yapılmış surlar vardır. Bu dönemde şehirler düşman saldırılarına maruz kaldığında şehir halkı güvenlik nedeniyle sur içine sığınır ve bu yüzden Batı Anadolu'nun hemen her şehri savunmaya dayalı bir kaleye sahipti. Türkler tarafından fethedildiğinde Bursa Şehri'nde de Bitünyalılar'dan, Romalılar'dan ve Bizans'tan kalma bir hisar vardı ve kalenin üç tarafı sarp uçurumlarla çevrili olduğu için şehri dışarıdan gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı korumak kolaydı.

Evliya Çelebi Bursa Hisar'ını şöyle tarif eder: " *kalenin temeli yalçın kaya üzerine kurulmuştur. Şekli kareden uzuncadır. Uzuncası doğudan batıya doğru yönlüdür. Kuzey yönü yüksek olduğu gibi altı da uçurumdur. Üç tarafında asla hendek yoktur. Pınarbaşı, Değirmenler Mahallesi, Leben Mahallesi tarafları derin hendektir. Zamanla hendekleri imar edilmemiştir.*"

⁴⁶ Selimoğlu, a.g.m., s. 167.

⁴⁷ Önkal, a.g.e., s. 265-267; Ayverdi, a.g.e., s. 108.

⁴⁸ Eyice, Semavi, "Bursa'da Osman ve Orhan Gazi Türbeleri", *Vakıflar Dergisi*, sy. 5, Ankara 1962, s. 142.

⁴⁹ Ayverdi, a.g.e., s. 110.

"...Kalenin çevresi 10.000 adımdır. 6000 bedeni, 67 kulesi, 5 kapısı vardır"⁵⁰ Bu kapılardan Darphane Kapısı/Saltanat Kapısı/Debbağhane Kapısı/Hisar Kapı isimleri ile anılan Bursa'dan doğuya doğru açılan ana yolun başlangıcında bulunuyordu. Muradiye-Çekirge yönüne doğru ise Kaplıca Kapısı'ndan çıkılmaktaydı. Hisar'ın güneybatısında Tahtakale'ye açılan Yerkapı (Bâb-ı Zemîn) mevcuttu. Güneyde Uludağ tarafında Zindan Kapı ile Pınarbaşı Kapıları vardı. Bu kapılar vasıtasıyla Bursa Hisarı'na giriş çıkış sağlanıyordu.⁵¹

Bursa Kalesi'nde yer alan burçlar seyrek, duvarlar tek katlıdır. 10-30 metre yüksekliğinde doğal bir volkanik kayanın traverten ve kalker tüfleri üzerine kurulmuş olan kale son derece güçlü ve korunaklıdır.⁵² Bununla birlikte güney cephesi, gerideki dört köşe ve öndeki beşgen kulelerle güçlendirilmiştir. Gerideki duvarlar ve kuleler Osmanlılar'dan önceki dönemlere aittir. Dış duvarın kuleleri ve Yerkapı'nın kuzeydoğusundaki üç köşeli burcun Osmanlı yapısı olduğu inşaatından anlaşılmıştır.⁵³ Bu tedbirlerle birlikte, Osmanlılar şehrin çevresindeki toprakları kısa sürede fethedip şehre dışarıdan gelebilecek saldırı ihtimalini ortadan kaldırdıkları için Bursa Hisarı, Ankara Savaşı'ndan sonra Timur'un ve daha sonraki yıllarda Karamanoğlu'nun Bursa'ya gelişine kadar herhangi bir saldırıya maruz kalmamıştır.

Aşağı Hisar: Hisar içerisindeki Bursa Mahalleleri fetihden önce surlarla korunaklı bir durumdayken, Orhan Gazi, açık arazide yapılan ticaret merkezlerini, çarşısı ve külliyesinin bunların etrafını çevreleyen bir duvarla koruma altına almayı düşünmüş, bu sebeple doğudan Yeşil'e giden cadde üzerindeki Ahmet Vefik Paşa Tiyatrosu'nun önünden başlayıp, batıda Hisar'a kadar uzanan bir duvar yapılmıştır.⁵⁴ Duvarın güneyinde bugünkü cadde güzergâhının takip ettiği Belediye bahçesiyle Orhan Camii arasındaki sokağın başında Taşkapı, Bedesten'in yanında da Demirkapı yaptırılmıştır. K. Baykal, bu isimlerin o devre ait olduğunu tahmin etmekte ve Uzunçarşı, Attarlar Çarşısı ve Sandıkçılar Çarşısı'nın o devirde hazırlandığını bildirmektedir.⁵⁵

Bey Sarayı: Kaynaklara göre Bursa'nın fethinden sonra Orhan Gazi bu şehirde bulunan "Tekfur Sarayı"na yerleşmiştir. Saray Hisar'da, Şehadet Camii karşısında önceleri burada bulunan İçkale'dedir. İçkale 150x110 metre boyutlarındadır ve yuvarlak on yedi kuleyle güçlendirilmiştir.⁵⁶ K. Baykal eserinde, hastane ve enstitü yerinde eski sarayların bulunduğunu belirtmiştir.⁵⁷

⁵⁰ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 123.

⁵¹ Oğuzoğlu, Yusuf, "Sicillerdeki Kent Dokusu Sene 1670-1683", *Bursa Defteri*, sy. 2, İstanbul 1999, s. 49.

⁵² Ergenç, Özer, XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa: Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Ankara 1979, s. 5.

⁵³ Ayverdi, a.g.e., s. 116.

⁵⁴ Ayverdi, a.g.e., s. 117.

⁵⁵ Baykal, a.g.e., s. 103.

⁵⁶ Ayverdi, a.g.e., s. 117.

⁵⁷ Baykal, a.g.e., s. 52.

Orhan Gazi'nin sarayda oturmaya başladığı sırada sarayın durumu hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Ancak kendisi, ailesi ve saray erkânı hayatlarını burada sürdürdüğü ve padişah ülkeyi buradan yönettiği için Rum tekfurunun sarayında bazı değişiklikler yapılacağı muhtemeldir. Ayrıca Orhan Gazi'nin oğlu I.Murad ve onun oğlu I.Bayezid'in ülkenin çeşitli yerlerinden devrin ileri gelen şahıslarının davet edildiği düğünleri ve şehzadelerin sünnet törenleri yine bu sarayda gerçekleşmiştir. Bugün sarayın bulunduğu alanda Askeri Garnizon ve Meslek Lisesi mevcuttur.

2. Dönemin Şahıslarının Eserleri

Ahi Hasan Mescidi: Bursa Hisar'ının fethinden sonra burçlara tırmanıp, bir rivayete göre ilk ezanı okuyan Şeyh Edebâli'nin kardeşi Ahi Şemsüddin'in oğlu Ahi Hasan'ın Hisar içinde, Orta Pazar'da bir mescidi vardır. Âşıkpaşazâde ve Neşrî, Bey Sarayı'na yakın bir yerde bulunan tekkesinden bahsederler.⁵⁸ Çatılı ve son zamanlara kadar namaza açık olan mescid, "Sürmeli Mescid" ve "Tefsirhan Mescidi" isimleriyle de anılmıştır. Bugün ev halinde olan yapının ilk yapıyla ilgisi olmadığı, yeni baştan yapıldığı söylenmektedir.⁵⁹

Alâüddin Bey (Paşa) Camii: Hisar'da, Devlet Hastanesi'nin ilerisinde sola dönen Alâeddin Caddesi'nin sonundadır. Yapı, Bursa'nın ilk camilerindendir ve Osman Gazi'nin büyük oğlu Alâüddin Bey tarafından fetihten yaklaşık 5-6 yıl sonra yaptırılmıştır. Alâüddin Bey, Bursa'da iki ayrı mescid ve bir tekke yaptırmıştır. Âşıkpaşazâde, Alâüddin Paşa'nın yönetimi kardeşi Orhan Gazi'ye bıraktıktan sonra Kite Ovası'nda Fodura Köyü'nün kendisine verildiğini ve "*Alâeddin Paşa dahi Kükürtlüde bir tekke yaptı Bursa Kapluca kapusun içerü girdük yerde. Bir mescid hisar içinde yaptı. Yanında sâkin oldı. Tâ bu zaman degin evladından var idi.*" diye ekler.⁶⁰ Neşrî de "*Alâeddin Paşa Bursa'da Kükürtlü'de bir tekke yaptı ve Kaplıca kapısına girecek yerde kale içinde bir mescit, kapıdan yukarı (doğru) bir mescit daha, yanında evler yaptırdı. Kendisi de orada sakin oldu. Bu zamana kadar evladından vardı.*"⁶¹ şeklinde bilgi verir. Bu açıklamalardan, biri, Murâdiye tarafından gelen yoldan kaleye girilen yerde, diğeri de yukarı tarafta olmak üzere iki mescid yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

Alâüddin Camii, kuzey yönünde üç bölümü olan son cemaat yeriyle birlikte tek kubbeli klasik biçime uyarken mimari açıdan Bursa'da kanatlı, ters T tipinde yapılan camilerde yeni bir gelişmeye öncülük etmiştir. Bu plan şeması Selçuklular dönemindeki kubbeli medreselere kadar uzanmaktadır ve Bursa'da bu tipin uygulandığı ilk cami olduğu anlaşılmaktadır. Yapı çeşitli

⁵⁸ Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 115; Neşrî, a.g.e., s. 73-74.

⁵⁹ Baykal, a.g.e., s. 68; Ayverdi, a.g.e., s. 49.

⁶⁰ Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 115.

⁶¹ Neşrî, a.g.e., s. 74.

dönemlerde yapılan tamirlerle günümüze kadar gelmiştir ve "Bursa Tipi" ilk kubbeli camilerdendir.⁶² Son yapısı 1860 yılında yapılmış olup kapı üzerindeki kitabesinde 1278/1861 tarihi verilmektedir.⁶³ Sonraki tamirlerde aslından farklı olarak yapılsa da oldukça düzgün bir hale getirilmiştir. E. Hakkı Ayverdi'ye göre caminin avlusuna bitişik olan çeşmesi, Bursa'nın Osmanlılar'dan kalan en eski çeşmesidir.⁶⁴

Alâüddin Bey (Paşa) Mescidi: Alâüddin Bey'in Bursa'da, Kaplıca Kapısı'ndan girilen yerde yaptırdığı mescittir. Mescidin yeri, yapı bugün mevcut olmadığı için tam olarak bilinmemektedir. Yıldız Kahve girişi üzerindeki dik yokuşun başında ve 1573 yılına kadar ayakta kaldığı söylenir.⁶⁵

Çoban Bey Mescidi: Balabancık Hisarı yakınında, Çoban Bey Türbesi'nin yanında, kendi adını taşıyan mahallededir. Tek kubbeli önü tonoz ve revaklı olarak yapılmış mescidin Osman Gazi'nin oğlu Çoban Bey veya Çoban Bey'in oğlu tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir.⁶⁶ Mescid yıkılmıştır.

Gazi Aktimur Mescidi: Osman Gazi'nin kardeşinin oğlu olup kaynaklarda, Osman Gazi'nin Karacahisar'ı fethinden sonra Selçuklu sultanına gönderdiği hediyeleri ileten ve Osman Gazi'ye tabl ve sancak getiren kişi olarak geçen Aktimur, daha sonra Bursa kuşatması sırasında Kaplıca tarafında yaptırılan havale kalesinin dizdarlığını ve fethine kadar Bursa Hisarı'nın gözcülüğünü yapmıştır.⁶⁷ Gazi Aktimur tarafından yaptırılan mescidin Kaplıca karşısındaki sırtlarda, Murâdiye'nin batısında, yaklaşık Yağcılar Pınarı'nın karşı sırtlarında olduğu tahmin edilmektedir.⁶⁸

İl-Erioğlu Ahmed Bey Mescidi: İl-Erioğlu Ahmed Bey, Neşri'de *"İl-Eri Hoca dedikleri bir kimse vardı, Orhan'ın mahremlerinden idi. Kaleyi birlikte fethetmişlerdi. Bu İl-Eri Hoca'nın Hacı Ahmed adlı bir oğlu vardı, kendisi ile birlikte gelmişti. Bu Hacı Ahmed, Bey Sarayı yanında hemen bir mecit inşa etti. Buraya İl-Eri Hoca-oğlu mescidi derler.bursa kalesinde inşa edilen ilk mecit budur."*⁶⁹ şeklinde geçer. Mescidin, Ahi Hasan Mescidi'nin yakınında, sarayın karşısından geçen pazar yolu civarında olabileceğini tahmin edilmiştir.⁷⁰ Mescid bugün, daha önceki tarihlerde harap olduğu için mevcut değildir.

⁶² Yüksel, İ. Aydın, "XV. Yüzyıl Ortalarına Kadar Osmanlı-Türk Dönemi Bursa Mimarisi", *Bir Masaldı Bursa*, haz. Engin Yenil, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s. 161.

⁶³ Baykal, a.g.e., s. 66.

⁶⁴ Ayverdi, a.g.e., s. 56.

⁶⁵ Ayverdi, a.g.e., s. 56.

⁶⁶ Baykal, a.g.e., s. 131-132; Ayverdi, a.g.e., s. 57.

⁶⁷ Aşıkpaşazâde, a.g.e., s. 98 ve 106.

⁶⁸ Koyunluoğlu, a.g.e., s. 182.

⁶⁹ Neşri, a.g.e., s. 69.

⁷⁰ Ayverdi, a.g.e., s. 57.

Lala Şahin Paşa Mescidi: Orhan Gazi zamanında, Lala Şahin Paşa tarafından yaptırılan mescidin yeri belli değildir. Mescide 1491 tarihli bir kadı sicilinde rastlanmıştır.⁷¹ Mescitle ilgili bundan başka bir bilgi yoktur.

Nilüfer Hatun Mescidi: Hisar Semtinde bulunan mescidi Orhan Gazi'nin hanımı, Yarhisar tekfurunun kızı iken Osman Gazi'ye gelin olan Nilüfer Hatun⁷² yaptırmıştır. Osman Gazi Türbesi civarında olan mescid, 1865'te iyi bir tamir geçirmiştir.⁷³ K. Baykal, Tophane Semtinde, Hisar'ın Saltanat Kapısı veya Darphane Kapısı denilen girişinin önündeki küçük meydanda, parti binası olarak kullanılan yapının Orhan Gazi'nin hanımı tarafından yaptırılan mescid olduğunu bildirmektedir.⁷⁴ Mescid bugün ev olmuştur ve zamanında "Darphane Mescidi" şeklinde de adlandırılmıştır.

Süleyman Paşa Mescidi: Orhan Gazi'nin büyük oğlu Süleyman Paşa tarafından XIV. yüzyılda yaptırılan mescid kale içinde Helvacıoğlu Mahallesi'nde bulunmaktadır.⁷⁵ Mahallenin adı Fatih Sultan Mehmed Devri'nden itibaren Helvacıoğlu (Veled-i Helvaî) olduğu gibi mescid de bu adla anılmıştır.⁷⁶ Neşri, "Bu Süleyman Paşa, Bursa'da kale içinde Kaplıca kapısına yakın yerde mescit, Bolayır'da bir imâret yapmış olan Süleyman Paşa'dır."⁷⁷ şeklinde bilgi verir.

Mescidin boyutları oldukça büyüktür, ancak sadece kalın, kesme kefeki taşı ve tuğladan yapılmış bir duvar kalmıştır. Önündeki Şeyh Şâmî Çeşmesi'nin üzerinde 1282/1865 tarihli kitabede su yollarının tamir olduğu gösterilmektedir,⁷⁸ çeşme sonraki yüzyıllarda yaptırılmıştır.

Aşağı Şehirde Süleyman Paşa Mescidi: Süleyman Paşa'nın Bursa'da yaptırdığı ikinci mescittir. Ulu Cami yakınlarında, çarşı içerisinde bulunduğu tahmin edilmektedir.⁷⁹ Yapıya ait herhangi bir iz yoktur.

Lala Şahin Paşa Medresesi: Orhan Gazi ve I.Murad Hüdavendigâr'ın kumandanı Lala Şahin Paşa tarafından 740/1339 tarihinde yaptırılan medrese, Hisar'da Kavaklı Caddesi üzerindedir.⁸⁰ Lala Şahin Paşa'nın 749/1348 tarihli vakfiyesinde babasının adı "Abdülmuin" diye yazıldığına göre Osman veya Orhan Gazi zamanında Müslüman olduğu tahmin edilmektedir.⁸¹ Lala Şahin Paşa'nın Bursa'da yaptırmış olduğu medrese ile şehir merkezindeki yirmi sekiz dükkanın

⁷¹ Ayverdi, a.g.e., s. 57.

⁷² Neşri, a.g.e., s. 50; Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 102.

⁷³ Ayverdi, a.g.e., s. 90.

⁷⁴ Baykal, a.g.e., s. 52.

⁷⁵ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 204.

⁷⁶ Baykal, a.g.e., s., 68.

⁷⁷ Neşri, a.g.e., s. 91-92.

⁷⁸ Baykal, a.g.e., s. 68; Ayverdi, a.g.e., s. 90.

⁷⁹ Ayverdi, a.g.e., s. 90.

⁸⁰ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 315.

⁸¹ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 299-300.

kaynaklarda İznik'in fethinden sonra ya da bu esnada elde edilen savaş ganimetleriyle yaptırıldığı bilinmektedir.⁸²

Lala Şahin Paşa Medresesi plan itibarıyla, Selçuklu medreselerinin sadeleştirilmiş bir biçimi olup, Osmanlı Mimarisi'nde geçmişle güçlü bağları olan kapalı medreselerin sayılı örneklerindedir. Yapı, yedi adet tonoz örtülü odadan oluşur.⁸³ Medreseye "Sercâniye Medresesi" veya "Hisar Medresesi" de denmiştir.⁸⁴ Bursa'nın ilk medreselerinden olması bakımından önemli olan medrese, bugün çocuk kütüphanesi olarak kullanılmaktadır.

Bezir Hanı: Lala Şahin Paşa'nın vakfı olan yapıya Bezir Hanı, Şahin Lala, Lala Şahin ve Demir Hanı isimleri de verilen hanın yerini K. Kepecioğlu, Belediye'den kuzeye giden yolunsağ tarafında olarak tarif etmiştir.⁸⁵ Fidan Hanı yanında geniş bir alanı kapsayan hanın, iki katlı olup üstte yirmi beş oda ve altta otuz iki dükkan ve altı odadan oluştuğu anlaşılmaktadır.⁸⁶ Yapı ve Lala Şahin Paşa'nın bu civarda yatırdığı yirmi sekiz adet büyük dükkan 1318/1900'deki Bıçakçılar Yangını'nda harap olmuştur.⁸⁷

Alâüddin Bey Hamamı: Alâüddin Bey'in Bursa'da, Devlet Hastanesi'nin ilerisinde sola dönen Alâeddin Caddesi'nin sonunda yaptırdığı caminin batısında yer alan arsada bir de hamam inşa ettirmiştir.⁸⁸ Hamamın cami ile aynı tarihlerde inşa edildiği düşünülmektedir.

Alâüddin Bey Tekkesi: Orhan Gazi'nin kardeşi Alâüddin Bey'in Kükürtlü civarında bir tekkesi olduğundan daha önce de bahsedilmişti. Yeri tam olarak belli olmayan bu yapının 1497 tarihli bir sicil kaydından, yapımından yaklaşık bir buçuk asır sonra harap olduğu anlaşılmıştır.⁸⁹

Nilüfer Hatun Tekkesi: Âşıkpaşazâde "Ülifer Hatun ol hatundur kim Kapluca kapısına yakın yerde, Bursa hisarı dibinde tekkesi var."⁹⁰ diyerek, Orhan Gazi'nin hanımı Nilüfer Hatun'un Bursa'da yaptırdığı tekkeden bahsetmektedir. Neşri de bu konu da aynı bilgiyi verir.⁹¹ Yapıya dair herhangi bir iz yoktur.

Çoban Bey Türbesi: Osman Gazi'nin oğlu Çoban Bey'e aittir. Yapım tarihini belirten kitabesi yoktur. Ancak türbe ve mescidin bulunduğu arazi Çoban Bey'e ait olduğu için bu yapıların Çoban Bey ya da oğulları tarafından yapıldığı düşünülmektedir.⁹² Umurbey Mahallesi'nde kendi adıyla anılan sokak ta yer alan türbede Çoban Bey'in lahdi ile beraber sekiz kabir vardır. Yapının

⁸² Ayverdi, a.g.e., s. 93.

⁸³ Sözen-Sönmez, a.g.m., s. 830.

⁸⁴ Yüksel, a.g.m., s. 161.

⁸⁵ Kepecioğlu, a.g.e., s. 17.

⁸⁶ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 345.

⁸⁷ Ayverdi, a.g.e., s. 95.

⁸⁸ Baykal, a.g.e., s. 67.

⁸⁹ Ayverdi, a.g.e., s. 93.

⁹⁰ Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 102.

⁹¹ Neşri, a.g.e., s. 55.

⁹² Ayverdi, a.g.e., s. 345.

batı tarafında bulunan duvar kalıntıları, Çoban Bey Mescidi'nin kalıntılarıdır. Türbe, 1971 yılında Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu tarafından tamir edilmiştir.⁹³

Nilüfer Hatun Köprüsü: Orhan Gazi'nin hanımı tarafından Bursa-Mudanya yolu üzerinde yaptırılan köprü, Geçid Köyü'nün 1.5 kilometre güneyindedir. Orijinal halinde, büyüğü 10 metrelik olan dört sivri kemerli gözden oluşmaktadır.⁹⁴ Âşıkpaşazâde ve Neşrî'de, Nilüfer Hatun'un Bursa'daki tekkesinden başka, Nilüfer Deresi üzerinde köprüyü yaptırdığını ve bu sebeple dereye Nilüfer Hatun'un adının verildiği belirtilmektedir.⁹⁵ Evliya Çelebi de aynı bilgileri verir.⁹⁶ Daha sonraları dere yatağı genişleyince, dört küçük tahliye gözü de eklenmiştir. Esas kemerler ve cephesi kesme taştan olan bu köprü, Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde yaptırılıp da günümüze kadar gelen ilk köprü olması bakımından oldukça önemlidir.

C. I.Murad (Hüdavendigâr) Devrinde Bursa Şehri'nin Gelişimi

Orhan Gazi zamanında şehirde bahsedilen imar faaliyetleri gerçekleşirken bir yandan iç kalede yeni mahalleler oluşmuş, diğer yandan da şehir hisarın doğusuna doğru gelişmeye başlamıştır.

Bursa fetih yıllarından itibaren Selçuklu ve diğer Müslüman şehirlerinden farklı olarak, merkezde bulunan kalenin etrafında yayılma, yerine, birden fazla çekirdek etrafında gelişme göstermiş, bu da şehrin ticaret alanı dışında kalan bölgelerinde çok merkezli bir yapıya sahip olmasını beraberinde getirmiştir. Orhan Gazi'den sonra yerine geçen I.Murad Hüdavendigâr, şehrin kaplıca sularının bulunduğu ve kaynaklarda Pythia adında bir köy⁹⁷ olarak geçen Çekirge Semt'i'nde inşa ettirdiği külliye'nin yanında Hisar'da Şehadet Camii'ni yaptırarak sur içindeki yapılanmaya katkıda bulunmuştur. İlk hâlinin ulucami tipinde, çok kubbeli ve büyük bir cami olduğunu bilinen Şehâdet Camii, o zaman için kalabalık Müslüman cemaatin ihtiyacına cevap vermek amacıyla Hisar'da yapılmıştır. Devrin mimarî anlayışına göre bu tipte bir cami sadece şehir merkezinde inşa edilmektedir. Bu durum Çekirge'de yapılan külliye'ye rağmen sur içinin merkezi niteliğini henüz koruduğunu gösterir.

I.Murad'ın Çekirge'de yaptırdığı külliye'nin yapım yılı hakkında Âşıkpaşazâde ve Neşrî, Sırp Sındığı Zaferi ve Biga'nın fethinden sonra inşa ettirildiğini belirtirler. Âşıkpaşazâde eserinde I.Murad'ın "*Bursa'da kendüye imaret yaptı ve imâret üzerine medrese yaptı*"ğını

⁹³ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 254.

⁹⁴ Ayverdi, a.g.e., s. 118.

⁹⁵ Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 102; Neşrî, a.g.e., s. 55.

⁹⁶ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 122-123.

⁹⁷ Texier, a.g.e., s. 163.

belirtmektedir⁹⁸; Neşri de "Kendisine Bursa hisarında Saray'da, kapı dibinde bir cami, Kaplıcada bir imaret, üzerine medrese yaptı" der.⁹⁹ Evliya Çelebi, külliye'nin çekirdeğini oluşturan Hüdavendigâr Camii'nin yerini "Bursa şehrinin batı tarafında, yarım saat uzaklıkta, eski Kaplıca şehrinin Edem Mahallesi'nde" şeklinde tarif etmektedir.¹⁰⁰ Bu külliye'nin inşasıyla birlikte şehrin batı tarafının ihtiyaçları karşılanmış, şehir bu yöne doğru genişlemeye başlamıştır. Bu gibi inşaa faaliyetleri I.Murad zamanında da padişah ile sınırlı kalmamış ve bu devirde yaşamış şahıslar tarafından da destek görmüştür.

1. Sultan (I.Murad) Tarafından Yaptırılan Eserler

Hüdavendigâr Camii: I.Murad Hüdavendigâr tarafından Bursa'da yaptırılan eserlerin yapı bakımından en büyüğü ve o zaman için şehir merkezinin dışında kalan Çekirge Semtindeki külliye'nin merkezidir. Yapımına 1365-1366 yıllarında başlanarak 1385'ten önce tamamlanan cami; üst katındaki medrese ile birlikte, iki katlı orijinal bir mimariye sahiptir. Cami, yapının doğusunda umûmî tuvalet ve bitişğinde tek kubbeli bir hamam, kuzeyinde Sultan Murad'ın türbesi ve batısında imâret olmak üzere külliye şeklinde inşa edilmiştir.¹⁰¹

Hüdavendigâr Camii tamamen bir Türk eseri olmasına rağmen, planı ve yapım tarzı sadece bir kere denenmiştir. Alt katın plan tipi başka yapılarda da görülürken, üste medrese yapımına başka bir eserde rastlanmaz. Alt katı asıl ibadet yeri, son cemaat yeri, dört eyvan ve bir dış sofa ile altı odadan oluşmaktadır. Doğu ve batı yönlerinde çift taraflı merdivenlerle çıkılan üst kat ise bir büyük salon, merkezi alanı dolanan geniş bir koridor ile on sekiz medrese odasından ibarettir.¹⁰² Caminin doğu köşesinde yapının bünyesinde yer alan tek minaresi yükselir. Plandaki üst kat medrese odalarını yerleştirebilmek için çok kalın duvarlar yapılmıştır. E. Hakkı Ayverdi, beden duvarlarının bazı yerlerde 3 metreden fazla kalınlığa sahip olduğunu ve yaklaşık 47 metrelik boyu ve iki katlı yapısıyla, eserin "*kale bedeni duvarlarından bile daha tahkimli*" olduğu görüşündedir.¹⁰³ Binanın bugün mevcut olan alt kat pencerelerinin tamamı sonradan açılmıştır.

Osmanlı Mimarisi'nde kendine has bir yere sahip olan Hüdavendigâr Camii'nin yapımı ve planı hakkında çok farklı görüşler vardır. Bir görüşe göre yapının heybetli görünüşü ve son cemaat yerinin üzerinde uzanan ikiz kemerli ikinci kat, binanın dış görünüşünde bir saray cephesi izlenimi yaratır. Semavi Eyice "*Bursa'daki Hüdavendigâr külliyesi, Orta Asya'daki mimari*

⁹⁸ Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 129.

⁹⁹ Neşri, a.g.e., s. 100.

¹⁰⁰ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 131.

¹⁰¹ Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984, s. 222-223.

¹⁰² Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 130.

¹⁰³ Ayverdi, a.g.e., s. 262.

şartlar gereği yabancı işçiler de çalışmıştır, ancak bunlar, Bizanslı Rumlar'dan çok Akdeniz havzasından, Kıbrıs ve İtalya gibi yerlerden gelmişlerdir. Eski Bizanslılar mermer işlerini yapmış, Latinler de mimar olarak değil, binadaki bazı parçaları işleyen ustalar olarak görev almışlardır.¹⁰⁵ Bir diğer görüşe göre, binanın yapımı sırasında kullanılan tekniklerden bazıları Bizanslılar'a tamamen yabancıdır, daha çok, Selçuklular'a ve Doğu'ya özgüdür.¹⁰⁶

Hüdavendigâr Camii bir çok kez hasar görmüş, 1520, 1563, 1619, 1635, 1975 ve 1976 yıllarında gerçekleştirilen tamirlerle asıl planından farklı olarak günümüze kadar gelmiştir.¹⁰⁷

Şehâdet Camii: Hisar'da, Orduevi karşısındaki cami, Sultan I.Murad tarafından 767/1365 yaptırılmıştır. Dönemin kaynaklarında, bu camiden bahsedilmektedir. Kale içinde olduğu için "Kale Camii" olarak da adlandırılmıştır. M. Turgut Koyunluoğlu caminin yıkıldığını ve Vali Mahmud Celâlüddin Paşa tarafından yeniden yaptırıldığını bildirir.¹⁰⁸

Şehâdet Camii, çok direkli ve çok kubbeli ulucami örneğinin Bursa'daki ilk denemesidir. Planı Ulu Cami'ninki kadar belirgin olmasa da Osmanlı Mimarisi'nde bu tarz, Hüdavendigâr devrinde başlamış ve üç eserde uygulanmıştır. Bu Camii'nin benzerleri yine I.Murad zamanında inşa edilen Filibe ve Gelibolu'daki camilerdir.¹⁰⁹

Şehâdet Camii ilk bakışta yeni yapılmış izlenimi vermekle beraber, günümüze kadar pek çok tamir ve tadilat geçirmiş, planı ve şekli aslından oldukça uzaklaşmıştır. Caminin asıl yapısı, iki kubbenin örttüğü geniş bir asıl ibadet yeri ile yanlarda dar ve uzun dikdörtgen biçiminde odalar ve son cemaat yerinden oluşurken; 1855 depremi ve 1890'da gerçekleştirilen tamirden sonra sadece asıl ibadet yeri mevcut olan küçük bir cami haline gelmiştir.¹¹⁰

Hüdavendigâr Medresesi: Medrese, I.Murad Hüdavendigâr'ın Çekirge'deki külliyesinin merkezi konumundaki caminin üst katındadır. Cami ile aynı tarihte yapılmıştır. Evliya Çelebi camiden bahsederken "*Aşağısı ibadethane, yukarısı çepeçevre medrese odalarıdır. Herkes kendi*

¹⁰⁴ Eyice, Semavi, "Erken Osmanlı-Türk Devrinin Bir Müessesesi: Zâviyeler ve Zâviyeli Camiler", s. 51-52; Eyice, Semavi, Son Devir Bizans Mimarisi: İstanbul'da Palaiologoslar Devri Anıtlan, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul 1980, s. 140-142.

¹⁰⁵ Baykal, a.g.e., s. 28.

¹⁰⁶ Gabriel, Albert, "Bursa'da Murad I Camii ve Osmanlı Mimarisinin Menşei Meselesi", Vakıflar Dergisi, sy. 2, Ankara 1942, s. 37.

¹⁰⁷ Ayverdi, a.g.e., s. 267.

¹⁰⁸ Koyunluoğlu, a.g.e., s. 181.

¹⁰⁹ Ayverdi, a.g.e., s. 274.

¹¹⁰ Aslanapa, Oktay, Osmanlı Devri Mimarisi, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1998, s. 17-19.

odasında imama uyup ibadet eder."¹¹¹ demektir. İki büyük derslane ile on altı odadan oluşan medresenin vakfyesi, külliyyeden ayrı olarak düzenlenmiştir.¹¹² Cami ile birlikte yapılmış olan medrese türünün tek örneğidir. Bundan önce ve sonra da cami, şüphesiz belirli eğitim faaliyetlerinin gerçekleştirildiği bir mekân olarak işlev görmüştür. Ancak bu gibi faaliyetler diğer camilerde ibadetin yapıldığı alanda gerçekleşirken; Hüdavendigâr Camii'nde ibadet alanından ayrı düşünülmüş bir üst kat ve medrese odaları mevcuttur.

Hüdavendigâr Mektebi: Kaynaklarda belirtildiğine göre I.Murad'ın Çekirge'de yaptırdığı külliyyede bir mektep de bulunmaktadır. Caminin batısında yer alan mektebin kubbeli bir yapı olduğu bilinmektedir. E. Hakkı Ayverdi, yapının 1964'te İmam-Hatip Okulu olduğunu bildirmektedir.¹¹³

Kapan Hanı: I.Murad tarafından, Orhan Gazi zamanında belirlenen, şehrin ticaret alanında yaptırılan han, Ulu Camii'nin batısında, Atatürk Caddesi üzerindedir. K. Baykal Setbaşı-Altıparmak arasındaki caddenin açılması sırasında Vali Reşid Mümtaz Paşa tarafından, hanın kapısından güneye doğru uzanan kısmının yıktırıldığını; güney tarafı kesilince, sadece büyük ve geniş giriş kısmı ile kuzey kolundan birkaç oda kaldığını belirtir.¹¹⁴

Bir diğer adı da "Yağ Kapanı" olan hanın, eski haliyle yirmi dokuz odası ile mescidi bulunup 900 m² ye yakın kapalı sahası bulunduğu¹¹⁵ ve Orhan Gazi tarafından yaptırılan Emir Hanı ile aynı büyüklükte olduğu tahmin edilmektedir.¹¹⁶

Eski Kaplıca: Bursa'da I.Murad tarafından yaptırılan bu yapı, Çekirge'de Hüdavendigâr külliyesinin bulunduğu tepenin yamaçları üzerindedir. I.Murad'ın eserlerinden bahseden kaynakların hemen hemen tamamında bu kaplıcadan bahsedilmektedir.¹¹⁷ I.Murad vakıflarındandır, ancak, binanın asıl yaptıranı kesin olarak bilinmemektedir. İbni Batuta Bursa ile ilgili bilgi verirken "*Şehrin dışında akan çok sıcak bir su büyücek bir göle dökülür. Bunun üzerinde biri erkeklere diğeri kadınlara ait iki bina yapılmıştır. Hastalar tedavi olmak için bu kaplıcaya gelirler.*" demektir.¹¹⁸ Ancak bu sıcak suyun Çekirge'de mi yoksa Kükürtlü'de mi olduğuna dair herhangi bir açıklama yoktur.

Eski Kaplıca'nın yapım tarihi ve bânisi hakkında farklı yorumlar vardır. O. Aslanapa'ya göre, harap bir Bizans kaplıcasının yerinde, I.Murad tarafından yeni bir bina yaptırılmıştır ve

¹¹¹ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 131.

¹¹² Hızı, Mefail, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 31-32.

¹¹³ Ayverdi, a.g.e., s. 275.

¹¹⁴ Baykal, a.g.e., s. 95-96.

¹¹⁵ Kepecioğlu, a.g.e., s. 6.

¹¹⁶ Ayverdi, a.g.e., s. 276.

¹¹⁷ Aşıkpaşazâde, a.g.e., s. 129; Neşri, a.g.e., s. 100.

¹¹⁸ İbni Batuta, a.g.e., s. 212.

yapıda Bizans yapılarından alınan sütunlar, başlıklar ve diğer malzemeler kullanılmakla birlikte mimarı Türk'tür.¹¹⁹

Sultan I.Murad tarafından yaptırıldığı kabul edilen hamama, sonraları II.Bayezid tarafından bir de soğukluk bölümü eklenmiştir. Yapı sıcaklık, soğukluk ve soyunmalık bölümlerinden başka bir salon ve bir odası mevcuttur.¹²⁰ II.Bayezid zamanında yapılan ilaveler ile Eski Kaplıca her türlü ihtiyacı karşılayan bir "kaplıca sitesi" haline getirilmiştir.¹²¹ Hem kadınlara hem de erkeklere hizmet verecek şekilde inşa edilen kaplıcanın dıştan görünüşü, zaman geçtikçe doğu, batı ve kuzey taraflarına eklenen yapılarla oldukça değişmiştir.

Kükürtlü Kaplıcası: I.Murad tarafından 1389 yılından önce inşa edildiği bilinen kaplıca, Çekirge Caddesi üzerinde, Yeni Kaplıca yanındadır. Alt tarafında Kara Mustafa Paşa Hamamı bulunur. Yapının ilk hali, orta büyüklükte iki kısım ile daha küçük bir sıcaklık ve bir tuvaletten oluşmaktadır. II.Bayezid, hamamın erkekler kısmına ek olarak, kadınlar ve soğukluk kısmını yaptırmıştır.¹²² "Kadınlar Kükürtlüsü" olarak da bilinen hamam, II.Bayezid'in oğlu Sultan Mahmud'un kızı Hançerli Sultan'ın vakıfları arasında da geçtiği belirtilir.¹²³

Kükürtlü Kaplıcası, 1681 ve 1682 yıllarında tamir görmüştür. XIX. yüzyıldan sonra yapıya bazı otel odaları eklenmiş, daha sonraları da güneyde uzun bir sıra banyolar dairesi yapılmıştır.¹²⁴ Günümüzde de hizmete açıktır.

Nalıncılar Hamamı: Tuz Pazarı'nda büyük bir çift hamamdır. 1389'da I.Murad Hüdavendigâr tarafından yaptırılan hamamın gelirleri Çekirge'deki külliyesine vakfedilmiştir. Sıcaklık, soğukluk, soyunmalık, usturalık gibi bölümlerden oluşan hamamın kadınlar kısmı bugün haraptır. Zaman zaman yapılan tamirlerle 1853'e kadar çift olan hamam, Hüdavendigâr, Galle Pazarı, Nalıncılar, Postalçılar, Tahıl Pazarı isimleri ile de anılmış, 1927 yılına kadar işler durumdayken, daha sonraları satılmıştır.¹²⁵

Hüdavendigâr Hamamı: I.Murad'ın Çekirge'deki külliyesinde, caminin doğusunda yer alır. Yapım tarihi kesin olarak bilinemesi de hamamın, medrese öğrencileri ve camiye gelenlerin yararlanması için cami ile aynı zamanda yapıldığı tahmin edilmektedir.¹²⁶ Kaynaklarda gariplerin yıkanmasına tahsis edildiği bildirilir ve her gelen burada yıkanabildiği için "Gir-çık Hamamı"

¹¹⁹ Aslanapa, a.g.e., s. 298.

¹²⁰ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 348.

¹²¹ Kızıyalın, Ahmed Arif, Bursa Kaplıcaları, Kardeşler Basımevi, Bursa 1969, s. 19-20.

¹²² Ayverdi, a.g.e., s. 284.

¹²³ Baykal, a.g.e., s. 33; Kızıyalın, a.g.e., s. 24.

¹²⁴ Kızıyalın, a.g.e., s. 24-25.

¹²⁵ Baykal, a.g.e., s. 108; Ayverdi, a.g.e., s. 287.

¹²⁶ Çetintaş, Sedat, Türk Mimari Anıtları: Osmanlı Devri Bursa'da I.Murad ve I.Bayezid Binaları, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1952, s. 12.

adıyla da anılmıştır. Yaklaşık 1935 yılına kadar işletilen hamamın, bugün sadece sıcaklık bölümündeki tuvaletler ve iki oda kalmıştır.¹²⁷

Hüdavendigâr Tabhâne-Zâviyesi: Çekirge'deki caminin batısındaki geniş arazide yer alan imâretin asıl yapısı, Sultan I.Murad tarafından yaptırılmış, eski bina yıkılınca Sultan Hamid tarafından 1906'da yeni bir bina inşa edilmiştir.¹²⁸ Üç sıra tuğla bir sıra moloz taşıyla örülen duvarları ile pencerelerinden başka zaviyenin asıl yapısına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Tamir kitabesi doğu cephesine yerleştirilmiştir.¹²⁹

Hüdavendigâr Türbesi: Hüdavendigâr külliyesinde yer alan türbe, caminin kuzeybatısındadır. İlk yapısından bir şey kalmamıştır. İçten ve dıştan dikdörtgen şekilde olan yapının tamamen eski temeller üzerine yapıldığı bilinmektedir.¹³⁰

Bugün bakımlı bir durumda olan türbede toplam sekiz sanduka vardır. Ortadaki piriç parmaklıkla çevrili olanı I.Murad Hüdavendigâr'a aittir. Diğer iki sanduka ise Yıldırım Bayezid'in oğlu Süleyman Çelebi ile diğer oğlu Musa Çelebi'ye aittir. Duvar dibinde I.Kosova Savaşı'nda şehit düşen ve babasıyla birlikte Bursa'ya getirilen Yakup Çelebi, Süleyman Çelebi'nin oğlu Orhan ve II.Bayezid'in oğlu Şehzade Mehmed defnedilmişlerdir.¹³¹ Türbeyi Yıldırım Bayezid, I.Murad'ın mezarı üzerine yaptırmış, ancak 1855 depreminde yıkılınca II.Abdulhamid tarafından yeniden yaptırılmıştır.¹³² Türbenin bahçesinde, daha sonraki dönemlere ait kabirler yer alır.

Bey Sarayı: Bursa Sarayı padişahın yaşadığı yer olduğu gibi aynı zamanda divan-ı hümayunun toplandığı, devlet adamlarının bulunduğu, devlet işlerinin yürütüldüğü yönetim merkezidir. Orhan Gazi zamanında kullanılmaya başlayan tekfur sarayında I.Murad zamanında Yıldırım Bayezid'in düğün töreni gerçekleştiği için yapıya bazı eklemeler yapılabileceği ihtimali üzerinde durulmuştur. Ancak Sultan I.Murad'ın burada ne gibi bir değişiklik yaptığına dair kesin bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Kâtip Çelebi Hüdavendigâr'dan bahsederken, Bursa yakınında ve Edirne'de Saltanat Kapısı inşa ettirdiğini bildirmiş¹³³, Hammer de Bursa ile ilgili bilgi verirken burada Sultan Murad ve Sultan Mehmed'in yaptırdığı kısımların XIX. yüzyılda dahi mevcut olduğunu ve kalıntılarının kayalık terasın iki ucunda olduğunu söylemiştir.¹³⁴ 1834'te Bursa'ya gelen Texier de Sultan Murad'ın Bursa Ovası'na egemen bir tepe üzerinde bir saray yaptırdığını ancak onun Bursa'yı ziyaret ettiği sırada bu sarayın yıkıldığını bildirmektedir.¹³⁵ Sultan II.Murad

¹²⁷ Ayverdi, a.g.e., s. 261.

¹²⁸ Ayverdi, a.g.e., s. 289- 290.

¹²⁹ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 387.

¹³⁰ Aslanapa, a.g.e., s. 285; Ayverdi, a.g.e., s. 290; Çetintaş, a.g.e., s. 10-11.

¹³¹ Önkal, a.g.e., s. 279-280; Baykal, a.g.e., s. 28.

¹³² Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 271; Baykal, a.g.e., s. 28; Önkal, a.g.e., s. 278.

¹³³ Ayverdi, a.g.e., s. 293.

¹³⁴ Atasoy, Nurhan, "Bursa Sarayı ve Bahçesi", *Hasbahçe: Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*, Aygan A.Ş. Koç Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002, s. 313.

¹³⁵ Texier, a.g.e., s. 168.

zamanında 1432'de Bursa'yı ziyaret eden Fransız seyyah Bertrandon de La Brocquière saray için şehrin batısındaki alçak bir dağda büyük, güzel bir kale, içinde de binlerce ev bulunduğunu padişahın muhteşem sarayının da burada bulunduğunu bildirmektedir.¹³⁶ M. Turgud Koyunluoğlu "*Murad Bey Bursa Ovası'na hakim, iç hisarda Tophane denilen yerde bahçeler içerisine serpilmiş köşkler halinde bir saray yaptırmıştır. Fakat bugün bunlardan bir eser yoktur.*"¹³⁷ şeklinde bilgi verir. Bu ifadelerden anlaşılan Bursa Sarayı birkaç ana yapı ve etrafında yer alan köşklere oluşmaktadır.

2. Dönemin Şahıslarının Eserleri

Hacı Evrenuz Mescidi: Zamanın ileri gelenlerinden Hacı Evrenuz tarafından yaptırılan mescid, Köşeler Mahallesi'nde iken 1855 yılındaki depremde yıkılmış, kalan kısımları da yol genişletme çalışmaları sırasında ortadan kalkmıştır. Burada daha sonra bir mescid yapıldıysa da yanmıştır.¹³⁸

Hayrüddin Paşa Camii: Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa tarafından Tuz Pazarı Camii'nin doğusunda inşa edilen yapının çatılı olduğu bilinmektedir.¹³⁹ 1280/1863'te mütevellisi Sâlih Efendi tarafından vakıf gelirleriyle yeniden inşa edilen¹⁴⁰ caminin bulunduğu alanda bugün binalar vardır ve sadece minaresi kalmıştır.

Hızırlık Camii: Cami'yi yaptıran I.Murad Hüdavendigâr'ın kızı Nilüfer Hatun'dur. Camii, ana hatlarıyla dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir ve üzeri kubbe ile örtülüdür. Pınarbaşı Meydanı'nda, Hızırlık Mahallesi, Nilüfer Sokağı'ndadır. Pınarbaşı'nın büyük bir kısmının Nilüfer Hatun'un vakıflarına dahil olduğu ve bu vakfın eski kervansaray arsası olduğu bilinmektedir.¹⁴¹

İzzüddin Camii: Pınarbaşı Mahallesi'nde I.Murad Hüdavendigâr'ın kızı Nilüfer Hatun'un vakfı olan arsa üzerinde İzzüddin Bey (Paşa) tarafından yaptırılmıştır.¹⁴² Yapı tamamen moloz taştan örülmüş olup, çatılı ve üzeri kiremit örtülüdür. Asıl şeklinin kaybetmiş olan caminin minaresi, 1960 yılında Hüdavendigâr Camii'nin bir benzeri olarak yapılmıştır.¹⁴³ Cami tarihi değeri bakımından önem taşır.

¹³⁶ Lowry, Heat W., *Ottoman Bursa In Travel Accounts*, Indiana University Ottoman and Modern Turkish Studies Publications, Bloomington, Indiana 2003, s. 7.

¹³⁷ Koyunluoğlu, a.g.e., s. 87.

¹³⁸ Ayverdi, a.g.e., s. 230.

¹³⁹ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s.79.

¹⁴⁰ Koyunluoğlu, a.g.e., s. 181.

¹⁴¹ Ayverdi, a.g.e., s. 231; Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 80.

¹⁴² Ayverdi, a.g.e., s. 264.

¹⁴³ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 376.

Mevlevihâne yakınında iken bugün mevcut değildir.¹⁴⁵

Kavaklı Camii, kareye yakın bir plana sahip, tek kubbeli bir yapıdır. Ahşap son cemaat yeri yenilenecek camkânla kapatılmıştır. Minaresi, 1890'da beden duvarı üzerine yeniden yapılmıştır.¹⁴⁶ Yapının güneyi ve doğusu yapıya bitişik evlerle kapatılmıştır. Bu evlerden birinin duvarında bulunan çeşme, Yerkapı Mezarlığı'nın arkasındaki yolun üzerindeyken 1970'te bugünkü yerine yerleştirilmiştir.¹⁴⁷ Çeşme 1778 tarihlidir ve tarih mısrasında geçen "dergâh" sözcüğünden bir tekke veya zâviyeye ait olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁸

Koca Nâib Camii: Hisar içinde Kaplıca Kapısı'ndan Murâdiye'ye giden yol üzerinde yer alan cami, Bursa Kadısı Koca Nâib tarafından yaptırılmıştır.¹⁴⁹ Asıl ibadet yeri kare plana sahiptir ve beden duvarları 90 santimetre kalınlığındadır.¹⁵⁰ Tek kubbeli ve son cemaat yeri cephesinin yüksek alınlı kalkan duvarıyla Bursa'ya özgü yeni bir biçim ortaya koyan cami, şehirdeki ilk örnektir.¹⁵¹ Bundan sonraki dönemlerde bu tipte cami yapımı yaygınlaşacaktır. Caminin güney duvarının dibinde bir çok kabir ve arsasının kuzey kenarında, ana yola yakın "Yılanlı Türbe" adı verilen bina yer alır. Türbenin içinde dört lahit vardır ve bunların Sultan hanımlara ait olduğu rivayet edilmekte, bu sebeple "Hanım Kızlar Türbesi" de denilmektedir.¹⁵²

Yerkapı Mescidi: Camiyi yaptıran, Osman ve Orhan Gazi'nin kumandanlarından Timurtaş'ın babası Kara Ali'dir. Kendisi İmrâlı (Emir-Ali) Adası'nın fatihidir ve camiye "Kara Ali Camii" ya da "Yerkapı (Bâb-ı zemîn)" isimleri de verilmiştir.¹⁵³ Yapı, Hisar'da, Yerkapı ile Üftâde Bloğu'nun kesiştiği yerdedir. Moloz taştan yapılmış, çatılı camiden bugün, girişiyle kuzey kolundan birkaç oda kalmıştır. 1855 depreminde kubbesi çökmüş, üzeri kubbe yerine çatı ile örtülüp depo olarak kullanılmaya başlanmışken 1967'de aslına uygun olarak Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu tarafından tamir ettirilerek ibadete açılmıştır.¹⁵⁴

¹⁴⁴ Baykal, a.g.e., s. 57-58; Ayverdi, a.g.e., s. 264.

¹⁴⁵ Ayverdi, a.g.e., s. 265.

¹⁴⁶ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 109-110.

¹⁴⁷ Baykal, a.g.e., s. 59.

¹⁴⁸ Yavaş, Doğan, "Bursa'da Kitabeli Osmanlı Çeşmeleri", Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, yıl: 2, sy. 2, Bursa 2000-2001, s. 38-39.

¹⁴⁹ Ayverdi, a.g.e., s. 266.

¹⁵⁰ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 116-117

¹⁵¹ Ayverdi, a.g.e., s. 266.

¹⁵² Baykal, a.g.e., s. 44; Ayverdi, a.g.e., s. 107.

¹⁵³ Ayverdi, a.g.e., s. 275; Baykal, a.g.e., s. 58.

¹⁵⁴ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 339.

Esediyeye (Arslâniye-Musalla) Medresesi: Ulu Cami civarında, Hacı bin İvaz bin Hacı Beg bin Arslan tarafından yaptırılan medrese, Ulu Cami'nin musalla taşları yanında iken, çok rutubetli olduğu için yıktırılmış, arsası avluya ve yola kaydırılmıştır.¹⁵⁵1439'da vefat eden Arslan Bey'in kabri, musalla taşlarının yanında durmaktadır.¹⁵⁶ Medrese'de bugün bir iz yoktur.

Hızırlık Zâviyesi: I.Murad'ın kızı Nilüfer Hatun tarafından yaptırılan zaviyenin önceden Hızırlık Mescidi'nin yanında olduğu bilinmektedir.¹⁵⁷ Bugün yapıdan bir eser kalmamıştır.

İzzüddin Zâviyesi: İzzüddin Bey tarafından yaptırılan caminin yanındayken bugün mevcut değildir. Vakfı cami ile ortaktır.¹⁵⁸

Seyyid Nasır Zâviyesi: Pınarbaşı'nın güney yamacında bu isim ile anılan yerdedir. Seyyid Nasır Bursa'ya ilk göç edenlerdendir. Zaviye olarak yapılan bina, daha sonraları mescid olarak kullanılmış; zamanla tamamen yıkılarak, küçük, tek odalı bir yapı haline gelmiştir.¹⁵⁹

D. I.Bayezid (Yıldırım) Devrinde Bursa Şehri'nin Gelişimi

I.Murad'dan sonra Osmanlı tahtına oturan Yıldırım Bayezid döneminde ülke ekonomik, sosyal, siyasi, askeri ve ticari anlamda tam bir yükselişe sahne olurken, bu durum başkent in fizikî yapısına da yansımış, daha Orhan Gazi zamanında temelleri atılan ticaret alanında var olan hanlara ek olarak Bursa'nın ve Osmanlılar'ın ilk bedesteni inşa edilmiştir. Mimari açıdan oldukça verimli geçen bu dönemde, ticaret merkezi haline gelen Bursa'da üretimin gerçekleştiği; çarşı, pazar ve hanların bulunduğu Tahtakale'de şehrin en büyük "Cuma Camii" olan Ulu Cami'nin inşasıyla şehir merkezi buraya taşınmış, Bursa'nın en büyük camisinin bulunduğu bu civarın adı sicillere "Camii Kebir" şeklinde geçmiştir.¹⁶⁰ Yine bu merkeze yakın yerlerde vezirler ve devlet adamları kendi külliyelerini inşa ettirmişlerdir.

Yıldırım Bayezid zamanında ayrıca, şehre gelecek ticaret kervanlarının ihtiyaçlarının karşılanması için, şehrin doğu tarafında bir külliye vücuda getirildiği gibi, bu yapılar aracılığıyla bölgede yaşayan yarı göçebe toplulukların gereksinimlerine cevap vermek de amaçlanmıştır.

Bu dönemde yaşamış şahıslardan devlet adamları ve halktan ileri gelenlerin padişahın gerçekleştirmiş olduğu yapım etkinlikleriyle şehirde bir çok yeni mahalle oluşurken, Bursa şehri planlı ve düzgün bir şekilde gelişme göstermiş, Hisar'da, bugünkü Altıparmak Semtinde, Ulu

¹⁵⁵ Ayverdi, a.g.e., s. 275.

¹⁵⁶ Baykal, a.g.e., s. 90.

¹⁵⁷ Ayverdi, a.g.e., s. 289.

¹⁵⁸ Ayverdi, a.g.e., s. 290.

¹⁵⁹ Baykal, a.g.e., s. 74.

¹⁶⁰ Köseoğlu, Neşet, Tarihte Bursa Mahalleleri, Bursa Halkevi Neşriyatı, Bursa 1940, s. 13.

Cami'nin bulunduğu alana yakın yerlerde gerçekleştirilen imar faaliyetleriyle şehir merkezi belirginleşmiştir.

1. Sultan (I.Bayezid) Tarafından Yaptırılan Eserler

Ulu Cami: Yıldırım Bayezid tarafından Bursa Şehri'nin merkezinde, Atatürk Caddesi üzerinde yaptırılan Ulu Cami, Filibe, Gelibolu ve Bursa Şehadet Camileri'nden sonra büyük çapta ele alınmış, ulucami tipinin en önemli örneği olmuştur. Büyük bir mekanı örtmek amacıyla çok büyük bir kubbe yerine bir çok kubbenin yapılmasıyla örtülen bu büyük yapı, Orhan Gazi'nin Tahtakale'de yaptırdığı manzumenin yakınındadır. Gerek mimarî, gerek manevi anlamda "Ulu" olan cami, Bursa'nın sembolü haline gelmiş, aynı zamanda diğer Osmanlı şehirlerinde de bir simge olmuştur.

Anıtsal ölçülerdeki bu yapının Yıldırım Bayezid tarafından Niğbolu Zaferi'nde alınan ganimetlerle yaptırıldığı söylenir ve camide ilk hutbeyi okuyup vaaz verenin, meşhur Somuncu Baba adıyla bilinen şeyh Hamidüddîn-i Aksarayî olduğu bilinmektedir. Açılışında Molla Fenâri ve Emir Sultan gibi manevi dünyanın önemli kişileri de bulunmuştur.¹⁶¹

Çok çeşitli menkıbelere konu olan bu cami, on iki adet ayak üzerindeki yirmi kubbesi ile 3180 m²lik bir alanı kaplamaktadır. Ulu Cami, 59x69 metrelik dış ölçüleriyle oldukça büyüktür ve ayrıca bir son cemaat yeri yoktur.¹⁶² Bina oldukça geniş ve ferah bir arsaya yapılmıştır. Yıldırım Bayezid'in yaptırdığı bedesten de yine bu civardadır ve fiziki özelliğinin gerektirdiği alan konusunda bunda da herhangi bir güçlük karşılığı söylenemez.

Ulu Cami yapıldığı ilk yıllarda oldukça felaketli devirler geçirmiştir. Ankara Savaşı sonunda ordularıyla Bursa'ya gelen Timur, caminin kuzey kapısını yıkmış, daha sonra da Karamanoğlu Mehmed Bey, yıkılması mümkün olmayan bu abidevi yapıyı, duvar diplerine odun yığarak yakmaya çalışmıştır. Cami'nin bilinen ilk tamiri 1494 tarihlidir.¹⁶³ Yapı daha sonraki yıllarda da önemli tamirat geçirmiş, 1855 depreminde ve 1889 ve 1958 yangınlarında zarar görmüştür. 1959-1961 yılları arasında yapılan onarımlarla bu zamana kadar sıvalı olan duvarlar kazınarak, caminin tamamı düzgün kesme-kefeki taşla kaplanmıştır.¹⁶⁴ Duvar kalınlıkları birbirinden farklıdır. Cephenin tek düze görünümünden kurtulmak ve camiye ışık kazandırmak amacıyla pencereler, sivri ve sağır kemerler yapılmıştır.¹⁶⁵ Camiyi örten kubbelerin çapları ve yükseklikleri birbirinden farklıdır, ancak içten belli olmamaktadır. Cami üzerinde bulunan

¹⁶¹ Ayverdi, a.g.e., s. 401; Baykal, a.g.e., s. 101.

¹⁶² Yüksel, a.g.m., s. 165; Ayverdi, a.g.e., s. 406.

¹⁶³ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 186; Ayverdi, a.g.e., s. 402.

¹⁶⁴ Ayverdi, a.g.e., s. 413.

¹⁶⁵ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 191.

Cami içinde çok kıymetli saatler, şamdanlar, Kur'anlar bulunmaktadır. Caminin en ilgi çekici öğelerinden biri olan minber, yapıldığı yüzyıla aittir. Ceviz ağacından yapılmış, siyah renge boyanmış olan minber, oldukça sanatkârâne bir üslûpla işlenmiştir. Minber kapısının üzerinde bulunan kitabesinde de Yıldırım Bayezid'in emri ile 802/1400 senesinde tamamlandığını ve sanatçının, Saruhanlı İshak Bey'in 1376 tarihli Manisa Ulu Camii'nin minberini yapan Antepî Hacı Mehmed bin Abdülaziz el Dukkî olduğunu bildirmektedir. XIV.yüzyıl izlerini taşıyan zengin görünümlü mihrabı 979/1571 yılında tamamlanmıştır.¹⁶⁸ Zarif ve sekiz sütun üzerine oturan yüksek ve sade müezzin mahfili 956/1549'da yapılmış, Yenişehirli Şair Rahmi tarih manzûmesini yazmıştır. Tek parça mermerden oluşan taş kürsü, mahfilin karşısındaki ayağa yerleştirilmiştir (1815).¹⁶⁹ Yapının içinde duvarlarda, ayaklarda görülen yazı ve levhaların çoğunun altında hattatın imzası bulunmaktadır. Yazıları yazanlar arasında, Kadiasker Mustafa İzzet Efendi, Abdülfettah Efendi, Şefik Bey, Şeyh Aziz'ür-Rifa'i, Sultan II.Mahmud ve iki de kadın hattat bulunmaktadır. Yazılar XVIII. ve XIX. yüzyıllara aittir.¹⁷⁰ Caminin merkezinde bulunan şadırvan, üzerindeki aydınlık feneriyle birlikte mekâna büyük bir ferahlık vermektedir.

E.Hakkı Ayverdi, caminin kuzey cephesinin Şengül Hamamı'na kadar avlu, batı tarafının sokak, Va'iziyye Medresesi ve tuvaletler, güney tarafının yol olduğunu; doğu tarafında Çelebi Mehmed'in torunu Hundî Hatun'un Mektebi ve Esediyeye Medresesi'nin bulunduğunu belirtmektedir.¹⁷¹

Caminin avlusundaki üç şadırvandan ortadaki Vali Münir Paşa tarafından yaptırılmıştır (1895).¹⁷² Yıldırım Bayezid'in vakfına dahil olan Va'iziyye Medresesi'ne bitişik tuvaletler ise medrese ile aynı zamanda yaptırılmıştır. Son derece harap durumdayken 1958 Bursa yangınından sonra çarşı yenilenirken medrese binası ile beraber yeni baştan inşa edilmiştir. Tuvaletlerin ilk hali iki kubbeli olup üzeri kiremitle örtülü iken,¹⁷³ bugünkü halinin eski ve yeni yerlerini ayırt etmek zordur.

¹⁶⁶ Ayverdi, a.g.e., s. 409.

¹⁶⁷ Baykal, a.g.e., s. 101.

¹⁶⁸ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 188; Ayverdi, a.g.e., s. 410-411.

¹⁶⁹ Baykal, a.g.e., s. 100.

¹⁷⁰ Ayverdi, a.g.e., s. 412; yazılar ve levhalar için bkz., Baykal, Kazım, Bursa'da Ulu Cami, İstanbul 1950, s. 40-159.

¹⁷¹ Ayverdi, a.g.e., s. 402.

¹⁷² Baykal, Bursa ve Anıtları, s. 101.

¹⁷³ Ayverdi, a.g.e., s. 418.

Ulu Cami ile birlikte, şehrin en büyük camisi bu alanda inşa edildiği için, bu döneme kadar kalabalıklaşan Bursa Şehri'nin merkezi Hisar'dan bugünkü merkezine taşınmış, bu bölge konumunu, hem şehir hem de ticaret merkezi olarak günümüze kadar korumuştur.

Yıldırım Camii: I.Bayezid'in Bursa Şehri'nin doğusunda yaptırdığı Yıldırım Külliyesi'nin merkezinde yer alan cami, Osmanlı Mimarisi'nde özenli ve dikkatli bina yapma geleneğini başlatmış, kusursuz inşaatı, temiz işçiliği ve revakta ilk defa kullanılan "Bursa Kemerî" ile yepyeni bir anlayış getirmiştir. Bina planı, Orhan Gazi'nin şehrin aşağı kısmında yaptırdığı cami ile başlayan kanatlı camiler sınıfındadır. Yan kanatları Hüdavendigâr Camii'nde olduğu gibi oldukça yüksektir.¹⁷⁴

Cami içte ve dışta çok çeşitli tezniyâta sahiptir. Beş adet Bursa Kemerî'nden oluşan revak ve beden duvarlarının yapıldığı mermer malzemenin, Bursa'da bulunmadığı için şehrin 150-180 kilometre uzağında bulunan Osmaneli veya Bilecik'ten getirildiği tahmin edilmektedir.¹⁷⁵ Evliya Çelebi bu camiden bahsederken "*Temür vak'asında bitirilemeyip eksik kalmıştı. Yıldırım Bayazid Han oğlu Musa Çelebi Rumeli'den mal gönderip bitirtti.*"¹⁷⁶ şeklinde bilgi vermektedir. Külliye tamamlandıktan sonra etrafı Orhan Gazi Külliyesi'nde olduğu gibi bir duvarla çevrelenmiştir. Cami ve külliyyede yer alan diğer eserler 1855 depreminde hasar görmüş, yer yer tamir edilmiştir.

Yıldırım Medresesi: Yıldırım Camii'nin kuzeybatısında, yaklaşık 8 metre daha alçak bir zeminde inşa edilmiştir. Vakfiyesinde belirtildiği üzere yapımı 1399 yılında Yıldırım Bayezid tarafından başlatılmış sonraki yıllarda tamamlanmıştır. 1948 yılında Sağlık Bakanlığı'nca tamir ettirilerek Yıldırım Sağlık Dispanseri'ne dönüştürülmüştür.¹⁷⁷

Medrese, yan revaklar boyunca sıralanan sağlı sollu sekiz oda ile müderrislere tahsis olunan odalarla birlikte toplam yirmi oda ve iki dershaneden oluşmaktadır.¹⁷⁸ Plan olarak oldukça uzun bir alan üzerinde düzenlenmiştir. Her odada bir ocak, bir veya iki niş bulunmaktadır. 1640, 1649, 1669, 1671, 1825 ve 1948 yıllarında geniş çaplı tamirler geçirmiştir.¹⁷⁹

Va'iziyye Medresesi: Ulu Cami'nin batısında yer alan medresenin Yıldırım Bayezid tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. Medrese 1855 depremi ve 1958 yangınından çok fazla etkilenmiş, yangından sonra yapılan hafriyatta yapının eski halinden sadece dersane ve on adet hücre

¹⁷⁴ Ayverdi, a.g.e., 425-427, 440.

¹⁷⁵ Ayverdi, a.g.e., s. 429.

¹⁷⁶ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 133.

¹⁷⁷ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 321.

¹⁷⁸ Ayverdi, a.g.e., s. 450.

¹⁷⁹ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 322.

kurtarılabilmıştır.¹⁸⁰ Sonraki yıllarda geçirdiği tamirlerde aslına uygun olarak yeniden inşa edilmiş, yirmi bir adet hücre, bir dersane ve doğusunda üzerleri kubbeyle örtülü birkaç oda ile bugünkü halini almıştır.¹⁸¹ Ufak kubbeli iki odanın üstü mahkeme olarak kullanıldığı için yapı "Mahkeme Medresesi" adıyla da anılmıştır.¹⁸² Günümüzde, medresenin etrafında sıralanan dükkanlar yapının dış cephesini örtmektedir.

Ulu Cami Mektebi: Yıldırım Bayezid tarafından Ulu Cami bitişiğinde bir mektep yaptırıldığı biliniyorsa¹⁸³ da yerini tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Yapıdan her hangi bir işaret kalmamıştır.

Yıldırım İmâreti: Yıldırım Camii'nin doğusunda, eğimli bir arazide cami, medrese ve hamam ile birlikte yapılmıştır.¹⁸⁴ K. Baykal, şimdiki ilkokul yerinde olduğunu bildirmektedir.¹⁸⁵ Yapıdan eser kalmamıştır.

Yıldırım Dârüşşifası: Osmanlılar'dan önce Selçuklular tarafından Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde yaklaşık yirmi kadar dârüşşifa/bimarhâne yaptırılmıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş güçlenmeye başladığı bu süreçte, Yıldırım Bayezid dönemine gelinceye kadar bir çok mimari yapı, kurum ve kuruluş, Selçuklular'dan örnek alınmış, ancak dârüşşifa yapımı ilk kez bu padişah tarafından gerçekleştirilmiştir.

Yıldırım Bayezid'in şehrin doğusunda yaptırdığı külliyyede, caminin doğusunda, yaklaşık 250 metrelik bir mesafede ve meyilli bir arazide inşa edilmiş olan hastane, vakfiyesinde "bimarhâne" veya "maristan" isimleri ile geçmektedir.¹⁸⁶ İlk Osmanlı hastanesi olarak tarihe geçmiş olan yapı, külliyyedeki diğer eserlerle aynı tarihte yapılmıştır.

Dıştan 30X50 metre boyutlarında dikdörtgen bir alanı kaplayan dârüşşifanın kuzeye bakan ön tarafında, giriş kapısının iki yanında ikişer oda vardır. Burada yer alan derin hücreler hastaların bekleme yeridir ve bunun karşısında salon yer alır. İç avlunun iki tarafında, revakların iki yanında bulunan onar odada ocak bulunmaktadır.¹⁸⁷

Önceleri baruthane olarak da kullanıldığı bilinen bina, harap bir durumdayken, restore edilerek yeniden hizmete açılmıştır. Yıldırım Bayezid bu hastane için zengin vakıflar bağışlamış ve vakfiyesine göre dokuz görevli tayin edilmiştir. Yıldırım Bayezid ayrıca bu hastane için Mısır Sultanı Berkük'tan bir tabip istemiş o da Şemseddin Sâgir'i yollamıştır. Kadrosu, bir baştabip, üç

¹⁸⁰ Baykal, a.g.e., s.95.

¹⁸¹ Ayverdi, a.g.e., s. 445; Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 318.

¹⁸² Baykal, a.g.e., s. 95.

¹⁸³ Ayverdi, a.g.e., s. 454.

¹⁸⁴ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 384.

¹⁸⁵ Baykal, a.g.e., s. 156.

¹⁸⁶ Çetin, Osman, "Bursa Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlılar'da İlk Tıp Fakültesi Bursa Darüşşifası ve Tıbbî Faaliyetleri", *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi (OTAM)*, sy. 4, Ankara 1993, s. 123-124.

¹⁸⁷ Ayverdi, a.g.e., s. 458.

tabip, iki eczacı, iki şerbetçi, bir aşçı ve bir ekmekçiden oluşmaktadır.¹⁸⁸ Bu önemli yapı, uzun yıllar Bursa Şehrî'nin tek hastanesi olarak hizmet görmüştür.

Yıldırım Bedesteni: Bursa'da ilk defa Orhan Gazi zamanında yaptırılan Emir Hanı, Bezir Hanı, çarşı ve I.Murad tarafından inşa ettirilen Kapan Hanı XIV. yüzyıldan itibaren ticaret merkezi olmaya başlayan şehir için yeterli gelmeyince, Yıldırım Bayezid, Emir Hanı'nın alt taraflarında, bugünkü Kuyumcular Çarşısı'nın bulunduğu yerde, şehrin çeşitli yerlerinde yaptırmış olduğu eserlere gelir getirmesi amacıyla ilk Osmanlı Bedesteni'ni inşa ettirmiştir.¹⁸⁹ Bursa'daki üretim ve ticaret yapılarının merkezi haline gelen bedesten ve onun etrafında gerçekleşen bütün alışveriş, şehrin en canlı ticaret bölgesini meydana getirmiştir. Bu türden yapılar, yükte hafif pahada ağır, değerli malların korunmasını sağlayan bir iç kale vazifesini gördüğü gibi, banka işlevi de görüyordu ve bilindiği gibi, Bursa bedesteninde bulunan dört demir kapı, sabahları açılıp akşamları kapanıyordu.¹⁹⁰

Tamamen bir Osmanlı-Türk yapı biçimi olan bedesten, mimaride çok kubbeli ulucami tipinin dini olmayan bir yapıya tahsis edilmesiyle oluşmuştur.¹⁹¹ Orhan Gazi'nin bu civarda yaptırdığı çarşı ve dükkanların da bir bölümünü bünyesine katarak merkezî bir hacim ile enlemesine uzanan dikdörtgen mekân, on dört bölüme ayrılmıştır. Bedesten, altı adet ayağa oturan on dört kubbe ile örtülü olup, ticaret doğu-batı doğrultusunda uzanan mahzen şeklindeki dükkanlarda gerçekleşmiştir.¹⁹² 1958 çarşı yangınında oldukça hasar gören yapı, 1960 yılında aslına uygun olarak baştan aşağıya onarılmıştır.¹⁹³ Bu tamirden sonra dükkanlar beton olarak tamamlanmış, yapı adeta yeni bir eser görünümünü kazanmıştır. Bugün bedesten etrafında oluşmuş olan çarşı yakınındaki dükkanlar, Ulu Cami ile bedesten arasını kaplamaktadır. Bu sokakların bir kısmının sonradan üzerinin örtülmesiyle Bursa Kapalı Çarşısı meydana gelmiştir.

Eski-Yeni Hamam: Yapımına Yıldırım Bayezid döneminde başlanan ve Timur'un Bursa'ya gelmesiyle yarım kalmış olan hamam, Çelebi Mehmed tarafından tamamlanmıştır. Bursa ve diğer Osmanlı şehirlerinde bir han veya hamam yapıldıktan sonra bir yenisi daha yapılırsa önceki "eski-yeni", ikincisi ise sadece "yeni" hamam adını almaktadır.¹⁹⁴ Bu hamama ayrıca "Ördekli Hamamı" adı da verilmiştir.

Abdal Mehmed Mahallesi'nde, çift olarak yapılan hamam, bugün harap bir durumdadır. II.Murad'ın Murâdiye'de bulunan külliyesindeki kendi türbesine vakfettiği hamamın, her iki

¹⁸⁸ Çetin, a.g.m., s. 123.

¹⁸⁹ Ayverdi, a.g.e., s. 469.

¹⁹⁰ Baykal, a.g.e., s. 105.

¹⁹¹ Eyice, "Bedesten", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 304.

¹⁹² Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 334.

¹⁹³ Ayverdi, a.g.e., s. 470-471.

¹⁹⁴ Baykal, a.g.e., s. 114; Ayverdi, a.g.e., s. 576.

tarafında kubbeli bir ılıklik, yine kubbeli iki sıcaklık ve ayrı bir sıcaklık bölümlerinden oluştuğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁵

Şengül Hamamı: Yıldırım Bayezid tarafından Ulu Cami'ye gelir getirmesi için vakfedilmiş olan hamam, caminin kuzey kapısı karşısında kalan küçük ve tek inşa edilmiş yapıdır.¹⁹⁶ Bu civarda meydana gelen çarşı yangınında zarar görmüş, soğukluk bölümünden bazı duvarlar ve eyvanın biri yıkılmış, yapılan tamirle üzeri çatı ile örtülmüştür. Sonraki yıllarda depo olarak kullanılmıştır.¹⁹⁷

Yıldırım Bayezid Hamamı: Yıldırım Bayezid'in şehrin doğusunda yaptırdığı imâretin vakfiyesinde hamam da yer almakta olup caminin batısında, medrese, imâret ile beraber yaptırılmıştır.¹⁹⁸ Yıldırım Bayezid, hamamı yaptırdıktan sonra Uludağ'daki pınarlardan biri olan Akçağlayan Suyu'nu, büyük su kemerleri ve künkten duvarlar yaptırarak bu hamama getirtmiş, kalanını da çeşmelerle o bölgede oluşmaya başlayan mahalleye dağıtmıştır.¹⁹⁹

Küçük ve tek olan hamam bir kubbe ile örtülü iken daha sonraları oldukça harap olmuş, 1605 ve 1671 yıllarındaki onarımlardan sonra, şahıs elinde depo olarak kullanılmaya başlamıştır.²⁰⁰

Yıldırım Bayezid Türbesi: Yıldırım Bayezid Külliyesi içinde yer alan türbe caminin karşısındadır. Türbenin 809/1406 Bayezid'in oğlu Süleyman Paşa tarafından yaptırıldığı tamir kitabesinde belirtiliyorsa da yapının Yıldırım külliyesinden ayrı düşünölemeyeceğini, yapımına külliye ile birlikte başlanmış olup, oğlu Süleyman Paşa tarafından tamamlattırıldığı tahmin edilmektedir.²⁰¹

Tek kubbeli ve önünde üç revak bulunan türbe, Osmanlı Mimarisi'nde yapı bakımından ilk revaklı türbe iken, Osmanlı padişahlarının türbelerinden orijinal haliyle günümüze kadar gelebilmiş, en eski Osmanlı Türbesi'dir. Bundan öncekiler, daha önce de belirtildiği gibi depremde yıkıldığı için XIX. yüzyılda yeni baştan ve farklı bir mimari anlayışla inşa edilmişlerdir. Türbe içerisindeki toplam beş sandukadan piriç parmaklıkla çevrili olanda 1402'de Akşehir'de vefat edip geçici olarak Şeyh Mahmud Hayrânî Türbesi'ne defnedildikten sonra Bursa'ya getirilen Yıldırım Bayezid yatmaktadır. Geri kalan dört sandukada, sağında oğlu İsa Çelebi²⁰², solunda hanımı yatmaktadır ve ayak ucunda kime ait oldukları bilinmeyen iki sanduka vardır.

¹⁹⁵ Yüksel, a.g.e., s. 167; Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 363.

¹⁹⁶ Baykal, a.g.e., s. 102.

¹⁹⁷ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 381.

¹⁹⁸ Ayverdi, a.g.e., s. 481.

¹⁹⁹ Baykal, a.g.e., s. 157.

²⁰⁰ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 384-385.

²⁰¹ Ayverdi, a.g.e., s. 469.

²⁰² Baykal, a.g.e., s. 156; Ayverdi, a.g.e., s. 468.

Akdarma Ali Bey Zâviyesi: Yıldırım Bayezid, kendi adamlarından Akdarma Ali Bey adına bir zâviye yaptırmış; ancak bu yapı üç defa yanınca zâviyeye bağışlanan gelirler oğullarından Alaybeyi Dursun Bey, kardeşleri Mahmud Bey ve Sinan Çelebi'ye bırakılmıştır.²⁰³

Ebû İshak Kâzerûnî Zâviyesi: Yıldırım Bayezid tarafından, Şeyh Ebû İshak İbrahim bin Şehriyâr el-Kâzerûnî (ölümü 1034/1035)'nin kurmuş olduğu Kâzerûnîyye (İshakiyye) Tarikatı'nın dervişleri için yaptırılmıştır. Külliye şeklinde inşa edilmiş olan bu yapı topluluğu mescid, medrese, mekteb, imâret, tuvalet ve halvethânedan oluşmaktadır. Mescid kapısı üzerinde bulunan tamir kitabesi, Fatih Sultan Mehmed devrinde burada yapılan tâdilata işaret eder.²⁰⁴

Ebû İshak Mescidi, plan itibarıyla Bursa'da Orhan Camii ile başlayan ters T planlı/kanatlı camiler grubuna girmektedir. Yapı ortada bir merkezi kubbe ile doğu-batı yönünde uzanan güney eyvanından oluşur.²⁰⁵ Mescidin doğusunda yer alan imâret defalarca tamir görmüş, yandıktan sonra yeniden yapılmıştır.²⁰⁶ Mescidin sağında ve bitişik bir vaziyette²⁰⁷ olduğu bildirilen mektepten ise her hangi bir iz yoktur.

Ahilik ile bir çok benzer ve ortak yönü bulunan bu tarikatın, Yıldırım Bayezid'in teşvikiyle Osmanlı topraklarında yayıldığı bilinmektedir. Vakfiyesi Ramazan 802/1402 Mayıs'ta düzenlenen zâviyenin inşaatının bu tarihten önce bitirilmiş olması gerekir.²⁰⁸ Ebû İshak Mescidi, 1969 yılında Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu tarafından tamir ettirilerek ibadete açılmıştır.²⁰⁹

2. Dönemin Şahıslarının Eserleri

Ali Paşa Camii: Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa'nın oğlu ve Yıldırım Bayezid'in veziri Ali Paşa tarafından, Bursa'da aynı adlı mahallede, vakfiyesinin düzenlendiği 1394 senesinden önce yaptırılmıştır.²¹⁰

Kanatlı camiler grubuna giren yapı, 1855 depreminde oldukça zarar görmüş, minaresi yıkılmış çeşitli tamirlerle günümüzdeki şeklini almıştır. Ortada arka arkaya iki kubbenin örttüğü

²⁰³ Ayverdi, a.g.e., s. 482.

²⁰⁴ Ayverdi, a.g.e., s. 395-396.

²⁰⁵ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 52.

²⁰⁶ Ayverdi, a.g.e., s. 395-396.

²⁰⁷ Hızlı, Mefail, Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sibyan Mektepleri, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 1999, s. 106.

²⁰⁸ Tanman, Baha, "Bursa ve Çevresinde Erken Dönem Osmanlı Tarikat Yapıları", Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü Sempozyumu (14-16 Kasım 2002), Bursa 2002, s. 225.

²⁰⁹ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 52.

²¹⁰ Ayverdi, a.g.e., s. 385.

ana mekan ile yanlarda dikdörtgen biçiminde ocaklı iki oda yer alır.²¹¹ Caminin giriş kısmının yanında makam kabri vardır. Ali Paşa bilindiği gibi İznik'te babasının türbesine defnedilmiştir.

Demirtaş Camii: Demirtaş Mahallesi'nde yaptırılan caminin bânisi Yıldırım Bayezid'in emîri Kara Timurtaş Paşa'dır. Yapının inşa tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, Yıldırım Bayezid zamanında yaptırıldığına kesin gözüyle bakılmaktadır. Camiyi yaptıran Kara Timurtaş Paşa'nın kabri, caminin sağ tarafına bitişik olan imâretin önündedir. Mezar taşına göre Kara Timurtaş Paşa, Ramazan 806/1404 Mart'ta vefat etmiştir.²¹²

Demirtaş Camii'nin orta kubbesi fenerli olup, yapı, kanatlı camiler tipinde inşa edilmiştir.²¹³ Camiden ayrı ve yapının kuzeyinde yer alan, kemerlerle birbirine bağlı altı ayak üstüne oturtulan eşsiz minaresinin altı şadırvandır ve Demirtaş Camii'nin en ilginç parçasıdır.

Doğan Bey Mescidi: Ulu Cami'den aşağıya inen cadde yakınında, Doğan Bey Mahallesi'nde yer alan mescidin bânisi Niğbolu Kalesi'nin müdafaasında büyük kahramanlıklar gösteren meşhur Doğan Bey'dir.²¹⁴

Ertuğrul Camii: Yıldırım Bayezid'in oğlu Ertuğrul Gazi adına Sipahi Çarşısı bitişğinde yaptırılmıştır. Şehzade Ertuğrul Balıkesir, Manisa ve Alaşehir Beylikleri görevini yerine getirmiş, daha sonra da Amasya Valiliği yapmış, Çorum'da Kadı Burhaneddin ile mücadele ederken şehit düşmüş, Bursa'ya getirilerek caminin doğu bitişğinde yer alan kabrine defnedilmiştir.²¹⁵

Ertuğrul Camii, dikdörtgen planlı olup, son cemaat yerinin kuzeyinde yer alan gemi teknesi formundaki ahşap ayaklar üzerine oturan kemerleri, sonradan camekânla örtülmüştür. 1557depreminde hasar gören yapının minaresi yıkıldığı için yeniden inşa edilmiştir.²¹⁶

Gazi Demirtaş Mescidi: Yıldırım Bayezid'in iki "Timurtaş" adlı vezirinden sancak beyliği ve Anadolu Beylerbeyliği gibi görevlerde bulunmuş olan Gazi Timurtaş Paşa, Çakırhamam'dan Altıparmak'a giden yol üzerinde bugünkü türbesinin civarında, bir mescid yaptırmıştır.²¹⁷ Yapı, yol genişletme çalışmaları sırasında yıkılmıştır.

Hoca Efendi Mescidi: Hisar'da Osman Gazi Türbesi'nin karşısında, Molla Fenârî tarafından yaptırılan küçük bir mescid iken 1928 yılında satılarak ev haline getirilmiştir.²¹⁸ Mescidle ilgili bundan başka bilgi yoktur.

²¹¹ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 80.

²¹² Ayverdi, a.g.e., s. 392.

²¹³ Baykal, a.g.e., s. 111; Ayverdi, a.g.e., s. 390.

²¹⁴ Ayverdi, a.g.e., s. 392; Baykal a.g.e., s. 116.

²¹⁵ Ayverdi, a.g.e., s. 396-397; Baykal, a.g.e., s. 107.

²¹⁶ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 59-60.

²¹⁷ Ayverdi, a.g.e., s. 398.

²¹⁸ Ayverdi, a.g.e., s. 376.

Molla Fenârî Camii: Yıldırım Bayezid devrinde yaşamış olan Molla Şemsüddin Mehmed Fenârî, Osmanlı kuruluş döneminin büyük bilim adamlarından ve kadılarında olup, ilk Osmanlı şeyhülislamıdır. Bu şahsın Bursa'nın güney yamaçlarında, yüksek bir yerde yaptırmış olduğu cami, depremde oldukça zarar görmüş, 1969 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu tarafından onarılmıştır.²¹⁹ Molla Fenârî Camii'nin son cemaat yerinde bulunan kabirler, sonradan caminin bahçesine taşınmıştır. Yapının bânisi Molla Fenârî'nin kabri de cami kapısının yanında yer alır.²²⁰

Somuncu Baba Camii: Yıldırım Bayezid devri velîlerinden Şeyh Hamidüddin Aksarâyî, Ulu Cami'nin açılışında ilk namazı kıldırıp, vaazı veren kişidir. Kerâmetlerinin gizli kalması için Bursa'dan ayrılarak, asıl memleketi Konya-Aksaray'a dönmüş, 810/1407 yılında orada vefat etmiş ve defnedilmiştir.²²¹ Somuncu Baba adına Başçı Sevindik adında bir şahıs tarafından yaptırılan camiye "Ayazma Camii" de denilir.²²² Dikdörtgen bir plan şemasına sahip olan yapının üzeri tek kubbe ile örtülüdür. İki sıra kalkan duvarlı son cemaat yerinin üzeri ise çatılıdır.²²³ Caminin 70-80 metre uzağındaki Somuncu Baba Evi, üzeri çatı ile örtülü iki katlı bir yapıdır. Üst katı ev, alt katı ise fırın ve çilehâne olarak düzenlenmiştir.²²⁴ Günümüzde de ziyaret edilmektedir.

Yahşi Bey Mescidi: Hisar'ın aşağı kısmında, Yahşi Bey Mahallesi'nde Yıldırım Bayezid'in kardeşi Yahşi Bey tarafından inşa edilmiştir. Mescidin yeri, Gülçiçek Hatun Türbesi'nin karşısındadır. Sonradan satılmış, yerine ev yapılmıştır.²²⁵

Ali Paşa Medresesi: Ali Paşa Mahallesi'nde meşhur Ali Paşa Çınarı'nın batısında bulunan medresenin yerinde bugün evler mevcuttur.²²⁶ Yapıdan herhangi bir işaret yoktur.

Eyne Bey (Mola Yegan) Medresesi: Yıldırım Bayezid'in beylerinden Kara Eyne Bey tarafından yaptırılan medresenin, Tatarlar Caddesi'nden Yıldırım'a sapan yol üzerinde, Yıldırım Bayezid Medresesi'nin alt kısmında olduğu bilinmektedir.²²⁷ Bu medreseye Fatih Sultan Mehmed devrinin meşhur müderrislerinden Molla Yegan atandığı için eser, onun adıyla da bilinmektedir ve yaptırının ismi daha çok kayıtlarda geçmiştir.²²⁸ Bugün yerinde evler bulunmaktadır.

Eyne Bey (Subaşı) Medresesi: Ulu Cami'den Maksem'e giden yolun üzerinde bulunan medreseyi, Yıldırım Bayezid devrinde yaşamış beylerden, Subaşı Eyne Bey yaptırmıştır.

²¹⁹ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 127.

²²⁰ Baykal, a.g.e., s. 77; Ayverdi, a.g.e., s. 399.

²²¹ Ayverdi, a.g.e., s. 400.

²²² Baykal, a.g.e., s. 76.

²²³ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 168.

²²⁴ Ayverdi, a.g.e., s. 401.

²²⁵ Baykal, a.g.e., 45.

²²⁶ Baykal, a.g.e., s. 80.

²²⁷ Ayverdi, a.g.e., s. 441; Baykal a.g.e., s. 156.

²²⁸ Ayverdi, a.g.e., s. 441.

Medresenin bânisi kayıtlarda, 1089/1678 yılında yapıyı tamir ettiren Hüseyin Paşa ile birbirine karışmıştır.²²⁹

Eyne Bey (Subaşı) Medresesi, bir derslane, bir kütüphane dokuz oda ile bir tuvaletten oluşmaktadır. Medreseye giriş kapısı zeminden üç-dört basamak yukarıdadır. 1683 ve 1965 yıllarında tamir gören yapı²³⁰ bugün, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi olarak hizmet vermektedir.

Ferhâdiye Medresesi: Yıldırım külliyesinin üst tarafında, Kara Davud ile İncirli Caddesi kavşağında yer aldığı bilinen medreseyi, I. Bayezid'in vezirliğini ve hazinedarlığını yapmış olan Ferhad Ağa yaptırmıştır.²³¹ Yapı bugün mevcut değildir.

Gülçiçek Hatun Medresesi: Gülçiçek Hatun tarafından yaptırıldığı tahmin edilen medrese, Yahşi Bey Mescidi'nin bulunduğu alanda iken²³² bugün mevcut değildir.

Molla Fenârî Medresesi: Molla Şemsüddin Mehmed Fenârî tarafından yaptırılan medrese, Molla Fenârî Camii'nin üst tarafında, avlu kapısı karşısında inşa edilmiştir.²³³ Son müderrisi Müfti-zâde Hacı Kâmil Efendi olan²³⁴ medresenin bugün yerinde evler vardır.

Demirtaş (Hacı) Mektebi: Kara Timurtaş Paşa tarafından yaptırılan caminin yanında bulunan Demirtaş Mektebi,²³⁵ bugün mevcut değildir.

Ali Paşa İmâreti: Ali Paşa Mahallesi'nde, caminin kuzeybatısında yer alan bugünkü meydanın sağında aşhâne olarak yaptırılmış olan²³⁶ yapının yerinde bugün evler mevcuttur.

Demirtaş (Gazi) İmâreti: Çakırhamam karşısında, bugünkü Gazi Timurtaş Türbesi'nin yakınlarında bulunan imâret, cami, türbe ve misafirhâne ile beraber yapılmıştır.²³⁷ Bugün yerinden yol geçmektedir.

Demirtaş (Kara) İmâreti: Demirtaş Mahallesi'nde Kara Timurtaş Paşa'nın yaptırdığı cami ile aynı hizâdadır. İmâretten geriye sadece iki yan duvarı ve tonozun batı tarafına bitişik olan kalıntılar kalmıştır.²³⁸

²²⁹ Baykal, a.g.e., s. 97; Ayverdi, a.g.e., s. 442-443.

²³⁰ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 168.

²³¹ Ayverdi, a.g.e., s. 445.

²³² Koyunluoğlu, a.g.e., s. 157.

²³³ Ayverdi, a.g.e., s. 445.

²³⁴ Koyunluoğlu, a.g.e., s. 155.

²³⁵ Hızlı, a.g.e., s. 105; Ayverdi, a.g.e., 454.

²³⁶ Baykal, a.g.e., s. 80; Ayverdi, a.g.e., s. 461.

²³⁷ Ayverdi, a.g.e., s. 461.

²³⁸ Ayverdi, a.g.e., s. 461.

Gülçiçek Hatun İmâreti: I.Murad Hüdavendigâr'ın eşi, Yıldırım Bayezid'in annesi Gülçiçek Hatun'un Altıparmak Sementi'ndeki türbesinin yakınlarında bulunan imâret,²³⁹ bugün mevcut değildir.

Ali Paşa Hamamı: Çandarlı-zâde Ali Paşa tarafından yaptırılan hamam, 1628'de Vefî Şemseddin Mahallesi'nden Mevlana İbrahim Efendi tarafından tekke haline getirilmiş²⁴⁰, hem tekke hem de cami olarak kullanılmış bu sebeple "hamam-tekke" ismiyle de anılmıştır.²⁴¹

Demirtaş Hamamı: Demirtaş Mahallesi'nde Kara Timurtaş Paşa tarafından yaptırılan hamam tektir ve doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir plana sahiptir. Hamamın 16 metre çapındaki tek kubbesi, II.Murad devrinin son yıllarına kadar Osmanlı Mimarisi'nde görülen en büyük kubbedir.²⁴² XVI. yüzyılda harap olup 1567'den önce tamir edilen hamam, son yıllarda Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır.²⁴³

Eyne Bey Hamamı: Yıldırım Bayezid devrinde yaşamış önemli devlet adamlarından Subaşı Eyne Bey tarafından yaptırılmıştır. Eyne Bey Medresesi'nin bitişiğinde yer alan yapı, medrese ile beraber yaptırılmış olup, küçük boyutlarda ve tektir.²⁴⁴ Günümüzde hamam olarak işlevini sürdürmektedir.

Seyyid Usûl Tekkesi: Yıldırım Bayezid devri erenlerinden Seyyid Usûl, Emir Sultan ile Buhara'dan gelenlerdendir. Nakşibendî Tarikatı'ndan olan bu şahsın dergâhı oldukça harap olup tamir görmüş, Kale içi yangınından sonra tekrar yaptırılmıştır.²⁴⁵ K. Baykal, tekkesinin Altıparmak Sementi'nde Yahudihâne'nin üstünde olduğunu belirtir.²⁴⁶

Demirtaş (Gazi) Türbesi: Çukur Hamam karşısında yer alan Gazi Timurtaş Türbesi'nde biri Timurtaş Paşa'ya, diğer ikisi oğlu Ali Bey ve kızı Eflame Hatun'a ait üç kabir bulunmaktadır.²⁴⁷ Kayıtlardan daha önce de burada bir türbe olduğu anlaşılmıştır. Bugünkü türbe, 1949 yılında yeniden inşa edilmiştir.²⁴⁸

Demirtaş (Kara) Kabri: Demirtaş Camii'ni yaptıran Kara Timurtaş Paşa'nın kabri, caminin batısında yer alır.²⁴⁹

---

²³⁹ Ayverdi, a.g.e., s. 461.

²⁴⁰ Ergenç, a.g.tz., s. 85-86.

²⁴¹ Baykal, a.g.e., s. 80.

²⁴² Ayverdi, a.g.e., s. 472.

²⁴³ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 357.

²⁴⁴ Baykal, a.g.e., s. 97; Ayverdi, a.g.e., s. 478.

²⁴⁵ Ayverdi, a.g.e., s. 482.

²⁴⁶ Baykal, a.g.e., s. 50.

²⁴⁷ Baykal, a.g.e., s. 112.

²⁴⁸ Ayverdi, a.g.e., s. 462-463.

²⁴⁹ Ayverdi, a.g.e., s. 463.

Şehzade Ertuğrul Kabri: 1957 yılında Çorum'da Kadı ile Yıldırım Bayezid'in oğlu Ertuğrul Bey, Bursa'da camisinin doğusunda yer alan kabrine defnedilmiştir.²⁵² Kabir, 1957 yılında Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu tarafından tamir ettirilerek yenilenmiştir.²⁵³

Yahşi Bey Türbesi: I.Murad ve Gülçiçek Hatun'un oğlu Yahşi Bey'in türbesi, Gülçiçek Hatun Türbe'sinin doğusunda, bir evin bahçesinde ve tamamen toprak altındadır.²⁵⁴ K. Baykal, kabir taşlarının Yunan işgali sırasında tahrip edildiğini bildirir.²⁵⁵

E. Bursa'da Osmanlı Mahallelerinin Oluşumu

Osmanlı Devleti'nin başkenti oluşundan itibaren Bursa'da bir çok yapı inşa ettirilmiş böylelikle Bursa, Osmanlı Mimarisi'nin doğduğu, geliştiği ve kendisine has örnekler sunduğu şehir olmuştur.

Şehirlerde toplumsal ilişkilerin biçimlendirilmesinde ve düzenlenmesinde, kişilerin bir arada yaşadıkları alanların etkisi oldukça fazladır. İlk Osmanlı Sultanları zamanında inşa edilen bu yapı ve yapı grupları bir yandan halkın ve şehre dışarıdan gelen insanların ihtiyaçlarını karşılarken, diğer yandan bunların etrafında biçimlenen mahalleler birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu ve sosyal dayanışma içinde olan kişilerin oluşturduğu toplulukların yaşadığı yerleşim birimleri olmuştur.²⁵⁶ Sonraki yıllarda yeni fethedilen Osmanlı şehirlerinin çoğunda uygulanacak olan bu yerleşim sistemi, devletin ilk kuruluş yıllarında, Bursa Şehri'nin iskanında ve imarında önemli rol oynamıştır. Şehre yeni gelen her grup kendi mahallesinde düzenli bir sistem ve kurallar çerçevesinde yerleşmiş, böylelikle toplumsal oluşumların temeli atılmıştır. Devlet merkezi olan Bursa Şehri'ne bir yandan Osmanlı Sultanları tarafından ahali nakli yapılırken, diğer yandan şehrin düzenli ve sistemli bir şekilde iskan edilmesine ve belirli bir alanında kalabalık insan kitlelerinin oluşmamasına büyük bir özen

²⁵⁰ Ayverdi, a.g.e., s. 463.

²⁵¹ Baykal, a.g.e., s. 45.

²⁵² Baykal, a.g.e., s. 107.

²⁵³ Beşbaş-Denizli, a.g.e., s. 357.

²⁵⁴ Ayverdi, a.g.e., s. 464.

²⁵⁵ Baykal, a.g.e.,s. 45.

²⁵⁶ Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehri'ndeki Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, sy. IV., 1984, s. 69-70.

gösterilmiş, bu sebeple fethinden itibaren yerleşimin farklı alanlara yönlendirilmesine gayret edilmiştir.

Şehir'de Orhan Bey zamanında Hisar içinde gerçekleştirilen ilk iskandan sonra bu bölgede inşa ettirilen çeşitli yapılar etrafında yeni mahalleler oluşmuş Alâeddin, Orta pazar, Yerkapı (Bâb-ı zemîn), Zindankapı (Babüssicîn), Helvacıoğlu (Veled-i Helvaî), ve Osmanlık Mahalleleri'ne Türkmenler yerleştirilmişlerdir.²⁵⁷ Ayrıca Orhan Gazi tarafından şehrin aşağı kısmında yaptırılan külliye ile beraber bu bölgede, hanedan üyelerinden Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa'nın yaptırdığı mescid ve Lala Şahin Paşa tarafından inşa ettirilen Bezir Hanı ile Bursa'nın ticaret bölgesinin ihtiyaçları karşılanmaya başlamış, bu alanda da yeni yerleşimler ortaya çıkmıştır.

Bu dönemde Osman Gazi zamanında yaptırılan Balabancık ve Aktimur Hisarlarının bulunduğu bölgede ortaya çıkan yerleşim, doğuya ve batıya doğru genişlemeye devam etmiş, Çoban Bey Mescidi, Gazi Aktimur Mescidi gibi yapılar etrafında yeni mahalleler kurulmuştur.²⁵⁸ Ayrıca tekkelerin bulunduğu Alacahırka, Umurbey Mahallesi, Kaplıca Kapısı gibi şehrin bazı bölgelerinde çekirdek yerleşimler oluşmuştur. Orhan Gazi zamanında Kükürtlü Kaplıcası civarında yeni bir yapılanma ortaya çıkmış, buradan akan sıcak suda faydalanmak düşüncesiyle bölgedeki yerleşim, sonraki dönemlerde daha da gelişmiştir.²⁵⁹

Bursa Şehri'nde I.Murad Hüdavendigâr zamanında şehir merkezi olma özelliğini henüz devam ettiren sur içinde; Bey Sarayı karşısında, Kavaklı Caddesi'nde, Yerkapı'da, Pınarbaşı Meydanı'nda, Kaplıca Kapısı'ndan Murâdiye'ye giden yol üzerinde çeşitli yapılar inşa ettirmek suretiyle bu dönemde kalabalıklaşmaya başlayan şehir merkezinin ihtiyaçları karşılandığı gibi, burada Orhan Bey zamanında kurulmaya başlayan mahallelere yenileri eklenmiştir. Ayrıca I.Murad tarafından Çekirge Sempti'nde yaptırılan külliye ile bu bölgede önceden var olan yerleşim belirli esaslara bağlanmış, bu çevrede padişahın bizzat kendisi tarafından yaptırılan kaplıca ve hamamlarla şehirde yaşayan insanların çeşitli sağlık ve temizlik ihtiyaçlarının karşılanması amaçlanmıştır. Bu sebeple burası, civardaki yapılanmayı başlatan Hüdavendigâr'ın adıyla anılır. Ancak şehrin batısında ve şehir merkezine oldukça uzak kalan bu bölge, XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar merkezden ayrı bir kasaba olarak kalmıştır.²⁶⁰

I.Murad zamanında gerçekleştirilen bir diğer yapım etkinliği de Orhan Gazi'nin Tahtakale'de yaptırdığı Emir Hanı'nın yakınında, şehrin yiyecek ve çeşitli ticari ihtiyaçlarının karşılandığı Kapan Hanı ile ve yine bu çevrede Nalıncılar Hamamı'nın inşa ettirilmesidir. Bu bölge

²⁵⁷ Oğuzoğlu, Yusuf, "Osmanlı Döneminde Bursa", *Bursa Defteri*, sy. 3, İstanbul 1999 s. 10.

²⁵⁸ Köseoğlu, a.g.e., s. 10, 15.

²⁵⁹ Sevim, Sezai, "Fethin Bursa'ya Kazandırdıkları", s. 105-108.

²⁶⁰ Ergenç, a.g.tz., s. 36.

de ayrıca devrin ileri gelen şahıslarından Arslan Bey tarafından bir medrese ve devlet adamlarından Halil Hayrüddin Paşa tarafından bir mescid yaptırılmıştır.

Bursa'da bu inşa faaliyetlerini, Yıldırım Bayezid'in, şehrin doğu tarafında gerçekleştirdiği yapılanma ile bu bölgede yeni mahallelerin oluşumu izlemiştir. Yıldırım'ın kendi külliyesinin yerini tayin ettiği bu civarda ayrıca bu dönemde yaşamış şahıslar tarafından medreseler yaptırılarak şehir merkezine uzak kalan bu alanın çeşitli ihtiyaçları karşılanmıştır. Yıldırım Bayezid'in burada gerçekleştirdiği imar faaliyetlerinden dolayı şehrin bu tarafı onun adıyla anılır.

I.Bayezid döneminde şehir bir yandan doğuya doğru genişlerken, diğer yandan Yahşi Bey ve Gülçiçek Hatun'un inşa faaliyetleriyle Murâdiye Semti yakınlarındaki yerleşimlere yenileri eklenmiştir. Bursa Şehri'nin Orhan Gazi tarafından belirlenen ticaret merkezinin bulunduğu alanda, üretim ve ticaretin gerçekleştiği çarşı ve pazarın merkezini oluşturacak olan bedesten ve şehir merkezini belirleyecek olan Ulu Cami ile bunun etrafında Şengül Hamamı, Va'iziyye Medresesi gibi yapıların inşa edilmesiyle şehir merkezi daha derli toplu bir görünüm kazanmıştır. Bu dönemde Bursa'nın düzenli bir şekilde gelişmesinde Yıldırım Bayezid zamanında yaşamış devlet adamlarının, halktan ileri gelenlerin ve hanedan üyelerinin payı büyüktür. Bursa Şehri'nin Orhan Gazi zamanından itibaren ticari öneminin artması ve bu yönde izlenen politikalar sonucunda şehrin Yıldırım Bayezid döneminde önemli bir ticaret merkezi haline gelmesiyle gerekli mimari altyapı hizmetlerinin karşılanması için padişah tarafından şehrin merkezinde yapılar inşa edilirken, bu dönemde yaşamış Ertuğrul Bey, Doğan Bey, Eyne Bey, Gazi Timurtaş, Kara Timurtaş, Çandarlı-zâde Ali Paşa gibi şahıslar imar faaliyetlerini bu merkeze yakın alanlarda yaptırmayı tercih etmişler, çevredeki mahalle sayısı git gide arttığı gibi bölgenin çeşitli ihtiyaçları karşılanmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, yeni fethedilmiş ve iskana açılmış bir şehre gelip oturmada mahalle esas birimdir ve bu temel yerleşim birimleri ilk Osmanlı padişahları, vezirleri ve devlet adamlarının gerekse devrin önemli şahsiyetlerinin meydana getirdiği külliye, cami, mescid ya da tekkeler etrafında gerçekleştiği için mahalle isimleri genelde mahallenin merkezinde yaptırılan eserin bânisinin adını almıştır ve ilk Osmanlı Sultanları döneminde yaptırılan bu eserlerin bir çoğu bugün de Bursa Şehri'nde mahallelerin merkezini oluşturmaktadır. Bu yapılar bir yandan şehirde yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılarlarken, diğer yandan şehre dışarıdan gelen tüccar, alim, bilgin zanaatkâr, gezgin gibi şehirde geçici olarak ikamet edecek olan ziyaretçilerin türlü gereksinimlerine cevap vermiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BURSA ŞEHİRİ'NİN GELİŞİMİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

A. Bursa'nın Başkentlik Konumu

Bursa Şehri tarih boyunca önemli bir yönetim, bilim, kültür, sanat ve ticaret merkezi olma özelliği taşıyan eski bir yerleşim alanıdır. Osmanlılar'dan önce tarih öncesi, Ege göçleri, Pers egemenliği, Bitinya Krallığı, Roma ve Bizans dönemlerinde önemli bir yerleşim bölgesi olan şehir, asıl büyük gelişimini Osmanlı başkenti olduktan sonra yaşamıştır.

Bilindiği gibi Bursa'nın fethi, Bizans toprakları üzerinde yayılma siyaseti takip eden Osmanlılar için stratejik açıdan önemli bir konuma sahip olması nedeniyle Osman Gazi zamanında düşünülmüş, bunun için bazı mücadeleler verilmiş ve şehir uzun yıllar kuşatma altında tutulmuştur. Orhan Gazi tarafından Osmanlı sınırlarına dahil edilen Bursa'nın, fethinden hemen sonra başkent ilan edilmesiyle şehir, yeni kurulmakta olan devletin merkezi haline gelmiştir. Bursa'nın alınması ile Anadolu Beylikleri arasından, fetihler yoluyla sınırlarını genişletmekte olan Osmanlı Beyliği, belirli bir merkezden yönetilen, sınırları, yerleşik halkı ile ülkeyi koruyan ve genişleten önemli bir etken olan düzenli ordu ve yönetim örgütü ile gerçek bir devlet haline gelmiştir.

Bursa fethedildiği tarihten itibaren bir başkent olarak gelişmeye başlamış, Orhan Bey tarafından burada halkın çeşitli ihtiyaçlarının giderilmesi için gerekli olan imar faaliyetleri başlatıldığı gibi, kaynaklarda vasiyeti olduğu bildirilen Osman Gazi'nin naşını Bursa'ya defnettirmiştir. Devlet büyüklerinin türbeleri, bu önemli şahısların ebedi ikametgâhlarıdır ve burası için önceleri merkez olarak seçilen Yenişehir ya da Osmanlı fetihleri açısından önemli bir noktada bulunan İznik yerine Bursa'nın seçilmiş olması şehrin, devletin kurulduğu ilk yıllardan itibaren başkent olarak görüldüğüne işaret eder.

Bursa, mahalle adlarından da anlaşılacağı gibi Osmanlı padişahlarının, hanedan üyelerinin, askeri önderlerin, devlet adamlarının, devrin önemli bilim adamlarının ve diğer ileri gelen şahsiyetlerinin yaşadığı şehir olmuştur. Bu sebeple şehrin gelişimini belirleyen faktörlerin başında burasının bir başkent oluşu gelmektedir.

Bursa Şehri'nin başkentlik süreci çeşitli kaynaklarda ve bu konu hakkında yapılan araştırmalarda Edirne'nin fethi ile ya da Fetret Devri ile sınırlandırılmıştır. Kaynakların çoğunda Edirne'nin fethinden sonra devlet merkezinin buraya nakledildiği ya da I.Murad'ın burayı

kendisine başkent kabul ettiği bildirilmektedir. Aynı kaynaklar biraz daha dikkatli bir şekilde incelendiğinde aslında Bursa'nın henüz başkentlik konumunu yitirmediği görülür. Devleti ilgilendiren en önemli sorunların Balkanlar'da yaşanması, bu topraklarda sürdürülen kolonizasyon hareketi ve Balkan kentlerinin yeniden oluşumu, Bizans'a yakınlığı gibi etmenler Edirne'nin önemini arttırmıştır. Ancak Osmanlı sultanları İstanbul'un devlet merkezi oluşuna kadar genellikle Bursa'da oturdukları gibi büyük vakıf yatırımlarını bu kentte gerçekleştirmişler, ülke yönetimi ile ilgili kararları buradan almışlar ve devlet yapısındaki pek çok yenilik bu şehirde kararlaştırılmıştır. Edirne Sarayı inşa edildikten sonra kuruluş dönemi sultanları bazen Edirne'de kalarak ülke topraklarının batısında kalan yerlerin askeri ve idari işlerini buradan sürdürmüşlerdir. Ancak kaynaklardan sultanların çoğu kez Bursa'daki Bey Sarayı'nda kaldıkları anlaşılmaktadır. Saray Osmanlı yönetiminin önemli bir parçasıdır ve o dönemde Hisar Kapı yakınında, Osmanlı parasının basıldığı darphane bulunduğu gibi, Bursa Sarayı'nda divan-ı hümayun toplanmakta, vezir-i azam, vezirler, kazasker, defterdar gibi yöneticiler görev yapmakta, Osmanlı padişahı ile görüşmek isteyen elçiler bu sarayda kabul edilmektedir.

Osmanlı siyasi tarihi ile ilgili bilgilere bakarak Edirne'nin fethinden sonra da Bursa'nın merkezi niteliğinin ağır bastığını anlayabilmek mümkündür. Yukarı Makedonya'da Sırplarla birleşen Haçlı kuvvetlerinin hızla Edirne'ye ilerlediği sırada I.Murad Bursa'dadır ve bu olumsuz haberi alarak yola çıkan padişah, yolda Lala Şahin Paşa'dan Sırp Sındığı Zaferi'nin müjdesini aldıktan sonra geri dönmüş, dönerken Biga'yı fethetmiştir(1363).¹ I.Murad Biga fethi dönüşünde Bursa'ya gelmiş, bu esnada Bey Sarayı'nda şehzadelerin sünnet törenleri gerçekleşmiş, padişah, Çekirge'de kendi adıyla anılan külliyesini, Eski Kaplıca'yı, Bey Sarayı karşısında Şehadet Camii'ni, Yenişehir ve Bilecik'teki eserlerini yaptırmıştır.² Daha sonra Şehzade Bayezid'i kendisine "nâip" atayarak Sırp Seferi'ne çıkmıştır ve bu uygulama I.Murad zamanında Edirne'nin fethinden sonra Bursa'nın yönetim merkezi olarak işlevini sürdürdüğünü düşündürmektedir.³ 1368'de yeni sarayın inşasıyla bir süre Edirne'de kalan padişah, Rumeli'deki durumun iyiye gitmesiyle 1371'de tekrar devlet merkezine dönmüştür. Savaşız geçen bu süreçte, 1381 ya da 1382 yılında şehzade Bayezid ile Germiyanoğlu'nun kızının çevre beylerinin de davet edildiği büyük düğünleri Bursa'da, Bey Sarayı'nda yapılmıştır.⁴ Bundan sonra 1383'te Sultan Murad, büyük şehzade Bayezid'i Germiyan'a göndererek diğer oğlu Savcı Bey'i Bursa'da bırakmış, bu şehzadenin isyanını haber alınca yeniden devlet merkezine dönmüştür.

Görüldüğü gibi Sultan Murad, Edirne'nin fethinden sonra da bazı zamanlarda Bursa'da kalmış, ülke topraklarında kritik bir durum olduğunda buradan ayrılmıştır. Aynı durum

¹ Neşri, a.g.e., s. 98-99; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 67.

² Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 129; Neşri, a.g.e., s. 100.

³ Oğuzoğlu, Yusuf, "Osmanlı Döneminde Bursa", *Bursa Defteri*, s. 11.

⁴ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 71; Âşıkpaşazâde, a.g.e., s. 129-130; Neşri, a.g.e., s. 100-101

Anadolu'da siyasi birliği sağlama yolunda önemli adımlar atan I.Bayezid zamanında da geçerlidir. Bayezid, saltanatının ilk yıllarında Bursa'dadır. Karamanoğlu ve Candaroğlu seferleri bu süreçte düzenlenmiş, Yıldırım Bayezid, Anadolu harekâtından dönüşünde Bursa'ya gelmiştir.⁵ 1395-1397 yılları arasında Edirne Şehri, İstanbul'un kuşatılması, Niğbolu Seferi ve Bulgaristan'ın fethi sırasında kullanılmış, daha sonra Timur tehlikesinin doğmasıyla, Bursa yeniden ön plana çıkmıştır. Ankara Savaşı sonrası Bayezid'in yenilip esir düşmesinden sonra Timur, Bursa ve Konya gibi Anadolu'nun önemli bölgelerine kuvvetler göndermiş, Bursa'ya giden kol Şehzade Süleyman Çelebi'yi yakalamak istediye de başarılı olamamıştır. Süleyman Çelebi, Çandarlı-zade Ali Paşa, Subaşı Eyne Bey ve Yeniçeri ağası ile birlikte Bursa'ya gelip hazineyi, bazı saltanat eşyalarını ve şehzade Kasım'ı alarak Gemlik Sahili'ne inmiş ve oradan da deniz yoluyla Darıca ya da Boğaz'daki Güzelcehisar'a (Anadolu Hisarı) geçerek bu yolla Edirne'ye ulaşmış ve orada padişahlığını ilan etmiştir.⁶

Bayezid esir düştüğü zaman en büyükleri Süleyman Çelebi olmak üzere Mustafa, İsa Mehmed, Musa ve Kasım isimlerinde 6 erkek çocuğu vardır; bunlardan 5'i babalarıyla beraber savaşta olup, Kasım küçük olduğu için Bursa'da kalmıştır. Süleyman Çelebi savaşın kaybedildiğini görünce Rumeli'ye geçmiş, Mustafa ve Musa esir düşmüşler, Mehmed Çelebi ise savaşın son safhasında kendi sancağı olan Amasya'ya çekilmiştir.⁷

Ankara yenilgisiyle Osmanlı Devleti önceleri başsız kalmış, asıl amacı Osmanlı topraklarını parçalayıp, kendisine tâbi birkaç beylik haline getirmek isteyen Timur, Anadolu Beyleri'ne bazı yerleri bıraktıktan sonra geri kalan Osmanlı ülkesini, kendisine bağlı kalmaları şartıyla, Yıldırım Bayezid'in dört oğlu arasında paylaşmıştır. Edirne'de bulunan Süleyman Çelebi'ye Rumeli'deki yerleri verip, hükümdarlık alameti olarak kemer, külah ve hil'at göndermiştir. Diğer şehzadelerden İsa Çelebi Balıkesir'de, Mehmed Çelebi Amasya'da Musa Çelebi ise Bursa'da hükümdar olmuşlardır. Timur'un bu suretle Osmanlı ülkesini şehzadeler arasında paylaşması, on bir sene süren mücadeleler devrini başlatmış ve ilk anlaşmazlık Bursa'yı elde etmek için çıkmıştır.

Süleyman Çelebi, Bizans İmparatoru, Venedik ve Ceneviz elçileriyle diplomatik ilişkiler kurarak bu bölgeden gelebilecek herhangi bir tehdidin önüne geçmiş ve Edirne'deki saltanatını güçlendirmeye çalışmıştır. Ancak bu süreçte, şehzadeler arasında Bursa'yı ele geçirmek için mücadele devam etmektedir. Bazı kaynaklara göre Ankara Savaşı'ndan sonra Musa Çelebi babasının cenazesini alıp Bursa'ya getirirken, Timur kendisine hükümdarlık tevcih etmiştir.⁸

⁵ Şükrullah, a.g.e., s. 56; Neşri, a.g.e., s. 151.

⁶ Aşıkpaşazade, a.g.e., s. 146; Neşri, a.g.e., s. 174.

⁷ Neşri, a.g.e., s. 174.

⁸ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 174.

Ancak Musa'nın hükümdarlığı çok uzun sürmemiş, İsa Çelebi, Bursa'yı alarak hükümdarlığını ilan etmiş, Amasya'da bulunan Çelebi Mehmed kendisine, Anadolu'nun aralarında bölüşmelerini teklif ettiyse de İsa Çelebi'nin bunu reddetmesi üzerine iki taraf arasında hoşnutsuzluklar başlamıştır. İki kardeş arasında gerçekleşen Uluabad çarpışmasında İsa Çelebi bozularak Edirne'ye kaçınca, Mehmed Çelebi, Bursa ile İznik'i ele geçirmiş ve Bursa'ya gelerek hükümdarlığını ilan etmiştir (1404). Karamanoğlu'nun yanına gelen İsa Çelebi, buradan önce Bizans'a sonra da Edirne'deki kardeşi Süleyman Çelebi'nin yanına geçmiş, Süleyman Çelebi, aslında rakip olarak gördüğü Mehmed Çelebi'ye karşı, İsa Çelebi'ye yardım ederek onu tekrar Bursa üzerine gönderdiyse de İsa Çelebi, Mehmed Çelebi'ye sadık kalan Bursa halkının kendisine karşı koyması üzerine başarılı olamamıştır. İsa Çelebi bunu izleyen zamanlarda, Candaroğlu İsfendiyar Bey'in yanına gitmiş ve Aydınoğlu, Saruhanoğlu, Menteşe beyleri ile birleşerek Mehmed Çelebi ile savaşmak istemiştir. Bu karşılaşmada da yenilen İsa Çelebi, yine Karaman'a çekilmiş, az sonra Eskişehir taraflarında yakalanarak öldürülmüş ve Bursa'daki Hüdavendigâr Türbesi'ne defnedilmiştir.⁹

Çelebi Mehmed, kardeşi İsa'nın kendisine çıkardığı zorlukları ortadan kaldırdıktan sonra ona yardım eden Batı Anadolu beyliklerini işgal ederek önemli başarılar sağladı. Bunun üzerine Süleyman Çelebi, beraberinde Ali Paşa ve kuvvetli bir orduyla bizzat Anadolu'ya geçerek Bursa'yı aldı ve Çelebi Mehmed karşı koyamayarak Amasya'ya çekildi (1405). Bunu izleyen yıllarda Bursa'da oturan Süleyman Çelebi'ye karşı Mehmed Çelebi tekrar ani bir saldırıya geçti ancak yine başarılı olamadı. Bursa'yı elde etmek amacıyla, Süleyman'ı tekrar Rumeli'ye geçirerek Anadolu'ya sahip olmak isteyen Çelebi Mehmed , Candaroğlu İsfendiyar Bey ve Eflak Beyi ile anlaşmış; Mehmed Çelebi'nin yanında küçük kardeşi Musa Çelebi de vardı. Çelebi Mehmed, aralarındaki anlaşma gereği 1409'da Musa'yı Sinop'tan gemilerle Eflak taraflarına yollayacak ve o da Osmanlı arazisine girecek ve bu hadise üzerine Süleyman Çelebi de ister istemez Rumeli'ye geçecekti; eğer başarılı olunursa Musa Çelebi, Çelebi Mehmed'in hakimiyetini tanıyacaktı. Ancak çetin mücadeleler sonucu Edirne'ye giren Musa Çelebi, Çelebi Mehmed ile olan anlaşmasına bağlı kalmayarak burada hükümdarlığını ilan etti ve adına akçe kestirdi (813/1410).¹⁰ Çeşitli mücadelelerden sonra İstanbul'a kaçmak üzere yola çıkan Süleyman'ın 1411'de yakalanıp öldürülmesi üzerine, Bayezid'in oğullarından Mehmed ve Musa kalmışlardı; bunlardan Mehmed Bursa'da; Musa da Rumeli'de bulunuyordu.

Üç sene Rumeli'de hükümdarlık eden Musa Çelebi, Osmanlılar'ın Bizans'a bıraktıkları ve bu karışıklık döneminde Balkanlar'da elden çıkan toprakları geri aldığı gibi isyan eden Vidin Bulgar beyini itaat altına aldı. Bundan sonra yine Süleyman Çelebi'nin müttefiki olan Bizans

⁹ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 176.

¹⁰ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 178-179.

İmparatoru ile uğraştı ve Süleyman Çelebi tarafından Bizans'a terkedilmiş olan Karadeniz sahil şehirlerini ve Teselya'yı aldıktan sonra İstanbul'u sıkı bir kuşatma altına aldı.

Musa Çelebi'den korkan ve saltanat mücadelesinden yararlanmak isteyen Bizans İmparatoru Manuel, Çelebi Mehmed tarafından elçi olarak gönderilen Gebze Kadısı Fazlullah ile anlaşarak ittifak ettirler. Çelebi Mehmed bu ittifak gereği bazı yerleri terk etti. Musa Çelebi'nin Selanik'i kuşattığı sırada Rumeli'ye geçen Çelebi Mehmed, İnceğiz yakınında hızla hareket eden Musa Çelebi tarafından yenilince Anadolu'ya döndü.

Musa Çelebi'nin bu başarılarına karşın, etrafındakilere karşı tutumu çok sertti ve şiddeti sebebiyle Rumeli beyleri de kendisinden yüz çeviriyorlardı. Çelebi Mehmed kardeşine aleyhtar olanlarla ve özellikle Evrenuz Bey'le gizlice anlaşıp iyice hazırlandıktan sonra yine Bizans'ın yardımıyla Rumeli'ye geçti. Sofya'nın güneyindeki Samakov kasabası civarında, Çamurlu Derbend mevkiinde gerçekleşen savaşta Musa Çelebi zaten az olan kuvvetleriyle bozuldu ve yaralanarak kaçtı. Bundan kısa bir süre sonra 1413'te ölü olarak bulundu ve naşı Bursa'ya getirildi.¹¹

Musa Çelebi'den sonra, Çelebi Mehmed bütün Osmanlı memleketlerini bir idare altında toplamaya başarılı olmuştur.

Görüldüğü gibi zaman zaman Yıldırım Bayezid'in oğulları tarafından Edirne'nin başkent ilan edilmesiyle beraber, Bursa önemini yitirmemiş, aksine şehzadeler için Anadolu'nun Osmanlılar için oldukça stratejik bir noktada bulunan bu şehir, sürekli bir mücadele sebebi olmuştur.

Osmanlılar tarafından fethedilen şehirler içerisinde devlet merkezi olan Bursa Şehri'ne ilk Osmanlı Sultanları döneminde gerek padişahlar, gerekse devlet adamları ve dönemin ileri gelen şahsiyetleri, devlet merkezi, taht şehri olmasından dolayı özel bir ilgi göstermişlerdir. Bursa her şeyden önce padişahın, Osmanlı hanedan üyelerinin, devlet adamlarının, askeri önderlerin, devrin önemli bilim adamlarının ve saray erkanının yaşadığı, hükümet işlerinin görüldüğü şehirdir. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u başkent ilan etmesine kadar Osmanlı sultanlarının tahta çıkma, cenaze törenleri burada gerçekleşmiştir. Edirne'nin Fetret Devri'nde şehzadelerden Süleyman Çelebi tarafından başkent ilan edilmesine kadar devletin tek merkezi Bursa olmuş, Edirne'nin başkent olmasından sonra da Osmanlılar'ın Anadolu'da önemli bir yönetim merkezi olarak işlevini sürdürmüştür. Nitekim, Bursa için şehzadeler arasındaki mücadele oldukça çetin geçmiş, Edirne'de hükümdarlığını ilan eden Süleyman Çelebi kısa süren saltanatının dört yılını Bursa'da geçirmiştir. Çelebi Mehmed, Musa'nın ölümünden sonra Bursa'ya

¹¹ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 180-182.

gelmiş, kendisi de bazı zamanlarda Bursa'da kalmış ve külliyesini burada inşa ettirmiştir. Çelebi Mehmed'in oğlu II.Murad'da Bursa'da tahta çıkmış ve o da kendisinden önceki geleneği izleyerek kendi imâretini Bursa'da inşa ettirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde hem başkent, hem de önemli bir ekonomik kültürel ve sosyal merkez olan Bursa Şehri'nde, halkın önemli bir kısmı devlet hizmetinde bulunan veya geçimini devlet bütçesinden karşılayan kimseler oluşturmuştur. Büyük arazilere ve şehirlerde önemi miktarda mal varlığına sahip bu sınıf, vakıf kurumu aracılığıyla şehrin gelişmesine katkıda bulunmuş, bu gibi etkinliklerin Osmanlı sultanları tarafından hem desteklenmesi, hem de yönlendirilmesiyle kuruluş döneminde inşa faaliyetlerinden en çok nasiplenen şehir Bursa olmuştur. Bu yapıların işleyişi ve devamlılığı için bağışlanan gelirler düşünüldüğünde henüz kurulmakta olan bir devletin şehrin imarına bu derece önem vermesi de buranın Osmanlılar için ne denli önemli olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

B. İskan Politikası

XI. yüzyıl sonlarından itibaren Orta Asya'dan uzanan Türkmen göçleri ve bu göçler sonucunda Anadolu'da oluşmaya başlayan toplumsal, ekonomik ve siyasi yapı Anadolu Selçuklu Devleti'nin çözülmeye başlamasından sonraki süreçte Anadolu Beylikleri'nin ve özellikle Osmanlı Beyliği'nin fethettiği yerlerin iskanında önemli rol oynamıştır. Moğol baskısından ve Orta Anadolu'nun güvensizliğinden kaçan Türkmenler Batı Anadolu'ya doğru ilerleyerek Bizans toprakları üzerinde yeni bir baskı unsuru oluşturmaya başlamışlar ve iki yüz yılı aşan bir süre aralıklı olarak devam eden bu nüfus hareketleri Anadolu şehirlerinin etnik birleşiminde ve demografik yapısında önemli değişimler yaratmıştır.

Osmanlı devlet adamları yeni topraklar fethedip güçlendikçe, Selçuklu uçlarında biriken bu Türkmen grupları onların etrafında birleşmişlerdir. İlk Osmanlı beyleri, uzun dönemli bir yayılma politikası açısından yeni fethedilen topraklarda sadece kurumsal ve idari değişikliklerle yetinmenin yeterli olmayacağını bilincindeydiler ve bu nedenle devletin kurulduğu ilk dönemlerden itibaren bu yeni topraklara gönüllü göç veya zorunlu sürgün yoluyla nüfus yerleştirme politikasını benimsemiş ve yaygın olarak kullanmışlardır. Büyük nüfus hareketleri sayesinde şehirlerle bağlantısı olan kırsal alanlar ekime açıldığı gibi, tarımsal üretim artmış, daha da önemlisi fethedilen yerlerde yeni bir toprak düzeni kurulmaya başlamıştır. Bu uygulama sadece köyler ve tarım arazilerinde değil, yeni fethedilen şehirlerin nüfuslandırılmasında da oldukça etkili olmuştur.

Orhan Bey tarafından 1326 yılında fethedildikten sonra başkent olan Bursa Şehri'ne sultan ile birlikte askerî, mülkî erkân ile ulema ve aileleri gelmiş, ardından Anadolu'nun farklı yerlerinden gelen nüfus şehre yerleştirilmiştir. Bursa Şehri'nin iskan süreci bazı aşamalar geçirmiştir. Şehrin kuşatılması sırasında gelen Türkmenler bu bölgeye 1326'da değil, yaklaşık 1300'lerde gelmişlerdir ve çevredeki Atranos (Orhaneli), Kocayayla, Keles gibi yaylak sahalara yerleşen göçebe Yörükler, ürettikleri yün, deri gibi iki temel hammadde ile küçük çapta bir ekonominin doğmasını sağlamışlardır. Bizans tarihçisi Pachimeres eserinde, bu dönemde Bizans Anadolu'sundaki refahı dile getirmiş, 1301'de burayı gezen Alan paralı askerlerinin Sakarya Nehri'nin doğusunda her çeşit zenginliklerle dolup taşan bölgeler keşfettiklerini ve geniş toprakları ve büyük sürüleri olan köylülerden söz ettiklerini belirtmiştir.¹² Bunların dışında Orhan Bey I.Murad ve Yıldırım Bayezid dönemlerine ait vakıfların gelirleri arasında Bursa Ovası'nda Türkçe isimli pek çok köyün mevcut olması, bu taraftan da yoğun bir Türkmen yerleşmesinin olduğunu göstermektedir.¹³

Şehrin fethinden önce Bursa civarında bu gibi oluşumlar meydana gelmekle birlikte şehirde gerçekleştirilen asıl iskan ilk olarak fethin hemen sonrasında gerçekleşmiş, fetihden önce veya hemen sonrasında Bursa'ya gelenler Hisar içersinde ve şehrin farklı yerlerinde yaptırılan cami, mescid ya da külliye etrafında oluşan mahallelere yerleştirilmişlerdir. Fetihden sonra önemli bir yönetim merkezi olan Bursa Şehri'nin gerek idaresi gerekse iskanı Osmanlı padişahları tarafından gerçekleştirilmiş, sur içindeki gayrimüslim nüfustan geriye kalanlar güvenlik nedeniyle sur dışına çıkarılıp Hisar'ın kuzey ve doğu kesimlerine yerleştirilmişlerdir. İnşa faaliyetleriyle yeni bir çehre kazanmaya başlayan Bursa Şehri'ne çok çeşitli yerlerden ahâli nakli yapılmıştır. Evliya Çelebi 1326 sonrasında "*Bursa yeni fetholunduğundan Kayseri, Konya, Niğde, Aydın, Saruhan, Lârende, Darende, Maraş taraflarından Müslümanlar gelip oturdular*" ve "*Belh, Buhara, Horasan taraflarından nice erenler gelip yerleştiler*"¹⁴ diyerek sadece Osmanlılar'a komşu olan Germiyanogulları arazisinden değil, Anadolu ve Anadolu dışında pek çok yerden gelen nüfusun Bursa'ya yerleştirildiğini bildirmektedir. Böylelikle Bizans zamanında nüfusu gittikçe azalan şehir çok sayıda insanın farklı yerlerden gelip yerleştiği ve yeni bir düzene kavuştuğu bir yerleşim alanına dönüşmüştür.

Osmanlılar, kuruluş yıllarından itibaren medrese eğitime ve dolayısıyla bilime ve bilim adamlarına büyük ölçüde değer vermişler, eğitim konusunda karşılaşılabilecek zorlukları, zamanın olanakları izin verdiğiince ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Şehirde yaşayan insanların maddî ve sosyal ihtiyaçlarını karşılayan tesislerle donatılan Bursa'nın bir Osmanlı Şehri haline

¹² Lefort, a.g.m., s. 107.

¹³ Oğuzoğlu, Yusuf, "Osmanlı Döneminde Bursa", *Bursa*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 34.

¹⁴ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 125.

gelebilmesi için çeşitli kültür faaliyetlerini desteklemek amacıyla Orhan Gazi'nin fethi takiben Hisar'da bulunan bir manastırı medreseye dönüştürmesi ve şehrin aşağı tarafındaki külliyesine eklediği medrese ile birlikte Bursa'da medreselerde eğitim ve öğretim başlamış, Lala Şahin Paşa da bu dönemde Bursa'da yaptırmış olduğu medreseyle bu faaliyetlere katkıda bulunmuştur. Medreselere I.Murad döneminde biri Orhan Gazi'nin aşağı şehirde yaptırdığı külliyenin yanında diğeri de Çekirge'de Hüdavendigâr Külliyesi'nde olmak üzere yenileri eklenmiş, Yıldırım Bayezid döneminde ise padişah ve devrin ileri gelen şahısları tarafından sadece Bursa'da toplam dokuz medrese inşa ettirilmiştir. Böylelikle Bursa Şehri bilim dünyasında önemli bir mevki kazanmıştır. Medreselerin yanında bu dönemde yaptırılan mekteplerle halkın her kesimine eğitim verildiği gibi, bazı durumlarda mescid, tekke ve zaviyeler de medrese ve mektep hizmeti görerek halkın aydınlatılmasında faydalı olmuşlardır.

Orta Anadolu'nun karışıklık içinde olduğu bu dönemde Bursa ilk zamanlardan itibaren gerek Anadolu asıllı gerekse Mısır, Suriye, İran, Maveraünnehir, Horasan ve Herat gibi bölgelerde yetişmiş olup Osmanlı ülkesine gelen pek çok yabancı asıllı bilginin yaşadığı şehir olmuş, dönemin seçkin bilim, kültür ve din adamları için cazip bir merkez haline gelmiştir.¹⁵ Bu kişiler toplumu oluşturmada büyük yararlılıklar sağlamıştır. Osmanlı Sultanları fethedilen yerlerde yönetimin daha kalıcı hâle gelmesini amaçladıkları için bu kişilere şehirlerde medreseler, tekkeler, zaviyeler ve çeşitli vakıflar bağışlayarak faaliyetlerini desteklemişlerdir. Bursa'nın fethinden önce ya da yakın tarihlerde Bursa'ya gelen dervişlerden Abdal Murad ve Abdal Musa Bursa'nın fethine katılmış, fetihten sonra da toplum hizmetlerinde de faydaları görüldüğü için kendilerine Orhan Gazi tarafından zaviyeler yaptırılmış, manevi kimlikleri ile ön plana çıkmış olan bu kişilerin isimleri de mahallelerine verilmiştir.¹⁶ Adını geyiklere tasarruf etmesinden aldığı nakledilen Geyikli Baba da, Bursa ve İnegöl'de kendisine bağlı oldukça kalabalık bir halk kitlesinin lideridir ve Bursa'nın fethi ile ilgili menkıbelere geçmiştir.

Fetihden sonra Bursa'nın yerleşime açılması ile bu şehre gelen dervişlerden biri de asıl adı Seyyid Mehmed olan, kendisine Vakıf adlı köy bağışlanan ve Yenişehir merkezindeki türbesi I.Murad tarafından yaptırılan Postinpuş Baba'dır.

Bursa'ya Türkistan'dan ikinci büyük derviş göçü, Yıldırım Bayezid zamanında, Timur ile Toktamış'ın mücadele ettiği 1380-1395 yılları arasında gerçekleşmiştir. Buhara'dan Bursa'ya gelen meşhur dervişlerden biri, hacca gitmek üzere yola çıkan Seyyid Usûl, Seyyid Nâsır, Seyyid Nimetullah-ı Velî, Ali Dede el-Buharî, Baba Zakîr gibi dervişlerle gelen ve asıl adı Şemseddin

¹⁵ Ocak, a.g.m., s. 78-80.

¹⁶ Sevim, Sezai, "Bursa ve Yakın Çevresinde Kuruluş Devri Sultanlarınca Desteklenen Dervişler II (Orhan Gazi ve I.Murad Devirleri)", *Bursa'da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü Sempozyumu (14-16 Kasım 2002) Bildirileri*, Bursa 2002, s.156; Köseoğlu, a.g.e., s. 4.

Muhammed olan Buharalı Emir Sultan'dır. Osmanlı Devleti'nin ilk Nâkibü'l-esrâfi Seyyid Natta' da, Türkistan'da kurulmuş bir tarikat olan Ebû İshak Kâzerûnî'ye nisbetle Kâzerûnîye'yi Bursa'ya taşımış, Emir Sultan'dan bir süre sonra bu şehre gelmiş olan Buharalı üç derviş Ali Mest-i Edhemî, Seyyid Behlül ve Davud Dede, Edhemîye'yi Bursa'ya getirmişlerdir.¹⁷ Emir Sultan'a bağlı bir mutasavvıf olan ilk Osmanlı Şeyhülislamı Molla Fenârî, aynı zamanda Bursa Kadılığı ve müderrislik gibi üç önemli görevi birlikte yürütmüş, Bursa'da önemli yapılar inşa ettirmiş ve gerek devlet adamlarının gerekse halkın eğitiminde önemli katkıları olmuştur.

Kuruluş dönemi sultanlarının mutasavvıfları ve dervişleri korumaları ve faaliyetlerini desteklemeleri zamanla gelenekselleşmiş bir davranış biçimine dönüşmüş, şehirlerin iskanın da ve sosyal yaşamının düzenlenmesinde önemli rol oynamıştır.

Başkent Bursa'nın iskanında Osmanlı Devleti'nin siyasi faaliyetleri de etkili olmuştur. Bu konuda bir örnek vermek gerekirse, Germiyanogulları arazisinden bazı toprakların Osmanlı sınırlarına dahil edilmesinden sonra buradan bir kısım halkın 1381'den itibaren Bursa'ya yerleştirilmiş olduğu bilinmektedir. I.Murad Hüdavendigâr'ın Kütahya'daki Germiyanoglu Süleyman Şah'ın kızı Gülçiçek Hatun ile evlenmesinden sonra Simav ve Tavşanlı civarının Osmanlı topraklarına katılmasıyla Simavlılar'ın Murâdiye Mahallesi'nde (eski adı kayıtlara Simâviyan şeklinde geçmiştir) yerleştirilmiş olmalarının 1381 ile 1425 yılları arasında olduğu kabul edilmiştir. Gülçiçek Hatun Türbesi de bu civarlardaki Yahşi Bey Mahallesi'ndedir.¹⁸ Osmanlılar'ın şehirlerin oluşumunda takip ettiği iskan metotlarından biri de, fetihler sırasında yeni fethedilen yerlerde yaşayan gayrimüslim halkın bir kısmının Osmanlı hakimiyetinin oturmuş olduğu şehirlere ya da bu şehirlerin civarına yerleştirilmesidir. Bu duruma bir diğer örnek Yıldırım Bayezid zamanında Alaşehir'in alınmasından sonra bu bölgeden Bursa'ya yerleştirmiş olan Hıristiyan ahali ile ilgilidir.¹⁹ Ö. Lütfi Barkan'a göre, Bursa ve Biga civarında mevcut olan bazı ortakçı ve kesimci köyler ve padişaha mahsus koyun ve ineklerin yetiştirildiği merkezler yine savaş alanlarından sürgün edilmiş esirlerle kurulmuştur.²⁰

Gregory Palamas ve Schiltberger seyahatnamelerinde nüfus ile ilgili bilgi verirken burada sadece Müslümanların değil gayrimüslimlerin de oturduğunu bildirmişlerdir.²¹ Ancak ilk Osmanlı sultanları döneminde Bursa'daki gayrimüslimlerin sayısının oldukça az olduğu bilinmektedir. Fetihden sonra sur içindeki Yahudiler Hisar'ın kuzeyinde Kuruçeşme (Yahudilik) Mahallesi'ne yerleştirilmiş, Orhan Bey buraya su getirterek vakfetmiştir. Kaynaklarda ayrıca

¹⁷ Erginli, a.g.m., s. 178-180; Sevim, Sezai, "Osmanlı Bursa'sına Grup Yerleşmeleri Hakkında Bazı Bilgiler", s. 149.

¹⁸ Sevim, Sezai, a.g.m., s. 149.

¹⁹ Steinherr-Beldiceanu, Irène, "Bitinya'da Gayrimüslim Nüfus (14. Yüzyılın İkinci Yansı-15. Yüzyılın İlk Yansı)", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, ed. Elizabeth Zachariadou, çev. G. Çağalı Güven-İ. Yerguz-T. Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s.11.

²⁰ Barkan Ö. Lütfi, "Osmanlı imparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler II", s., 63.

²¹ Lowry, a.g.e., s. 6-7.

Hisar'da Yerkapı Camii'nin bulunduğu yerde fetihten önce bir Ermeni Kilisesi bulunduğu ve bu kiliseye ait kazı çalışmalarında taban mozaiklerine rastlandığı belirtiliyorsa da bu gayrimüslim grubun daha sonra şehri terk edip etmediğine ya da kalanların nerede yaşadığına dair herhangi bir bilgi yoktur.²² Bursa Şehri'nde gayrimüslim nüfus genellikle ayrı mahallelerde oturmuşlardır, ancak mahalleler arasında bir duvar veya kapı yapıldığına dair herhangi bir işaret ya da bilgi yoktur. Aynı zimmî mahallelerinin varlığı, farklı inanç ve gelenek birliğine sahip kişilerin aynı bölgede oturmalarının yaşam şartlarını kolaylaştıracağı düşüncesinden ileri gelmiştir. Bu durum ayrıca Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde bir başkent niteliğine kavuşan Bursa Şehri'nin kendisinden önceki şehirlere göre bir savunma alanı olmaktan çıkıp; farklı inanç, gelenek, kültür ve bölgelerden gelen insanların birbiriyle daha rahat ilişkiler kurmaya başladıkları bir şehir haline geldiğini gösterir.²³

Yaklaşık olarak 1350'lerden itibaren Bursa büyük bir ticaret merkezi haline gelmiş, dünya ticaretinde önemli bir konum kazanmıştır. Bu dönemde Osmanlı hizmetinde çalışmış Frenkler de Bursa'da yaşamışlardır. Şehirdeki nüfusun az bir kısmını teşkil etse de XIV. yüzyıl içinde Bursa'da yaşayan Frenkler'in iyi kötü Türkçe konuştuğu, Bursa'da Venedik ve Cenevizliler'in ticaret yaptıkları, Pera ile bağlantılı bir ticaret ağı olduğu ve Anadolu üzerinden yapılan ticaretin XIV. yüzyıldan itibaren Bursa'dan geçmeye başladığı bilinmektedir.²⁴ Bu ticari faaliyetlerin de şehrin demografik durumunu etkileyeceği ve bu dönemden itibaren Bursa'da yabancıların da yerleşmeye başlamış olabilecekleri ihtimali vardır. Ancak bu konu hakkında kesin bir kanıt rastlanılmamıştır.

Bursa'ya gelen bir diğer gayrimüslim nüfus da Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren savaşlarda elde edilen esirlerdir. Bunlar, Gelibolu'dan boğaz yoluyla Anadolu yakasına geçirilerek satılabilir ve bu satışlar için Bursa, şehirde gelişen üretim ve ticaret ile birlikte git gide daha elverişli bir pazar olmuştur. Esirler Osmanlı hukukuna göre özgürlüklerini elde edinceye kadar Osmanlı hizmetinde çalışmak ve sahibinin gösterdiği işleri yapmakla mükelleftir. Emek gücünün bir kısmını oluşturan bu sınıf, Osmanlı toplumunda hiçbir zaman dışlanmamış, bazı durumlarda serbest bırakılmış, özellikle şehirdeki ipek üretimin doruk noktasına ulaştığı sonraki yüzyıllarda işçi açığını önemli ölçüde kapatmıştır. Bu nüfusun zamanla Müslümanlığı kabul edip şehir halkına katıldığı anlaşılmaktadır.²⁵

İncelenen dönemde, Bursa Şehri, Osmanlı Devleti'nin uygulamış olduğu iskan politikası sayesinde önemli ölçüde kalabalıklaşmıştır. Dönemin kaynaklarında verilen bilgiye göre uzun

²² Sevim, a.g.m., s. 147 ve 151.

²³ Balivet, Michel, "Açık Kültür ve 14. Yüzyıl Osmanlı Kentlerinde Dinler Arası İlişkiler", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, ed. Elizabeth Zachariadou, çev. G. Çağalı Güven-İ. Yerguz-T. Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s.1-7.

²⁴ Tanyeli, a.g.m., s. 12.

²⁵ Sevim, a.g.m., s. 149-151.

kuşatma yıllarında şehirde yaşayan Rum ahalinin önemli bir kısmı ölmüş ya da fetihten sonra Rum tekfuru ile birlikte şehri terk etmiştir. Genel olarak Batı Anadolu'da bu dönemde kentli nüfusu oluşturan gayrimüslim nüfus Müslümanlara göre oldukça düşüktür ve gitgide azalmıştır.²⁶ Tüm bunlarla birlikte kuruluş döneminde devlet dini farklılıkları kabullenip belirli vergiler ve kanunlar çerçevesinde kurumsallaştırarak Bursa Şehri'nin bir başkent olarak gelişmesini desteklemiş ve bu yönde bir iskan politikası takip etmiştir. Başka bölgelerde parçalanma ve bölünmelere yol açabilecek göç ve yeni bir devletin kurulması gibi faktörler, Osmanlı şehirleri ve başkent Bursa söz konusu olduğunda, kentli olmanın bir yolu olmuştur.

Bursa'ya bu dönemde ahali nakli yanında, şehrin çeşitli imar ve bayındırlık faaliyetleri ve kültürel gelişmeye sahne olmasıyla çoğu yerden halk kendi rızasıyla gelmiş, geç dönem Türk göçebeliği, bu şehirde etnik kökenli özerk bir katkıdan çok, kültürel bir kendine özgülüğün taşıyıcısı olmuştur. Böylelikle Bursa, Osmanlı şehir düzeninin sosyal altyapısının oluşumu ve devlet düzeninin iç içe yaşandığı bir kent olarak gelişmiş ve Osmanlı kurumları bu şehirde şekillenmeye başlamıştır. Farklı yerlerden gelen insanlar kendilerine gösterilen alanlarda, kendi din ve geleneklerini paylaştıkları insanlarla bir arada yaşamışlardır. Ancak şehirdeki ticaret alanında etnik ya da dini kimlik günlük yaşama müdahale etmemiştir.

Bilindiği gibi şehirler yerleşiklerin ürettikleri tarım dışı mal ve hizmetleri yakın ve uzak çevreye pazarlayan yerleşim birimleridir ve bu dönemin şehirleri için nüfus, üretim ile ulaşım insan ve hayvan gücüne dayandığı için oldukça hayati bir öneme sahiptir. Dış pazara açık olan şehirler, beslenme problemleri olmayan yerlerdir ve nüfus yoğunluğu ile şehrin çevresindeki tarımsal üretim arasında uyum vardır. Uludağ eteklerinin bol ve verimli bir bitki örtüsü, Bursa Ovası'nın sulak arazilere sahip olması, şehirde yaşayan insanların tarımsal ihtiyaçlarının karşılanmasını beraberinde getirmiş, bu bölgede gerçekleştirilen iskan da şehrin temel yaşam ürünlerinin sağlanmasında etkili olmuştur. Şehir ile çevresi arasındaki ekonomik ilişkiler Bursa için tarımsal arazide yaşayan halkı ve yarı göçebelerin ürettikleri hammaddeyi de kapsamaktadır. Bu gibi olumlu gelişmelerin bir araya gelmesiyle nüfus yoğunluğu ve buna paralel olarak üretim artışı gerçekleşmiş, Bursa kuruluş yıllarından itibaren tarım dışı mal ve hizmetlerin üretildiği, çok çeşitli malların ithal ve ihraç edildiği, ekonomik ve sosyal açıdan gelişmiş bir şehir haline gelmiştir.

---

²⁶ Steinherr, a.g.m., s. 22.

C. İmar Politikası

İnsanların toplumsal, kültürel, dini ve ekonomik gereksinimlerine karşılık verecek nitelikteki yaşam ortamlarını sağlamak amacıyla çevrelerini fizikî mekân ve düzenlemelerle ifade etmelerinde ve çevreye uyum sağlamalarında en önemli araç mimari olmuştur. 1326 yılında Bursa fethedildiği sırada Osmanlı Devleti henüz kuruluş aşamasındadır. Sürekli savaşlar ve iskan faaliyetleri ile geçen zaman zarfında bu yeni fethedilen topraklara yerleştirilen Müslüman ve Türk unsurun ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla fetihten hemen sonra imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Beyliğin yayılma eğilimleri gösterdiği alanda farklı bir kültür ortamında ve özellikle Hıristiyanlığın yüzyıllara dayalı kurumlarıyla biçimlenmiş şehirlere yerleşerek bu şehirleri birer Osmanlı Şehri'ne dönüştürebilmek için sadece ahali nakli yapmak doğal olarak yetersizdi. Bu sebeple Bursa gibi, Bizans şehirlerinin fethinden sonra padişah, hanedan üyeleri, devlet adamları ve halktan ileri gelenlerin gerçekleştirmiş olduğu imar faaliyetleriyle şehirler yeni gelen nüfusun yaşayabileceği bir alan haline getiriliyordu.

Bursa'nın fethi ve burada Osmanlı halkının yerleşmeye başlamasıyla birlikte toplumun dini, sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamında önemli rolü bulunan imâretler, şehrin gelişiminde oldukça etkili olmuştur. Dar anlamıyla "aşevi" olarak kullanılan imâret sözcüğü, bir şehir ya da kasabanın merkezini oluşturan ve cami, medrese, mektep, bimarhâne, han, hamam vs. gibi yapıların insanlara faydalı kurumları içinde barındıran "külliye"ye karşılık gelmektedir.²⁷ Bu yapılar topluluğunun inşasına Osmanlılar'dan önce Anadolu Selçuklularında ve diğer Müslüman ülkelerde de rastlanmıştır. Ancak planlı, derli toplu bir külliye kavramı Osmanlılar'a gelinceye kadar tam olarak gelişmemiştir.²⁸ Merkezinde caminin yer aldığı bu gibi yapılar Osmanlı-Türk şehirlerinin gelişiminde önemli rol oynamıştır.

Osmanlı şehirlerinde Bursa'dan başlayarak bu gibi yapıların şehrin farklı bölgelerinde yapılmasıyla, çok merkezli bir kent modeli benimsenmiş, şehirlerde mahallelerin yerleşimi cami, mescid, tekke veya imâretler etrafında gerçekleşmiştir. Osmanlılar, Bursa başta olmak üzere hiçbir şehirde sarayı ya da herhangi bir devlet dairesini hedef tutan bir plan şemasını benimsememişlerdir.²⁹ Kuruluş döneminden itibaren Osmanlı padişahları ve devlet adamları tarafından şehir içinde ya da şehrin gelişmesi arzu edilen istikâmetinde bu kültürel, ekonomik, dini ve sosyal kurumları içeren siteler yaptırılmıştır. Padişah eşlerinin vakıflar kurarak inşa faaliyetlerine katılmaları Osmanlılar'da Orhan Gazi'nin eşi Nilüfer Hatun'un Bursa'ya gelen tüccarların ve yolcuların kullanımı için ticari amaçlı bir yapı olan Nilüfer Köprüsü'nü yaptırması ile başlamıştır. I.Murad Hüdavendigâr'ın eşi ve Yıldırım Bayezid'in annesi Gülçiçek Hatun da oğlu

²⁷ Ergin, a.g.e., s. 43-44.

²⁸ Kuban, Doğan, "Anadolu Kentlerinin Tarihsel Gelişimi ve Yapısı Üzerine Gözlemler", s. 29.

²⁹ Eldem, Sedat Hakkı, *Türk Evi-Osmanlı Dönemi*, C. III, TAÇ Yayınları, İstanbul 1987, s. 258.

Yahşi Bey ile birlikte Murâdiye Sementi taraflarında küçük bir külliye yaptırmıştır. Ayrıca I.Murad'ın kızı Nilüfer Hatun da Bursa'da şehrin imarına destek olan hanedan üyeleri arasındadır.

Bursa'da hanedan üyelerinin yapım etkinliklerine katılması, fetihten hemen sonra Osman Gazi'nin oğlu Alâeddin Paşa ile başlamış, devlet adamlarından ise ilk Rumeli Beylerbeyi Lala Şahin Paşa Orhan Gazi zamanında mescid, medrese ve han yaptırmıştır. Osmanlı kuruluş döneminin iki ünlü ailesi Çandarlı ve Timurtaş Paşalar da vezir külliyelerini inşa ettirmişlerdir. Tüm bunlarla şehrin yeni kurulacak mahallelerinin merkezinde, halkın ihtiyaçlarını karşılayacak cami, mescid, ya da imâretler inşa edildiği gibi çarşı, bedesten, han, hamam, kaplıca gibi ekonomik ve sosyal amaçlarla yapılmış pek çok mimari eser, şehirde halkın hizmetine sunulmuş, bunların altyapı hizmetleri ve devamlılığı vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Bursa'da Osmanlılar tarafından gerçekleştirilen ilk eserler, beyliğin kurucusu Osman Gazi tarafından şehrin kuşatılması sırasında yaptırılan Aktimur ve Balabancık Hisarları'dır. Şehrin başkent oluşundan sonra yaptırılan eserlerin sayısı, yapı türü ve yaptırılanlar aşağıda Tablo I, II ve III'te gösterilmiştir. Bir önceki bölümde bu eserler hakkında gerekli bilgi verildiği için tablolarda yalnızca sayısal veriler kullanılmıştır.

Tablo I: Orhan Bey (Gazi) Zamanında Yaptırılan Eserler

Yapı türü	camii ve mescid	medrese	mektep	zaviye	imâret	han	hamam	tekke	türbe	hisar	saray	köprü	toplam
Orhan Bey Tarafından Yaptırılanlar	2	2	1	1	1	1	2	2	2	2	1	—	17
Dönemdeki Şahısların Eserleri	10	1	—	—	—	1	1	2	1	—	—	1	17
Toplam	12	3	1	1	1	2	3	4	3	2	1	1	34

Tablo II: I.Murad (Hüdavendigâr) Zamanında Yaptırılan Eserler

Yapı türü	camii ve mescid	medrese	mektep	zaviye	imâret	han	hamam	türbe	toplam
I.Murad Tarafından Yaptırılanlar	2	1	1	1	1	1	4	1	12
Dönemdeki Şahısların Eserleri	7	1	—	3	—	—	—	—	11
Toplam	9	2	1	4	1	1	4	1	23

Tablo III: I.Bayezid (Yıldırım) Zamanında Yapılan Eserler

Yapı türü	camii ve mescid	medrese	mektep	zaviye	imâret	tekke	hamam	bedesten	darüşşifa	türbe	toplam
I.Bayezid Tarafından Yapılanlar	3	3	2	1	2	—	3	1	1	1	17
Dönemdeki Şahısların Eserleri	9	6	1	—	4	1	3	—	—	3	27
Toplam	12	9	3	1	6	1	6	1	1	4	44

Bursa Şehri'nin başkentlik sürecini kapsayan 1326-1402 yılları arasında Tablo I, II ve III'te görüldüğü gibi Orhan Gazi, I.Murad ve Yıldırım Bayezid zamanında sadece Bursa'da 101 adet yapı inşa edilmiştir. Bu da gösteriyor ki, Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında bir yandan askeri faaliyetler sürerken, diğer taraftan iskan politikasının bir gereği olarak imar faaliyetleri gerçekleştirilmiş, bu inşa hamlesinden en çok faydalanan şehir Bursa olmuştur. Tablo I'de gösterilen rakamlar Orhan Gazi'nin fethi takiben Bursa'da imar faaliyetlerinin yanında bu dönem şahıslarının da henüz bu şehre yeni gelmiş olmalarına rağmen, şehrin imarına ve iskanına ne derece önem verdiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Bu dönemde yaptırılan toplam 34 eserden 17'si padişah tarafından yaptırıldığı gibi 17'si de bu dönemde yaşamış şahısların kendi bütçeleriyle inşa edilmiştir. Bu yapıların işleyişi ve devamlılığı için düzenlenen yaptırılan ve bağışlanan gelirleri düşünüldüğünde, henüz kurulmakta olan bir devletin imar faaliyetlerine ne derece önem verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim fethinden kısa bir süre sonra Bursa Şehri'ni ziyaret eden İbni Batuta bu şehir için "*Burası büyük bir şehir olup çarşıları ve caddeleri geniştir. Etrafı bağlar, bahçeler ve akarsularla çevrilidir. Şehrin dışında akan çok sıcak bir su büyücek bir göle dökülür. Bunun üzerinde biri erkeklere, diğeri kadınlara ait iki bina yapılmıştır. Hastalar tedavi olmak için bu kaplıcaya gelirler, hatta bunlar arasında çok uzaklardan gelmiş olanlar da bulunur. Burada yolcular için bir zaviye inşa edilmiştir. Gelenler, orada üç gün süreyle yedirilip içirilirler Bu zaviye Türkmen hükümdarlarından birinin eseridir.*"³⁰ şeklinde bir tasvir yapmıştır. Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere şehrin bu tarafına iskan, 1326'dan önce başlamış, fetihten kısa bir süre sonra Bizans döneminde bir kastro görünümünde olan şehir büyük imar faaliyetlerine sahne olmuştur.

Bursa'da başlayan bu imar faaliyetlerini devam ettiren I.Murad Hüdavendigâr döneminde, Orhan Gazi ve Yıldırım Bayezid dönemleriyle kıyaslandığında sayı bakımından daha az eser yaptırılmış, Tablo II'de gösterilen toplam 23 eserden 12'si padişahın bizzat kendisi tarafından ve geri kalan 11 eser, bu dönemde yaşamış şahıslar tarafından inşa edilmiştir.

³⁰ İbni Batuta, a.g.e., s. 211-212.

I.Murad zamanında yaptırılan eserlerin sayısı Osmanlı şehirlerinin genelinde Orhan Gazi ve Yıldırım Bayezid dönemlerine göre daha düşüktür. Bu sebeple sadece Edirne'nin iskanı ve imar faaliyetleri ile I.Murad'ın bu şehri başkent edininip burayı kendisine merkez kıldığını iddia etmek zordur.

I.Murad zamanında Bursa'da ve diğer Osmanlı şehirlerinde yaptırılan eserlerin sayısının diğer hükümdarlara göre düşük olmasının nedeni, bu dönemde Rumeli, Balkanlar ve Avrupa'ya düzenlenen seferlerin oldukça maliyetli olması ve devletin bu topraklarda henüz yeni güç kazanmaya başlamasından dolayı askeri hizmetler için ayrı bir ödenek ayırmak zorunda olmasındandır. Bu padişah döneminde kazanılan zaferler ve güçlenen devlet, meyvelerini Yıldırım Bayezid zamanında vermiş, Anadolu'da siyasi birliğin sağlanması ve Rumeli tarafında fetihlerin artmasıyla birlikte, ülke daha güçlü bir konuma gelmiştir. Tablo III'te belirtilen rakamlara göre Yıldırım Bayezid tarafından Bursa'da toplam 17 yapı inşa edilmiş, daha önce de belirtildiği gibi bu eserlerin bazısı şehir merkezinde ve buraya yakın alanlarda inşa ettirilirken bazısı da şehrin doğu tarafından gelen tüccarların ve bu bölgede yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılamak, şehri bu yönde genişletmek gibi amaçlarla şehir merkezinin dışında inşa ettirilmiştir. Bu dönemde yapılan eserlerin sayısı Orhan Gazi tarafından yaptırılan eserlerin sayısı ile aynıdır, ancak, Orhan Gazi tarafından yaptırılan eserlerden bazıları Kale içindeki eski Bizans yapılarını değiştirilmesiyle oluşmuştur. Oysa I.Bayezid tarafından gerçekleştirilen bu inşa faaliyetleri sırasında oldukça büyük ve maliyetli yapılar inşa edilmiş, gerek şehir merkezi, gerekse şehrin doğu tarafı tam bir imar hamlesine sahne olmuştur. Tablo III'te gösterilen 44 eserden 27'si bu dönemde yaşamış şahısların yaptırdıklarıdır ve bu sayı yaklaşık on iki yıl gibi kısa bir süre içerisinde Bursa Şehri'nde gerçekleştirilen imar faaliyetlerinin arkasında sadece devletin değil, dönemin önemli şahıslarının da bulunduğunu kanıtlar niteliktedir. Osmanlı Devleti'nin hayır yapacak kimselere açık tuttuğu olanaklardan faydalanan bu kişiler, kamusal nitelikli yapılar inşa ettirmek suretiyle şehrin gelişiminde önemli katkılarda bulunmuştu. Tüm bu veriler göz önünde bulundurulduğunda Yıldırım Bayezid döneminin sonuna değin Bursa'nın tam anlamıyla bir şehir görünümüne kavuştuğunu ve Fetret Devri adı verilen sürece kadar şehirde yaşayan padişah ve devrin ileri gelen şahıslarınca özel bir önem verildiği gerçeği ile karşılaşılır ki, Çelebi Mehmed ve II.Murad tarafından devam ettirilen bu inşa faaliyetlerine daha sonraki yıllarda da yenileri eklenmiştir.

Osmanlı Devleti kuruluş döneminde, bu gibi imar faaliyetleri aracılığıyla yeni kasaba ve şehirlerin kurulmasını teşvik ettiği gibi, iskan merkezlerindeki nüfusun yerinde kalmasına özen gösteren bir siyaset izlemiştir. Tarımsal ekonomiye sahip Osmanlı toplumunda üretimin gelişmesi ve merkezdeki kayıtlı vergi mükelleflerinin azalmasını önlemek için gerek kırsal alanlarda gerekse şehirlerde yerleşim birimlerini cazip kılmak ve insanların çeşitli gereksinimlerini

karşlamak amacıyla pek çok yapı inşa edilmiştir.³¹ Ancak Bursa bu imar faaliyetleri sırasında gerek Osmanlı padişahlarının gerekse devlet adamlarının yaşadıkları şehir olduğu için incelenen dönemde apayrı bir ilgi görmüştür. Osmanlı Devleti'nin kendisinden önceki Anadolu Selçuklular ve Beylikleri'nden devraldığı kurum ve kuruluşlarda olduğu gibi mimaride de bu uygarlıkların izini görmek mümkündür ki Bursa'da karşımıza çıkan cami ve mescitlerin ilk örnekleri diğer Anadolu Beylikleri'nin benzer amaçlı yapılarıyla yakın ilişki içindedir.³² Bununla beraber Bursa'nın ilk camilerinden itibaren Osmanlı sanatı, her türlü süsleme ve mübalağadan sıyrılıp, uyumu ve güzelliği yapının bütününde arayan, daha akılcı ve işlevsel bir sanat haline gelmiştir. "Bursa Üslûbu" adı verilen, plan ve teknik açısından Selçuklu Mimarisi'ne göre benzerliklerin yanı sıra daha derli toplu yapıların inşa edilmesiyle yeni bir tarz doğmuştur. Bursa Mimarisi'nde görülen bu yenilikler, daha sonraları Edirne ve İstanbul'un ilk anıtlarında aşağı yukarı her yapıda uygulanmıştır.³³ Bu dönemde inşa edilen külliyelerde yapıların konumu geometrik bakımdan birbirleriyle bağlantılı olmak yerine topografyaya göre yerleştirilmişlerdir. Ancak ilerideki Osmanlı-Türk Mimarisi'nin kendine özgü üslûbuna kavuşması, bu yeni başkentteki tecrübelerle mümkün olabilmıştır.³⁴

Bu dönem imar faaliyetleri sırasında bazı yapılarda birinci sınıf mimarlar yanında ikinci dereceden mimarların da eserlerin yapımı sırasında görev aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca devlet, yeni gelişmeye başladığı ve henüz "Hassa Mimarlar Ocağı" kurulmadığı için, sanatkâr ve işçi yokluğundan dolayı gezgin mimar ve ustalardan yararlanıldığı gibi eserler arasındaki Hıristiyan usta ve çırakların çalıştığı da kabul edilir, ancak yapılarda plan ve tasarım Türkler'e aittir. Bu ustalar Türk geleneklerine alıştırmıştır ve Türk Beyleri'nin gözü önündedir.³⁵ Ayrıca İslam ülkelerinden çağırılan mimarlar da mimariye yeni bir takım unsurlar getirmişlerdir.³⁶

İlk devir Osmanlı Mimarisi'nde kusursuz inşaatçılık hünerlerini aranması gereksizdir. Üzerinde asıl durulması gereken nokta XIV. yüzyıl sonlarına kadar inşa edilen yapıların gerek mimari gerekse toplumsal açıdan kedilerinden beklenen işlevi yerine getirip getirmemiş olduklarıdır. Bursa'nın fethinden XVI. yüzyıl ortalarına kadar şehirde taş ve mermer ocaklarının bulunmadığı anlaşılmaktadır. Ancak Türkler bunu pişmiş topraktaki ustalıkları ile telâfi etmişler, tuğla ile taşın bir arada kullanılması Yıldırım Bayezid dönemine kadar devam etmiştir. Yıldırım Külliyesi'nde kullanılan mermer benzeri taşlar ise Bursa yakınlarındaki taş ocaklarından getirilmiştir. Bu da devletin ekonomik durumuyla yakından ilgilidir. İşlev açısından

³¹ Orhonlu, Cengiz, "Şehir Mimarları", *Osmanlı Araştırmaları*, sy. II, İstanbul 1981, s. 6; daha geniş bilgi için bkz., Barkan, Ö. Lütfi, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından: Osmanlı İmarat Sitelerinin Kuruluşu ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XIII/1-2, (1963), s. 238-296.

³² Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, s. 222.

³³ Arseven, Celal Esad, *Türk Sanatı*, Cem Yayınevi, İstanbul 1984, s. 143.

³⁴ Kuran, Abdullah, *Mimar Sinan*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 11.

³⁵ Çetintaş, Sedat, *Türk Mimari Anıtları: Osmanlı Devri Bursa'da İlk Eserler*, s. 5-12.

³⁶ Arseven, a.g.e., s. 143.

değerlendirildiğinde ise fetihten kısa bir süre sonra başlayan inşa faaliyetleriyle yaklaşık yetmiş altı yıllık bir süre zarfında toplam 101 adet mimari eserin yapılması sadece sayısal verilere bakılsa dahi kendilerinden beklenen hizmetleri yerine getirdiğini açıklığa kavuşturmuştur. Bu dönemde şehrin genelinde görülen geniş çaplı imar faaliyetleriyle derli toplu bir şehir görünümüne kavuşan Bursa, Bizans döneminde 40 hektarlık bir alanı kaplarken yeni yapılar etrafında oluşan mahallelerle birlikte yaklaşık 88 hektarlık bir alana ulaşmıştır.³⁷

Osmanlı şehirlerinde bu gibi mimari eserler meydana getirilirken, özellikle camilerin yeri ve yapısı konusunda hiyerarşi ortaya çıkmıştır. Bursa'da ilk kuruluş yıllarında herkesin saygı gösterdiği bir kural gereği sultanın yaptırmış olduğu camilerden daha büyük ve daha gösterişli bir cami yapılmamıştır. Bunları takiben en büyük camiler vezir ve beylerbeyleri tarafından yaptırılmış, bu anlayış daha sonraki Osmanlı şehirlerinin imarı sırasında gelenekselleşmiştir.³⁸ Bu yapılar o zaman için Bursa'nın ve şehre gelenlerin ihtiyaçlarını karşıladığı gibi şehre ayrı bir güzellik katmış, yapım sırasında kalıcı olmaları amacıyla sağlam temeller üzerine ve kalın duvarlarla inşa edilerek herhangi bir depremi karşılayacak nitelikte olmalarına ayrı bir özen gösterilmiştir.³⁹

Kendisinden sonraki Osmanlı şehirlerine bir örnek haline gelen Bursa Şehri, doğa ile insanların gerçekleştirmiş olduğu mimari ürünlerin bir bütünüdür. Mahalle ve şehir içindeki külliyelerin çevresinde yer alan ağaçlar ve bu görünümü tamamlayan farklı amaçlı yapılar ile birlikte Osmanlı şehirlerinin biçim ve üslûp özelliğini belirlemiştir. Şehrin ve şehir halkının çevre ile ilişkisini bozabilecek nitelikteki dericilik, bakırcılık gibi imalât kollarında çalışan esnafın üretim alanları şehrin dışında bırakılmıştır.⁴⁰ Bununla birlikte şehirdeki su bolluğu, imâretlerin işleyişinde ve günlük yaşamda önemli kolaylıklar sağlamış, bu olgu dönemin Avrupa şehirlerine nazaran bu şehre ayrı bir üstünlük vermiştir.⁴¹ Şehri, Gökdere ve Cilimboz Akarsuları boydan boya geçtiği gibi, Pınarbaşı ve Akçağlayan Suyu da şehir merkezinin uzağındaki yerlerin su ihtiyacının karşılanmasını sağlamıştır. İbni Batuta Bursa Şehri'ni tasvir ederken, etrafının bağlar ve bahçelerle çevrili olduğunu, burada bulunan kaplıcadan herkesin faydalanabildiğini belirtmiştir. İlk Osmanlı sultanları ve şahıslar tarafından Bursa'nın bu özelliği değerlendirilerek toplam 13 adet hamam ve kaplıca inşa edilmiş, kadın-erkek tüm halkın hizmetine sunulmuştur. Orhan Gazi ve I.Murad, külliyelerini suyun bulunduğu alanlarda inşa ettirerek bu yapılar için ayrı bir altyapı ve kanalizasyon sistemi oluşturmak zahmetinden kurtulmuşlardır. Yıldırım Bayezid ise

³⁷ Oğuzoğlu, Yusuf, "Osmanlı Döneminde Bursa", *Bursa Defteri*, s. 12.

³⁸ İnalçık, Halil, "İstanbul: Bir İslam Şehri", *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, ed. Vecdi Akyüz-Seyfettin Ünlü, C. II, İlke Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 325.

³⁹ Cansever, Turgut, "Osmanlı Şehir ve Devlet Yönetimini Biçimlendiren İlkelerden Modern Devletin Çıkaracağı Dersler", *İslâmi Araştırmalar*, XII/3-4, (1999), s.220.

⁴⁰ Cansever, Turgut, *Ev ve Şehir Üzerine Düşünceler*, İnsan Yayınları, İstanbul 1994, 119-120.

⁴¹ Eldem, a.g.e., s. 261.

şehrin oldukça doğusunda yaptırdığı külliye'nin ihtiyaçlarını karşılaması amacıyla buraya kemerler ve künkler yardımıyla su getirtmiştir. Ayrıca şehirde yaşayan insanların sudan rahatlıkla faydalanabilmesi için imâretler ve bunların etrafında inşa edilen özel konutlar eğimli araziye yapılmış, bu uygulama Osmanlı şehirlerinin kentsel vadi sistemleri arasında biçimini aldığı bir gelenek haline gelmiştir.⁴²

Genel olarak değerlendirildiğinde Bursa Şehri Osmanlılar tarafından imar ve iskan edilirken, bu şehrin fiziki görünümü, buraya yerleştirilen insanların dünya görüşü ve sosyal dinamikleri içerisinde belirlenmiş, Bizans dönemindeki durumuna nazaran yeni mahallelerin ve yerleşim yerlerinin iskana açılmasıyla oldukça büyük bir şehir haline gelmiştir.

D. Ticari Yapılanma

Selçuklular zamanında Anadolu'nun şehir hayatının yükselişinde sanayi ve ticaret önemli bir etken olmuş, özellikle ticaret yolları üzerinde bulunan şehirler oldukça gelişmiştir. XIV. yüzyıl ortalarına kadar Anadolu'nun batısında bulunup, Orta ve Doğu Anadolu'ya nazaran bu gelişmelerden uzak kalan şehirler ise Beylikler Dönemi ve Osmanlılar zamanında bu bölgede ticaretin ve sanayinin gelişmesine paralel olarak önem kazanacaktır. Bursa ve çevresi özellikle Osmanlılar'ın eline geçtikten sonra Cenevizli tüccarlar, bölgenin dışa açılımında önemli rol oynamışlardır. Bu süreçte, henüz Bizans'ın elinde bulunan İstanbul gibi büyük bir şehrin çeşitli ihtiyaçlarını karşılayan Güney Marmara'ya egemen olan Osmanlı Devleti, kısa sürede, bölgede gerçekleşen ticareti de kontrolü altına almıştır.⁴³

Daha önce de belirtildiği gibi şehirler tarım dışı mal ve hizmetlerin, belirli örgütlenmeler ve kurumlar çerçevesinde üretildiği ve ticari yapılanmanın etkin kılındığı yerleşim birimleridir. Bu örgütler, sadece şehirde değil, şehrin merkezinde yer aldığı bölgeye de hizmet etmişler, böylelikle üretim artışı, yakın ve uzak mesafeli ticaretle birlikte değerlendirilmiştir.

Fetihden kısa bir süre sonra iskan ve imar faaliyetlerinin gerçekleştirildiği Bursa Şehri'nde başkent olma özelliğinden dolayı halkın önemli bir kısmını devlet hizmetinde bulunan veya geçimini devlet bütçesinden karşılayan kimseler oluşturmuştur. Büyük arazilere ve şehirlerde önemli miktarda mal varlığına sahip olan bu sınıf, vakıf kurumu aracılığıyla şehrin gelişmesine önemli katkıda bulunmuşlardır. Ancak şehir hayatının temelini ve şehir halkının en önemli kitlesini esnaf ve zanaatkarlar oluşturmuştur. Ticari sermaye, şehirde bu zanaat erbabının toplanmasını sağlamış, zanaata dayalı üretim kısmen şehrin, kısmen de şehre yakın

⁴² Cerasi, Münir Maurice, *Osmanlı Kenti-Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygurılığı ve Mimarisi*, çev. Aslı Ataöv, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 81-82.

⁴³ Oğuzoğlu, Yusuf, "Bursa'yı Bir Dünya Merkezi Yapan Olgu: Ticaret", *Bursa Defteri*, sy. 13, İstanbul 2002, s. 102.

köylü ve göçebe halkın ihtiyaçlarını karşılamıştır.⁴⁴ Bölgeye yerleşen yeni nüfusun gerçekleştirdiği üretim artışı ve artı ürünün pazarlanması ihtiyacı, Bursa'da dış satımı beraberinde getirmiş, bu olgu, ticaretin şehirde erken dönemlerden itibaren gelişimini sağlamıştır.

Başkent Bursa'da kentte yaşayan nüfusun tüketeceği besin maddelerinin kent çevresindeki tarımsal alanlardan sağlanması, uzmanlık isteyen bazı ürünlerin ise kentte üretilmesi ve pazarlanması ilkesi şehirdeki ticari yapılanmanın ana kurgusunu oluşturmuştur. Bu sebeple Osmanlı ekonomisinde iç ve dış ticaret açısından şehirlerin varlığı oldukça önemlidir. İç ticaret sayesinde kırsal alan ile şehir arasındaki mal değişimi gerçekleşip işbölümü derinleşirken, esnaf için hammadde sağlanmış, şehirdeki tüketici kesimin, devlet yöneticilerinin ve ordunun gereksinimleri karşılanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında ferdin faaliyeti olmaktan çok, devlet koruması altında gelişen bir ticaret söz konusudur. Sanayi öncesi toplumlarda şehirleşmeyi ifade eden en önemli gösterge alışveriş merkezleridir ve Orhan Gazi tarafından başkent ilan edilen Bursa'da yaptırılan ilk eserler arasında şehrin üretim ve ticaret merkezinin çekirdeğini oluşturan Emir Hanı vardır. Aynı dönemde Lala Şahin Paşa Bezir Hanı'nı inşa ettirmiştir, Orhan Gazi'nin eşi Nilüfer Hatun, Nilüfer Deresi'nin oavadan Batı'ya doğru çıkış noktasında kendi adıyla anılan köprüyü yaptırmıştır. Orhan Gazi'nin vefatından sonra Osmanlı tahtına oturan I.Murad da babasının izinden giderek, yeni oluşmaya başlayan bu merkezde un, buğday, meyve gibi yiyecek maddelerinin; şehrin beslenmesi ile ilgili ticaretin yapıldığı Kapan Hanı'nı yaptırmıştır. Bu gelişmelere paralel olarak daha sonra iktidara gelen Yıldırım Bayezid, bedestenini inşa ettirmiş, ayrıca bu işlek ticaret bölgesine gelen esnaf, zanaatkâr, tüccar ve şehir halkının ibadetlerini gerçekleştirebilmeleri için bu alanda şehrin en büyük camisini yaptırmıştır.

Bursa şehri tek bir merkezden oluşan ve bu merkez etrafında gelişen bir kent olmaktan çok, şehrin farklı yerlerinde padişahlar tarafından yaptırılan külliyelerle birden çok merkez etrafında gelişimi yönlendirilmiş olan, açık bir şehirdir. Ancak toplumun her kesiminden ve cemaatinden insanların şehir yaşamına katıldığı ve üretim, ticaret ve alışverişin gerçekleştiği çarşı bölgesi şehrin asıl merkezini oluşturmuştur. Bununla birlikte Selçuklular ve diğer Türk-İslam ülkelerinin bazılarında çarşının kuruluşu, şehir kapılarında kurulan pazarların gelişmesiyle oluşturulurken, Bursa'da, henüz yeni yapılanmaya başladığı dönemden itibaren çarşının ve bedestenin yeri belirlenmiş, şehir hayatında bu kadar önemli bir yere sahip olan bu olgunun oluşması, doğal gelişimine terk edilmemiştir. Bu sebeple şehirde imar edilen ticari yapıların

⁴⁴ Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1997, s. 64.

surların yanına kurulduğunu söylemek zordur.⁴⁵ Bu yapılar birer ticaret sitesi şeklinde sıralanmıştır ve anayol çarşının içerisinden geçmektedir. Şehir, meyilli bir arazide gelişme gösterdiği için sokaklar anayola bağlanan büyük bağlantı yolları ve basamaklardan oluşmuştur.⁴⁶ Bursa'nın fethi takiben iskana açılması, imar faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi ve şehre gelebilecek herhangi bir tehlikenin ortadan kaldırılması, ticaret alanını savunulması gereken bir yer olmaktan çıkmış, böylelikle ticari yapılar, belirlenen merkezde serbestçe gelişebilmiştir.

Bursa Çarşısı şehrin gün boyu en hareketli ticaret merkezidir ve uzun bir ana cadde ve buna açılan sokaklardan oluşmuştur. Kentte üretim yapan mal ve hizmet erbabı burada yer alır, bir çok tüccar ve zanaatkâr kiralık işyerlerinde işlerini yürütürdü. Bu olgu şehrin ilk dönemlerinden itibaren yaptırılan han ve dükkanların gelirlerinin vakıflara bağışlandığı için Bursa'da diğer Osmanlı şehirlerine kıyasla oldukça yaygındır. Şehrin çevresinde yer alan tarım alanları vakıf gelirlerinin önemli bir kaynağını oluştururken kentin içindeki taşınmaz mal varlıkları da imâretlerin önemli bir gelir kaynağıdır. Bu sebeple Bursa çarşısında çoğu iş yeri kiralıktır.⁴⁷

Osmanlı Devleti'nin şehir hayatında halkın tüketimi için tarımsal olmayan üretim ve zanaat Bursa'da bu gibi merkezlerde gerçekleştirilirken çalışma hayatı "Ahi Teşkilatı" adı verilen esnaf örgütleri tarafından yönlendirilmiştir. Ahilik ortaya çıktığı ilk yüzyıllarda sadece debbağlık ve ona bağlı deri işçiliği ile ilgiliyken, bu sanat kollarının sayısı sonradan oldukça çoğalmış, böylece her türlü üretim ve ticaret bu esnaf birlikleri tarafından düzenlenmeye başlamıştır.⁴⁸ Anadolu'da ahiliğin bir teşkilat haline gelmesi Selçuklular Devleti'nde I.Gıyaseddin Keyhüsrev devrine rastlamaktadır.⁴⁹ İslam dünyasında ve Anadolu'da uzun süre etkili olan ahi teşkilatına şehirde üretime katılanların tamamı, çalıştıkları sanat dalında ekonomik, mali, sosyal bakımdan üyeydiler ve XIII. ve XIV. yüzyıllarda merkezi otoritenin zayıflamasıyla güçlenmişler, devlet güçlendikçe de zayıflamışlardır.⁵⁰ Zanaatı ahlâkî temellere oturtan, esnaf ve zanaatkârlıkta önemli bir sorun olan üretici-tüketici ilişkilerini düzenleyen ve ülkenin her köşesinden misafirlere kucak açan zaviyeler kuran bu örgüt, şehirdeki zanaat veya meslek için gerekli hammaddenin tedârikinden, işlenişine ve satışına kadar her hususu belirli kurallara bağlamıştır.⁵¹ Devlet böylece kendisine gerekli olan hizmet ve vergileri kolayca sağlamış ve bu kurumun arkasından ekonomik yaşamın düzenlenmesine izin vererek esnaf topluluklarına kendisinin gerçekleştirilmesi

⁴⁵ Cerasi, a.g.e., s. 119.

⁴⁶ Eldem, a.g.e., s. 260-261.

⁴⁷ Faroqhi, Suraiya, "Ortak İşliklerle Özel Evler Arasında XVIII. Yüzyıl Bursa'sında İşyerleri", Bir Masaldı Bursa, haz. Engin Yenal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s. 97.

⁴⁸ Çağatay, Neşet, Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 215.

⁴⁹ Aykaç, Mustafa, "Ahilik ve Yerel Yönetimler", İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler, ed. Vecdi Akyüz-Seyfettin Ünlü, C. I, İlke Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 250.

⁵⁰ Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", s. 1272.

⁵¹ Çağatay, a.g.e., s. 91 ve 215.

gereken hizmet ve görevleri yerine getirdikleri için bazı haklar ve özgürlükler tanıyarak şehirlerde ekonomik yaşamın gelişmesini desteklemiştir.⁵² Bu örgütler sadece şehrin değil, şehrin merkezi olduğu bölgeye de hizmet etmektedir ve şehirlerden bazıları Bursa'da olduğu gibi hizmetleri bölge dışına taşan yoğun üretimleriyle ülke ekonomisine katkıda bulunabilecek zanaat dallarında uzmanlaşmışlardır.⁵³

Bursa'nın büyük bir üretim ve ticaret merkezi haline gelmesinde önemli bir rolü olan ve "hırfet" adıyla da anılan bu zanaat gruplarının başında bulunan "şeyh", "kethüda" ve "yiğitbaşı" adı verilen yöneticiler doğrudan meslek mensupları tarafından seçilmiştir. Bu kişiler esnaf ve zanaatkârların, önceden belirlenen hedeflerin gerçekleştirilmesi için tespit edilen standartlara uymalarını, şehrin belirli noktalarında ve düzenli bir şekilde bir arada olmalarını sağladığı gibi şehirdeki esnafın ihtiyaçlarını ve sorunlarını merkezi devlete iletmeye aracı kurumlar olmuşlar ve gelenekten gelen prensiplerin uygulanmasını sağlayarak hem şehrin sosyal ve ekonomik yaşamına yön vermişler hem de şehirde yaşayan insanların merkezi yönetim ile ilgili gereksinimlerini dile getirerek, şehrin yönetimine katılmalarını sağlamışlardır.⁵⁴ Bu esnaf örgütlerinin yanında İslam dünyasında dini özelliği ağır basan ancak Osmanlılar'da daha çok günlük yaşamın içinde görülen aksaklıkları gidermek, tüketici haklarını korumak, özellikle ticaret ve üretim etkinlikleri ile ilgili kanunların uygulanıp uygulanmadığını kontrol etmek için kadı'nın yardımcısı olan ve "muhtesib" adı verilen ayrı bir görevli vardır.⁵⁵ Osmanlı Devleti'nde ihtisab ile ilgili bir yetkilinin bu göreve ne zaman getirildiği kesin olarak tespit edilememiştir. Ancak ilk defa Sultan I.Murad'ın 787 tarihli vakfiyesinde hem idareci, hem de şahit olarak bir muhtesibin adının geçmesi ve Osman Gazi zamanında çarşı ve pazarı denetleyen bir kişinin bulunduğu dair bir rivayet, bu kurumun Osmanlılar'daki başlangıcına dair bazı ipuçları vermektedir.⁵⁶

Şehirde esnaf ve zanaatkârlar bu örgütler çerçevesinde çalışırken emek, üretim, hammadde temini ve alışveriş bölgesel alanla sınırlı kalmamış, özellikle 1362 yılında Edirne'nin Osmanlı topraklarına katılması ve Anadolu'dan göç ettirilen yeni nüfusun Balkanlar'da yerli halkla kaynaşması sonucunda önemli miktarda üretim artışı gerçekleşmiştir. Bursa'nın Güney Marmara'yı izleyen bir güzergahın önünde önemli bir ticari merkez haline gelmesinde, bu dönemde İstanbul Boğazı'ndan daha stratejik bir yerde olan Çanakkale Boğazı ile bağlantılı olması önemli bir etkidir. Merkezî bir yapıya doğru gelişen Osmanlı Devleti, uzun mesafeli ticaretin gelişmesi amacıyla ticaret yolları üzerinde belli başlı noktalarda kontrol birimleri

⁵² Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XLI/1-4, Ord. Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, İstanbul 1985, s. 41.

⁵³ Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehirlerinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, ed. Vecdi Akyüz-Seyfettin Ünlü, C. I, İlke Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 413.

⁵⁴ Aykaç, a.g.m., s. 265.

⁵⁵ Levy, R. "Muhtesib", *İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1971, s. 533.

⁵⁶ Kazıcı, Ziya "Osmanlı Şehir İdaresinde İhtisab Müessesesi", *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, ed. Vecdi Akyüz-Seyfettin Ünlü, C. I, İlke Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 302.

oluşturmak suretiyle menzil teşkilatını kurmuş, ayrıca yollar üzerindeki geçit yerlerinin açık tutulması ve yolların güvenliğinin sağlanması için "derbendçi" adı verilen yarı askeri bir örgüt oluşturmuştur. Bu gibi kurum ve kuruluşlarla örgütlenmiş düzenli bir ticaret ağı sayesinde Bursa, Osmanlı yönetimine geçtikten kısa bir süre sonra siyasi bir merkez olduğu kadar, uluslararası bir ticaret noktası haline gelmiş ve Selçuklular zamanında oluşan Anadolu yollar sisteminin gelişmesini sağlamıştır. Anadolu'yu çaprazlamasına kesen eski ticaret yolu bu devirde tekrar gittikçe artan bir önem kazanmaya başlamış, İstanbul yerine Bursa'ya yönelmiştir.⁵⁷

Bursa'nın incelenen dönemde büyük bir ticari merkez haline gelmesinde Osmanlı Devleti'nin takip ettiği dış politika, ticareti koruyucu bir dizi önlemler alması, gerekli alt yapı yatırımlarını gerçekleştirmesi ve Osmanlı sınırları dışında gelişen olayların da önemli ölçüde etkileri olmuştur. Bu dönemde, İbni Batuta, Johann Schiltberger, Bertrandon de la Brocquière, Pero Tafur gibi, Anadolu'ya gelmiş, sonra izlenimlerini kaleme almış görgü tanıklarının açıklamalarından anlaşıldığına göre, Bursa daha XIV. yüzyıl sonlarında ve XV. yüzyıl başlarında dünyanın belli başlı ipek pazarlarından biriydi.⁵⁸ İpek ticaretinin hazineye kazandırdığı vergi gelirleri, saray mensupları ve zengin kimselerin ipekli kumaş talepleri, devletin ipek ticaretini desteklemesini beraberinde getirmiştir. Bu nedenle padişahlar, başlangıçtan itibaren bilinçli olarak ipek yolunu kontrol altına alarak İran'daki ipeği Bursa'ya taşıma politikası izlemişlerdir.

Osmanlılar kendilerinden önceki Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi ticaretin gelişmesi amacıyla serbest ticaret politikaları uygulamışlar ve bölgede gerçekleştirilen ticari faaliyetleri kendi topraklarına çekmeye çalışmışlardır. 1343'te Altın Ordu Hanı Canibek'in Cenevizliler'in elinde bulunan Kefe'yi kuşatmasından sonra Cenevizliler Trabzon'dan Pera'ya uzanan yol yerine, Bursa'yı antrepo olarak görmeye başlamışlar ve bu durum, Bursa'nın İran ham ipeği için önemli bir pazar haline gelmesini sağlamıştır.⁵⁹ Osmanlı padişahları kuruluş yıllarından itibaren ticaret yollarının önemini kavrayarak, 1343 yılından itibaren kendileriyle görüşmek isteyen, İstanbul'un yanı başında kurulmuş olan Ceneviz kolonisiyle temaslarda bulunmuşlar, bu görüşmeler sonucunda 1352 yılında Orhan Gazi, bölgenin en önemli tacirlerinden biri olan Cenevizliler'e verilen ilk ticari ayrıcalıklarla bölgede gerçekleşen ticareti Bursa'ya doğru yönlendirmeye çalışmıştır.⁶⁰ Venedikliler ise bu ticari ayrıcalıklardan faydalanmak için Türklerle ilişkilerini tehdit edebilecek herhangi bir askeri birliğe katılmaktan sakındıkları gibi, 1385 ya da hemen sonrasında I.Murad ile bir ticaret anlaşması imzalamışlardır. Böylelikle Latin ticaret devletleri,

⁵⁷ İnalçık, Halil, "Bursa I, XV. Asırda Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları, İncelemeler, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 203-204.

⁵⁸ Lowry, a.g.e., s. 6-9.

⁵⁹ İnalçık, Halil, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, s. 271.

⁶⁰ Çizakça, Murat, "XIV.-XIX. Yüzyıllar Arasında Bursa İpekçiliği", Bir Masaldı Bursa, haz. Engin Yenil, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s. 69.

Osmanlı topraklarında ve limanlarında düşük gümrük vergisi ve serbest ticaret hakkı kazanmışlar, bu anlaşmalar Yıldırım Bayezid zamanında 1389'dan sonraki görüşmelerle Pera'da yenilenmiştir.⁶¹

XIV. yüzyılda Batı Anadolu kıyılarında ve İskenderiye-Antalya yolu üzerinde canlı bir ticaret mevcuttur. Bu sebeple Antalya-Bursa ticaret yolu Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Bursa açısından oldukça önem kazanmıştır. Antalya'dan Bursa'ya gelen yol, Batı Anadolu'da Manisa-Balıkesir üzerinden geçerek iç bölgeleri Balat, İzmir, Efes, Sakız Adası aracılığıyla Batı ticaretine bağlanmaktadır. Bu şehirler ve limanları XIV. yüzyılda, Batı Anadolu kıyılarını Anadolu'nun iç kısımlarından gelen malların merkezi haline getirmiştir ve büyük ihtimalle XIV. yüzyılda İran ipek ticaretinden faydalanmaya başlamışlardır.⁶² Bu dönemde Efes Aydınoğulları'nın, Balat ise Mentеше Beyliği'nin egemenlik sahasında iken, Alanya ve Antalya Hamidoğulları sınırları içerisinde kalmaktadır⁶³ ve bu bölgelerin Osmanlı sınırlarına dahil olması, devletin siyasi olaylarına olduğu kadar ticari ve ekonomik politikası açısından da oldukça önem kazanmıştır.

Yıldırım Bayezid'in 1390'da Karamanoğulları'nı hedef aldığı Anadolu harekâtı sırasında önce Germiyanogulları daha sonra da kara kuvvetlerinden çok deniz gücüne dayanan Saruhan, Aydın ve Mentеше Beylikleri'ni yönetimi altına almasıyla sahil İzmir'i dışında bütün Batı Anadolu şehir ve limanları ele geçirilmiştir (1389-1390).⁶⁴ Ayrıca Alanya ve Antalya'nın 1392 yılında Osmanlı sınırlarına dahil olmasıyla Osmanlılar, Ege ve Akdeniz kıyılarında uzun bir sahil şeridini egemenlikleri altına almışlar, bu da bölgede Osmanlı Devleti'ni önemli bir söz sahibi konumuna getirmiştir. Fetihden hemen sonra kurulan Osmanlı idari teşkilatıyla Anadolu Beylerbeyliği vücuda getirildiği gibi, buradaki ticari faaliyetler de başkente yönlendirmeye başlamıştır. Böylelikle Batı Anadolu'dan Bursa'daki üretim için ihtiyaç duyulan başta pamuk ipliği olmak üzere çok çeşitli imalat maddeleri sağlanmıştır. Güneyde de yine aynı şekilde Antalya ve Alanya limanlarına Doğu Akdeniz ile Kızıldeniz taraflarından gelen ticari ürünlerin izlediği güzergâhın başkente yönlendirilmesi sağlanmıştır. Bu dönemde Kuzeybatı Anadolu'da Candaroğulları Beyliği'nin de Osmanlı topraklarına katılmasıyla, Tebriz-Amasya yolu denetim altına alınmış, Bursa'ya ham ipek girdisi arttığı gibi, kent ticari malların aktarım noktası haline gelmiştir. Anadolu kıyılarındaki İran ticaretinin ihraç noktaları ele geçirilmesiyle ipek kervanları Osmanlı koruması altında Bursa'ya kadar güvenle yol almaya başlamışlar ve bu noktadan değerli mallarını Pera'da bulunan İtalyan tüccarlarına rahatlıkla pazarlayabilmişlerdir. Bursa ile İstanbul

⁶¹ Luttrell, Anthony, "1389 Öncesi Osmanlı Gelişmesine Latin Tepkileri", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, ed. Elizabeth Zachariadou, çev. G. Çağalı Güven-İ. Yerguz-T. Altnova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s.132-134.

⁶² İnalçık, a.g.e., s. 275.

⁶³ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 15-19.

⁶⁴ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 141.

arasındaki ticaret yolu bu dönem için Mudanya ve Gemlik İskeleleri'nde ya da İznik-İzmit-Hereke-Üsküdar güzergâhındadır.⁶⁵

1400'lere girerken Bursa, Bağdat, Halep ve Musul üzerinden, Güneydoğu kökenli pek çok baharatın alınıp satıldığı şehir olmuştur.⁶⁶ Halil İnalçık'a göre XIV. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı seferleri doğrudan doğruya ipek yolunun başlıca merkezlerini, Ankara (1354,1362), Osmancık (1392), Amasya (1392) ve Erzincan (1401) gibi ticaret şehirlerini ele geçirmek üzere yoğunlaşmıştır.⁶⁷ Bu dönemde Tebriz'den hareket eden ipek kervanları Erzincan-Tokat-Osmancık-Göynük üzerinden ya da Tokat-Ankara-Eskişehir üzerinden Bursa'ya ulaşmıştır. İran ipeği üzerinden ilk gümrük Tokat'ta ikincisi Bursa'da alınmaktadır ve ipekli güzergâhının değişmemesi için devlet bir çok tedbire başvurmuştur.⁶⁸

Osmanlı kuruluş döneminde başkent Bursa'nın ipek ticaretinin uluslararası merkezlerinden biri haline gelmesi, şehrin her türlü malın ithalat ve ihracatın gerçekleştirildiği bir yer olmasını sağlamıştır. Devlet, tüccarların Osmanlı ekonomik düzeni çerçevesinde önemli işlevleri yerine getirdiğinin farkında olduğu için tüccarlara geniş hareket özgürlüğü sağlamış, ekonomide özel bir konumları olduğunu kabullenmiştir. Özellikle başkent ve ordunun işe sorunlarının çözümü için tüccara ve esnafa önemli kolaylıklar getirmiş, yükte hafif pahada ağır malların dolaşımını sağlamak için uzun mesafeli ticareti desteklemiştir. İran ile yapılan bu ticaret sayesinde Bursa ipekle tanışmış, İran'dan gelen ticaret yolu, Bursa'nın daha sonraki dönemlerde dokuma sanayisinin hammaddesi olacak ipeğin bu şehre gelişinde önemli rol oynamıştır. Bursa'yı 1397'de ziyaret eden Shiltberger, kayıtlarında şehirde ipek üretiminin gerçekleştiğini bildirmekte⁶⁹, bu da Bursa'da ilerleyen yıllarda oldukça gelişecek olan ipek endüstrisinin başlangıcı hakkında fikir vermektedir.

İncelenilen dönemde Osmanlı Bursa'sı sadece İran ipeğinin değil, Arap ve Hint baharatlarının, ilaç ve boyalarının da önemli bir pazarı haline gelmiştir. Bu değerli mallar Bursa'ya Mekke-Şam-Halep üzerinden getirilip, Edirne üzerinden Balkanlar'a ve Macaristan'a Akkerman, Lvov yoluyla Polonya ve kuzey ülkelerine yeniden ihraç edilmiştir.⁷⁰ Bu durum daha önce de belirtildiği gibi şehrin fizikî yapısına da yansımış, Yıldırım Bayezid zamanında şehir doğudan gelecek olan ticaret kervanlarının ihtiyaçlarının karşılanması için, şehrin bu yakasında bir külliye vücuda getirildiği gibi, şehrin daha Orhan Gazi zamanında temelleri atılan ticaret alanında da var olan hanlara ek olarak Bursa'nın ve Osmanlılar'ın ilk bedesteni inşa edilmiştir.

⁶⁵ İnalçık, a.g.e., s. 276.

⁶⁶ Oğuzoğlu, Yusuf, "Osmanlı Döneminde Bursa", *Bursa Defteri*, s. 12-13.

⁶⁷ İnalçık, a.g.m., s. 208-209.

⁶⁸ İnalçık, Halil, "Türkiye'nin Tekstil Tarihçesi Üzerine Notlar", *Bir Masaldı Bursa*, haz. Engin Yenal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s. 61-62.

⁶⁹ Lowry, a.g.e., s. 40.

⁷⁰ İnalçık, a.g.m., s. 63.

Osmanlılar Balkanlar'ın ve Anadolu'nun önemli bir kısmını yönetimleri altına aldıktan sonra Latin ülkeleri ile olduğu gibi Balkan ticaretinde önemli bir yeri olan Raguzalılar ile yaptıkları anlaşmalarla ticaretlerini serbestçe yapmalarına izin vermişlerdir. XIV. yüzyılda Balkan ülkelerinin ticaret yaptığı başlıca merkezler İstanbul, Selanik, Raguza ve Edirne'dir. Bu yüzyılda Balkan ekonomik hayatı denizlere ve Batılı tüccarların büyük ölçüde ticaretle uğraştığı limanlara çevrilmiştir. Venedik ve Cenevizliler Ege, Karadeniz ve Akdeniz'de, ayrıca Balkan Yarımadası'nın başlıca merkezlerine yerleşmişlerdir.⁷¹ Sultan Bayezid döneminde Doğu ve Güney Balkanlar'ın ele geçirilmesiyle Tuna Bölgesi'ne kadar ilerleyen Osmanlı Devleti, bu yeni toprakları da örgütleyerek kendi ulaşım, üretim ve şehircilik sistemlerini kurmuşlardır. Bu gelişmeler Bursa'nın transit ticaretteki önemini daha da artmış, şehir, Rumeli, Kuzey ülkeleri ve Avrupa'ya geniş ölçüde sevk edilen Batı Anadolu'nun pamuklu ürünleri ve pamuğun satış merkezi haline gelmiştir. İstanbul'un fethinden önce başkent Bursa, Anadolu ve Rumeli arasında işleyen Bursa-Karacabey(Mihalıç)-Biga-Çardak-Gelibolu-Edirne askeri-ticari yolunun başlangıç noktası olmuştur. Çardak ile Bursa arasında, Uluabat'ta Apolyont Gölü kıyısındaki Yıldırım Bayezid tarafından 1394'te yaptırıldığı kabul edilen İssız Han, yapı olarak Selçuklu kervansaraylarının etkilerini gösteren sayılı örneklerden biri olmakla beraber,⁷² Bursa-Rumeli güzergâhının bu dönemdeki işleyişini ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir.⁷³

XIV. yüzyılda Bursa aynı zamanda Doğu için Avrupa yünülerinin bir antreposu haline gelmiştir. Erken Ortaçağ'da Doğu Avrupa ülkelerinde Avrupalılar'ın en önemli ihracat maddesini yüksek kalitede ince yünüler oluşturmuş, Anadolu ve İran'a bu yünüler Bursa'dan yayılmıştır.⁷⁴ İranlı ham ipek tüccarları elde ettikleri ticari gelirlerle Bursa'da mal alımına giriştiklerinden başkent, İran'a yapılacak ihracatta sadece Avrupa yünülerinin değil, her türlü ticari malın pazarı haline gelmiştir.⁷⁵

Esnaf örgütleri çerçevesinde düzenli bir üretime paralel olarak artı ürünün oluşumu, iç ve dış ticaretin, devlet desteği ve güvenlik sayesinde rahatlıkla yapılması, Bursa'nın uluslararası ticarete Doğu-Batı arasında önemli bir aktarım merkezi ve dönemin lüks tüketim ürünlerinden ipek, baharat gibi malların pazarı haline gelişi gibi olumlu şartların bir araya gelmesiyle gerek şehirde gerekse ülkenin tamamında iktisadî hareketlilik ve çeşitlilik artmıştır. Bu dönemde Bursa kısa sürede kalabalık bir nüfusa sahip dünya çapında önemli bir başkent haline gelmiştir. Bunun en önemli göstergesi şehirde gerçekleştirilen büyük çaplı imar faaliyetleridir. Ticaretin, buna bağlı olarak üretimin ve zenginliğin artmasıyla şehirde pek çok mimari eser meydana

⁷¹ İnalçık, a.g.e., s. 152-153.

⁷² Sözen-Sönmez, a.g.m., s. 838.

⁷³ İnalçık, Halil, "Bursa I, XV. Asırda Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", s. 212.

⁷⁴ İnalçık, a.g.m., s. 211.

⁷⁵ İnalçık, a.g.e., s. 275.

ticari yapılanma oldukça etkili olmuştur. Başkent Bursa dünya ticaretinde önemli bir konuma geldikten sonra şehir, ticari açıdan büyük bir çeşitliliğe ve gelişmişliğe sahne olurken, Bizans döneminde sadece İstanbul'a yiyecek sağladığı tahmin edilen bu şehri, Osmanlı egemenliğine girdikten çok kısa bir süre sonra ziyaret eden İbni Batuta büyük çarşıları ve geniş caddeleri olan bayındır bir şehir olarak tasvir etmiş, Bursa'dan önce bölgede ağırlık merkezini oluşturan İznik'in terk edilmiş ve harap bir durumda bulunduğu bahsetmiştir. İznik de Bursa gibi imar faaliyetlerine sahne olmuştur ancak gerek başkent, gerekse Osmanlı ticaretinin kalbi haline gelen Bursa, Bizans ve Selçuklular dönemlerinde oldukça gelişmiş bir şehir olan İznik'i geride bırakmıştır.

E. Vakıf Kültürü

Orhan Gazi zamanında tam teşkilatlı bir devlete dönüşme yolunda önemli adımlar atan Osmanlılar, I.Murad ve Yıldırım Bayezid'in iktidar yıllarında da devam ettirilen Batı Anadolu'dan Rumeli ve Anadolu'nun iç taraflarına doğru yayılma politikasıyla geniş topraklara sahip bağımsız bir devlet niteliği kazanmıştır. Sultanın önderliğinde gerçekleştirilen bu fetihler sayesinde bu topraklarda Osmanlı hakimiyeti pekiştiği gibi devletin kurum ve kuruluşları da şehirlerin, köylerin, kırsal alanların gelişimini sağlamıştır. Bunu şehir hayatına yansımaları öncelikle siyasi ve sosyal istikrar sayesinde ticari faaliyetlerin hareketlilik kazanması, düzenli bir ekonomik yapılanmayla gelirlerin artması, buna paralel olarak, Osmanlılar tarafından savaş ganimetleri ve üretimden sağlanan zenginlik ile askeri sınıfın çarşı ve pazarlardan aldığı maaş gelirlerini, çeşitli imar faaliyetlerine dönüştürmeleri şeklinde olmuştur. Şehirlerde bünyesine kazandırdığı pek çok insanın yanı sıra, verdiği kamu hizmeti ile şehirlerin her türlü ihtiyacını karşılayan vakıf kurumu daha başlangıç yıllarından itibaren Osmanlı şehirlerinin gelişmesinde en temel kurumlarından biri olmuştur.

Vakıflar İslamiyet'in başlangıcından itibaren toplumsal yaşama girmiş, çeşitli mezheplere mensup fıkıhçılar tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Ebû Hanîfe tarafından "*bir kimsenin sahip olduğu gayrimenkûlun gelirlerini, ödünç verme şeklinde (âriyeten), fakirlere veya İslam cemaatinin dini veya içtmâî ihtiyaçlarına tahsisinin akdidir.*" şeklinde tanımlanmıştır.⁷⁶ Bir diğer

⁷⁶ Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf", *İslam Ansiklopedisi*, C. XIII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1986, s. 153.

tanımda da belirli kurallar çerçevesinde bu gelirlerin ödünç verme yerine, Allah rızasını kazanmak için halka hizmet etmeleri için bağışlandığı şeklindedir.

Osmanlı Devleti'nde pek çok kurum ve kuruluş, Anadolu Selçuklu Devleti kurumlarının, zamanın şartlarına göre kendine has şekil almış bir biçimdir. Osmanlılar, Anadolu Selçuklularının birikim ve deneyimlerinden yararlanmış, böylelikle Türk-İslam devletlerinin geleneklerinden de önemli ölçüde faydalanma olanağı bulmuşlardır. Osmanlı Devleti'nde kuruluş yıllarında başlayan, devletin siyasi ve ekonomik gelişimine paralel olarak sayıları artan vakıfların, Osman Gazi zamanından itibaren yeni fethedilen yerlerin iskan edilmesi, sosyal dayanışma, kültürel zenginliğin artırılması ve Allah rızasını kazanmak gibi çeşitli amaçlarla faaliyete geçirildiği ve çocuklarının da bu gibi etkinliklerde bulunduğu bilinmektedir.⁷⁷

İslam dünyasında hukuki temelleri Ebû Yusuf tarafından belirginleştirilmiş olan vakıflar, kendilerinden doğrudan doğruya yararlananlar ve dolaylı olarak yararlananlar olmak üzere ikiye ayrılmıştır. "Aynıyla intifâ olunan" yani bizzat kendisinden faydalanılan vakıflara "müessesât-ı hayriyye" denmiştir ki, bunlar cami, medrese, zâviye, imâret, hastane vb. gibi dini-sosyal kuruluşlardır. Diğer gruba giren vakıflar ise "aynıyla intifâ olunmayan" yani kendilerinden faydalanılmayan ancak, ilkinin düzenli olarak işlemesine ve kalıcılığına yardımcı olan bina, arazi, han, hamam, nakit para, kiralık dükkan gibi gelir kaynaklarının oluşturduğu vakıflardır ve bunlara "asl-ı vakf" denilmiştir. Bu iki kademeli vakıf anlayışı birbirini tamamlamış, Selçuklular zamanında gelişmeye başlayarak Osmanlılar'da en üst düzeye ulaşmıştır.⁷⁸ Vakıfları kuran veya bu kurumlara gelirler bağışlayan kişiler, vakfın idaresi ve devamlılığı için bir takım düzenleme ve şartlar koymuşlardır. Bu düzenlemelerin toplu halde bulunduğu belgelere "vakfiye" adı verilmektedir ki, vakıflar kadı sicillerinden geçtikten sonra kesinlikle kazanmışlardır. Bu kurum, Osmanlılar'dan önce de olduğu gibi, hukukî yönüyle belirli kurallar çerçevesinde işliyordu ve vakfiyeler, sahibi de dahil olmak üzere hiç kimse tarafından değiştirilmez, bozulamazdı.⁷⁹

Vakıflar ferdi mülkiyet esasına dayanmaktaydı ve Osmanlı Devleti'nin bireysel teşebbüslere açık kapı bırakması sonucunda, belediyeçilik hizmetlerinin de dahil olduğu her türlü kamu hizmetinin halka bırakılmasıyla kişiler, şehrin gelişimine doğrudan katkıda bulunmaktaydı. Şehirlerde kamu hizmetleri bireyler tarafından yerine getirilirken devlet herhangi bir harcamada bulunmuyor, Osmanlı şehirlerinde yaşayan halk da bu hizmetlerden parasız olarak yararlanabiliyordu. Böyle bir sistemin en önemli noktalarından birisi de devletin bu gibi işlerde masrafi olmadığı için, halktan bu hizmetlerin yerine getirilmesi için vergi toplamak ve kalabalık

⁷⁷ Sevim, Sezai, "Osman Gazi ve Oğullarının Vakıfları", s. 159-166.

⁷⁸ Yedi yıldız, a.g.m., s. 156.

⁷⁹ Kazıcı, Ziya, İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, Kayihan Yayınevi, İstanbul 1999, s. 278; ayrıca bkz., Akgündüz, Ahmet, İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, Türk Tarih Kurumu Bısmevi, Ankara 1988.

bir memur kadrosunu barındırmak zorunda kalmamasıydı.⁸⁰ Bu gibi hayır kurumları şehir halkına hizmet sunmasının yanında önemli miktarda istihdam sağlıyordu. Vakıflara bağlı kaynaklarının gelir getirmesi ve imâretlerin işletilebilmesi için gerekli olan iş gücü, bu kurumlar bünyesinde istihdam edilerek işsizlik gibi toplumsal bir problemin de önüne geçilmiş oluyordu.⁸¹ Vakıflar ayrıca, şehirlerde tüccarlara ve esnafa kiralanan dükkanlardan, kırsal bölgelerde köylerden ve arazilerden kendilerine bağlanan gelirler sayesinde, şehre düzenli ve yüksek miktarda bir para akışının gerçekleşmesini temin ediyordu.

Orhan Gazi'nin Bursa'yı fethinden sonra şehirde gerek kendisi, gerekse devlet adamları ve devrin ileri gelenleri tarafından cami, medrese, mektep, han, hamam vb. gibi pek çok yapı inşa edilmişti ve bunların hepsi birer vakıf kuruluşuydu. Fethedilen topraklarda ve özellikle yeni kurulan şehirlerde vakıf anlayışı ve kültürünün fizikî yansımaları olan bu yapılar başta varlıklı devlet adamları olmak üzere halk arasında da gerekli ilgiyi kazanmış, padişahların bu yapılar için vakfettiği gelirlerden başka halktan bazı kişiler de sonradan bunlara ilave vakıflar yaptırmak suretiyle bunların devamlılığını sağlamışlar ve şehrin gelişimine önemli ölçüde katkıda bulunmuşlardır.

Bursa Şehri'nin aynı zamanda bir yönetim kenti oluşu da daha başlangıçtan itibaren vakıf kaynaklı yatırımların burada gerçekleştirilmesinde önemli rol oynamıştır.⁸² Osmanlı Devleti kuruluş döneminde devlet giderlerine çok fazla ödenek ayırmak zorunda olmadığı için, Osmanlı Sultanları kendileri, şehzadeleri, anneleri, eşleri ya da devlet görevlileri için vakfedilmek üzere toprak gelirlerinin bir bölümünü ayırabiliyorlardı. Bu sebeple imar faaliyetlerine girişenler başta sultan olmak üzere, Bursa çevresindeki pek çok köyün ve şehirde inşa ettirdikleri dükkan, han, hamam gibi yapıların vergi ya da kira gelirlerini yaptırmış oldukları vakıf tesisleri için tahsis edebiliyorlardı. Bursa Ovası'nda zengin tarımsal gelirleri olan bazı köylerin gelirleri Orhan Gazi tarafından şehirdeki külliyesinin vakfına bağışlanmıştı. Bu köyler arasında Alışar, Cumalı Kızık (Kızık-şihlar), Depecik, Derziler, Dürdane, Filadar (Gündoğdu), Hamamlı Kızık (Kızık Hamamı), Hatip, Karaağaç, Pazar (İznik'te), Penaya, Yenice Köyleri vardı. Orhan Bey'in Bursa 'da yaptırdığı cami, medrese, imâret ve hamamdan başka, vakıf olarak 209 dükkan, 112 ev, Hisar'daki Eski-Yeni Hamam'ın, aşağı şehirdeki Orhan Gazi Hamamı'nın ve Emir Hanı'nın yıllık gelirleri bu vakfa gelir sağlaması için tahsis edilmiştir. Aynı şekilde I.Murad da Çekirge'de yaptırdığı cami, imâret ve kaplıcası için Bursa'nın ticaret bölgesinde inşa edilen Kapan Hanı'nın ve dükkanların gelirleri vakfettiği gibi, çok sayıda köyü vakfın gelirlerine dahil ettiği bilinmektedir. Bu vakfa bağışlanan köyler arasında Armut Köy, Balados (Yunus-eli), Çavuş , Çeltükçü, Çonkara (Yiğit Ali), Çukurca

⁸⁰ Ergin, a.g.e., s. 46-47.

⁸¹ Vakıf görevlileri hakkında bkz., Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf İstihdam Lügatçesi", *Vakıflar Dergisi*, sy. 7, (1983), s. 55-60.

⁸² İnalçık, Halil, "İstanbul: Bir İslam Şehri", s. 325.

(İzvat), Demir-kapu, Denizler, Eşek-Yedi (Soğanlı), Gökbinar (Büyük Mürseller), Gökçe-Viran, Hamitler, Karaman, Kavak, Misi (Gümüştepe) Yahşi Bey, Yenice köyleri vardır.⁸³ Bunlar dışında incelenilen dönemde yaşamış şahıslarda yaptırmış oldukları cami, medrese, mektep, tekke ve zaviyelere vakıflar bağışlamışlar, bu yapıların her türlü ihtiyaç ve giderleri kendilerine tahsis edilen gelirlerden temin edilmiştir.

Şehrin belirli yerlerinde odak noktasını oluşturan imâretleri, ekonomik olarak işler hâle getiren vakıflardır. Halka ait pek çok hizmeti yerine getiren vakıflar ortak kullanıma yönelik özerk kurumlardır ve sosyal hizmetler bakımından hiçbir ayırım gözetmeksizin kadın-erkek, Müslim-gayrimüslim bütün halka tahsis edilmiştir.

Osmanlı siyasi iktidarının devamı, fethedilen yerlerin ulema, şeyh ve dervişler tarafında iskan edilerek fethin kalıcılığının sağlanması, ayrıca bu kişilerin halk arasındaki nüfûzundan faydalanarak şehirlerde dışarıdan gelen insanların düzenli ve rahat ikamet etmelerini sağlayarak düzensizliğin önüne geçmek vb. amaçlarla Osmanlı padişahları, devrin önde gelen dervişlerine yönelik bir çok vakıflar bağışlamışlar, bu şahısların faaliyetlerine devam etmelerini sağlamışlardır.⁸⁴

Toplumun hayırına ve iyiliğine olan her yerde hizmet gören bu kurumlar aracılığıyla toplumsal dayanışma arttığı gibi sosyal sınıflar arasında ortaya çıkabilecek herhangi bir sürtüşme de önlenmeye çalışılmıştır. Ekonomik açıdan birbirinden farklı konumlara sahip halk kitleleri vakıf kurumları aracılığıyla birbirine yakınlaşmış ve devletin henüz yeni gelişmeye başladığı bu dönemde sınıf çatışmasını yaratabileceği olumsuz etkiler böylelikle ortadan kaldırılmıştır. Hayır kurumlarının başında gelen imâretler yüzyıllar boyunca medrese talebeleri, yoksul halk ve yolcular için küçümsenemeyecek hizmetler vermiştir. İmâretlerin bugün dahi herkesçe en iyi bilinen bölümü olan aşevleri yemek pişirmek amacıyla kurulmuş ve burada pişirilen yemekler önce medrese öğrencilerine, imâretin çalışanlarına, etraftaki fakirlere ve daha sonra da imârette kalan misafirlere verilmiştir. İmâret veya külliye misafirhânesi olan tabhâneler ise Bursa'ya gelen tüccar ve gezginlerin kalacakları yer olmadığı zaman konaklamaları için yapılmış mekânlardır.⁸⁵ İmâretin vazgeçilemez parçalarından biri olan ve devrinin hastaneleri olan bimarhâne ya da darüşşifâlar ise halk sağlığının korunması için, Osmanlılar'da ilk defa Yıldırım Bayezid tarafından inşa edilen ve pek çok hastanın tedavi edildiği, fakirlere parasız ilaç dağıtılan yerlerdir.⁸⁶ Şükrullah, Yıldırım Bayezid'in Bursa'da geniş çaplı imar faaliyetlerini

⁸³ Oğuzoğlu, a.g.m. s. 12-13.

⁸⁴ Sevim, Sezai, "Bursa ve Yakın Çevresinde Kuruluş Devri Sultanlarınca Desteklenen Dervişler II (Orhan Gazi ve I.Murad Devirleri)", s. 156-157.

⁸⁵ Akozan, Feridun, "Türk Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, sy. 6, (1969), s. 304-305.

⁸⁶ Terzioğlu, Arslan, "Bimaristan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. VI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1992, s. 176.

gerçekleştirdikten sonra, *"Darülhayrın evkafından olmak üzere aş ve yemden başka, her yıl bilginlere ve yerli yabancı yoksullara 600 mud buğday verilmek, her gün konuğa ve yerliye et ile birlikte 300 çanak aş eriştirilmek üzere vakıflarını tayin buyurdu. Görenek olduğu üzere bunlara şeyh, tabib, imam, müezzin ve müderris dikip akçalarını tayin ettirdi."*ğini bildirmektedir.⁸⁷

Görüldüğü gibi Osmanlı sultanları ve diğer vakıf kurucuları sadece vakıf yapmakla yetinmemişler bu vakfın nasıl ve hangi şartlarda yönetileceğini belirleyerek halkın, bilginlerin, yabancıların ve ihtiyacı olan herkesin hizmetine sunmuşlar ve devamlılığı için gerekli önlemleri almışlardır. Böylelikle fetihten önce Bizans elinde bir iç kale görünümündeyken buraya yeni gelen nüfusun pek çok ihtiyacı karşılandığı gibi şehrin iskanında, imarında ve ticari yapısının biçimlenmesinde bu kurumlar başat rolü oynamıştır. Farklı yerlerden şehre gelmiş insanlar yerleşmeye başladıkları ilk dönemlerde vakıflar aracılığıyla şehrin her türlü belediye ve bayındırlık hizmetlerinden faydalanmışlardır. Ayrıca XIV. yüzyılın sonuna doğru büyük bir ticari merkez olan Bursa Şehri'ne gelen pek çok yabancı tüccar da bu vakıflardan faydalanmış, şehrin ticari bölgesi bu kuruluşlar sayesinde gelişirken, tüccarlara da konaklamaları ve değerli mallarını güvenle pazarlayabilmeleri için geniş kolaylıklar sağlanmıştır.

---

⁸⁷ Şükrullah, a.g.e., s. 127.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde siyasi anlamda bir başkent olduğu kadar ticari, kültürel ve sosyal bir merkez haline gelen Bursa Şehri'nin 1326-1362-1402 yılları arasındaki gelişimi birbiriyle bağlantılı pek çok faktörden oluşmaktadır. Her şeyden önce bir Anadolu şehri olan Bursa, Bitinya, Roma ve Bizans uygarlıkları dönemlerinde İstanbul, İznik ve İzmit gibi merkezlerin gerisinde kalmış, Bizans'ın son yüzyıllarına yaklaşırken bu bölgede sınırları gittikçe genişlemekte olan Osmanlı Devleti'nin başkenti olmuştur. Bu dönemde Osmanlı padişahları, devlet yöneticileri ve devrin önde gelen ilim adamları ve manevi dünyanın önemli şahıslarının bu şehirde yaşıyor olması, şehrin gelişiminde önemli rol oynamış; bölgede Osmanlı idaresi güçlendikçe her alanda istikrarlı bir yönetimin oluşmaya başlamasıyla başkent Bursa, diğer Osmanlı şehirlerine nazaran büyük vakıf yatırımlarının yapıldığı gelişmiş bir şehir haline gelmiştir.

Selçuklular'dan sonra Anadolu'da siyasi egemenliği sağlayacak olan Osmanlı Devleti kurulduğu ilk yıllardan itibaren Selçuklu gelenek, görenek, kurum ve kuruluşlarından faydalanmış, bu öğelerden biri de hiç şüphesiz şehircilik anlayışı olmuştur. Ancak bu kültür Osmanlılar tarafından farklı coğrafyalarda kendine has bir şekil almıştır. Osmanlılar sınırları genişledikçe gerek Batı Anadolu'da gerekse Rumeli'de ele geçirdikleri şehirlerin gelişimini sağlamış, buralara ahali nakli yapılmış ve vakıf kurumu aracılığıyla geniş çaplı imar faaliyetlerinde bulunarak bu şehirlere yeni bir düzen ve kültürün taşıyıcısı olmuşlardır. Batı Anadolu'da bu dönemde Bizans yönetiminde iken devletin içte ve dışta pek çok sorunla uğraşıyor olmasından dolayı siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal anlamda gerileyen ve şehir olma özelliklerini yitirecek birer savunma alanı haline gelen şehirler, bu bölgede yeni kurulmakta olan devletin egemenliği altına girdikten sonra, Osmanlılar'ın yürütmüş oldukları çeşitli politikalar ve köklü gelenekleriyle, yeniden canlanmış, adeta yeniden kurulmuşlardır. Daha başlangıçtan itibaren kurum ve kuruluşlarını merkezi bir devlet olma yönünde geliştiren Osmanlı Devleti'nin başkenti Bursa, bu gelişmelerden en çok faydalanan şehir olmuş, şehrin gelişiminde Osmanlı padişahları ve devlet adamları öncülük etmiş, ayrıca bu gelişim, şehirde yaşayan devrin önemli şahıslarının ortaya koydukları eserlerle desteklenmiştir.

Fetihten sonra gerçekleştirilen iskanlar sırasında devrin önde gelen pek çok bilim, kültür ve din adamının şehre yerleşmesiyle, Bursa kültürel anlamda bir merkez olmuş, bu özelliğini daha sonraki yıllarda da gittikçe artan bir şekilde devam ettirmiştir. Farklı yerlerden gelen insanların yerleştirilmesi sırasında devlet burada yeni bir düzenin oluşmasını sağlamış, böylelikle Bursa'da ilk "Osmanlı Toplumu" oluşmuştur. Bursa'ya bir kadı tayin edilmesi, ayrıca adli işlerde ve halk arasında çıkan anlaşmazlıklarda bu kurumun Osmanlı padişahını temsil eden geniş bir yetkiye sahip olması, başkent olmasına rağmen şehrin yönetiminde, padişahların keyfi

yönetiminden çok Osmanlı hukukunun etkili olmasını beraberinde getirmiştir. Böylelikle şehir yaşamı bir yandan kendi dinamikleri etrafında gelişirken diğer yandan belirli kurallar çerçevesinde bir düzene oturtulmuş, devletin şehirleri yönetmede ihtiyaç duyduğu aracı kurumlar meydana getirilmiştir. Şehir hayatının ana prensiplerinin ortaya konduğu bu süreçte, Bursa, daha sonraki Osmanlı şehirlerinin temel yapısının ve şehir yaşamının belirlendiği kent olmuştur.

Fethedildiği ilk yıllardan itibaren Osmanlı sultanları tarafından bir ticaret merkezi haline dönüştürülmeye çalışılan Bursa Şehri, incelenen dönemde İpek Yolu'nun İstanbul'a uzanan güzergâhında uluslararası bir merkez, doğunun ve batının zenginliklerinin taşındığı bir antrepo haline gelmiş, bu da şehrin ticari yaşamında önemli rol oynamıştır. Orhan Gazi, I.Murad ve Yıldırım Bayezid zamanında Osmanlı ekonomisinin esasları belirlenirken dünya ticaretinde dönemin şartları göz önünde bulundurularak ülkenin ve Osmanlı başkenti Bursa'nın gelişimi için serbest ticaret politikaları uygulanmış, ticari anlaşmalar imzalanmış ve bu ticaretin merkezi haline gelecek olan başkentte gerekli alt yapı yatırımları gerçekleştirilmiştir. Böylelikle Bursa Osmanlı ekonomisinde önemli bir konum kazanırken, bu ticari etkinliklerle şekillenmiş, bu faktör şehrin ekonomik, sosyal, fiziki ve kültürel gelişiminin en önemli belirleyicilerinden birisi olmuştur.

Yıldırım Bayezid'in 1402 yılında Timur'a yenilmesinden sonra ülke genelinde ortaya çıkan karışıklıklar hiç şüphesiz Bursa'yı da etkilemiştir. Ancak Osmanlı kurum ve kuruluşlarının bu döneme kadar şehirde yerleşmiş olması ve Fetret Devri'nin ardından Osmanlı sultanlarının tekrardan Bursa'ya ilgi göstermesiyle şehir gerek Timur gerekse Karamanoğlu saldırılarının olumsuz etkilerini kısa sürede atlatmıştır. Bu olaylardan yaklaşık yirmi yıl sonra bu şehre gelen seyyahların şehri büyük ve güzel bir yer ve ipek üretimiyle ticaretinin önemli merkezlerinden biri olarak tasvir etmeleri Bursa'nın Fetret Devri ve onu izleyen yıllarda gelişen olaylardan çok da olumsuz bir şekilde etkilenmediğinin bir diğer kanıtıdır.

Osmanlı kentleri arasında şehircilik esaslarının ortaya konduğu ve dünya ticaretinde önemli bir konuma sahip olmakla ülkenin zenginliğinde büyük payı olan Bursa, Edirne'nin stratejik nedenlerle öneminin artmasından ve İstanbul'un başkent olmasından sonra da Anadolu'daki merkez konumunu yitirmemiş, Osmanlı Devleti'nin önemli bir yönetim merkezi olmaya devam etmiştir. Bu durum incelenen sürecin ardından inşa ettirilen yapılarda da kendisini göstermektedir. İlk Osmanlı padişahlarının ardından bu şehirde gerçekleştirilen imar faaliyetleri Çelebi Mehmed ve II.Murad tarafından devam ettirilmiş, ayrıca İstanbul'un fethinden sonra da bunlara Fatih Sultan Mehmed, II.Bayezid ve devrin ileri gelen şahısları tarafından yenileri eklenmiştir.

Anadolu şehirlerinin tarihinde yeni bir dönüm noktasını temsil eden Bursa, Osmanlılar tarafından fethinden itibaren şehir yaşamının gelişmesinde ve kentlerin fiziki, kültürel, ekonomik,

topraklarında uygarlıklarının en önemli sembollerinden biri olan şehirlerinin gelişimini anlayabilmek açısından son derece önemlidir.

KAYNAKLAR

- Ahmedî, Dâstân ve Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman, Osmanlı Tarihleri-I, düz. Nihal Atsız, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1947.
- Aka, İsmail, Timurlular, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.
- Akdağ, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişâfı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", Bellekten, XIII/51, (1949), ss. 497-568.
- Akdağ, Mustafa, Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi (1243-1453), C. I, Barış Kitabevi, Ankara 1999.
- Akgündüz, Ahmet, İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- Akgündüz, Ahmet-Öztürk, Said, Bilinmeyen Osmanlı, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.
- Akok, Mahmut, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Geleceğin Türk Sanatına Kaynak Olan Varlıklar", Malazgirt Armağanı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, ss. 203-209.
- Akazan, Feridun, "Türk Külliyesi", Vakıflar Dergisi, sy. 6, (1969), ss. 303-308.
- Akurgal, Ekrem, Anadolu Uygarlıkları, Net Yayınları, İstanbul 1989.
- Arat, Reşid Rahmeti, "Balık", İslam Ansiklopedisi, C. II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1961, ss. 275-276.
- Arseven, Celal Esad, Türk Sanatı, Cem Yayınevi, İstanbul 1984.
- Artuk, İbrahim, "Osmanlı Beyliği'nin Kurucusu Osman Gazi'ye Âit Sikke", Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara 1980, ss. 27-33.
- Aslanapa, Oktay, "Anadolu Selçuklu Sanatı", Selçuk Üniversitesi I.Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi (11-13 Ekim 2000) Bildirileri, C. I, Konya 2001, ss. 181-185.
- Aslanapa, Oktay, "Anadolu Türk Mimarisi", Türk Dünyası El Kitabı, C. II, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992, ss. 338-345.
- Aslanapa, Oktay, "Ribat", İslam Ansiklopedisi, C. IX, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1964.
- Aslanapa, Oktay, Osmanlı Devri Mimarisi, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1998.
- Aslanapa, Oktay, Türk Sanatı, C. I, Kervan Yayınları, İstanbul 1984.
- Aslanapa, Oktay, Türk Sanatı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984.
- Âşıkpaşazâde, Tevârih-i Âl-i Osman, Osmanlı Tarihleri-I, düz. Nihal Atsız, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1947.
- Ataoğlu, Remzi, "Kayı Boyu Hakkında Bazı Bilgiler", Osman Gazi ve Dönemi Sempozyumu (24 Şubat 1995) Bildirileri, yay. haz. Kadir Atlansoy-Sezai Sevim, Bursa 1996, ss. 117-122.
- Atasoy, Nurhan, "Bursa Sarayı ve Bahçesi", Hasbahçe: Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek, Aygün A.Ş. Koç Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002.

- Atsız, Nihal, Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi'nden Seçmeler, C. I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1990.
- Aykaç, Mustafa, "Ahilik ve Yerel Yönetimler", İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler, ed. Vecdi Akyüz-Seyfettin Ünlü, C. I, İlke Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Ayverdi, E. Hakkı, "Bursa'da Orhangazi Camii ve Osmanlı Mimarisinin Menşei Meselesi", Vakıflar Dergisi, sy. 6, 1965, ss. 69-85
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, Osmanlı Mîmârîsî'nin İlk Devri Ertuğrul, Osman, Orhan Gaaziler, Hüdavendigâr ve Yıldırım Bayezid 630-805 (1230-1402), İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1989.
- Balivet, Michel, "Açık Kültür ve 14. Yüzyıl Osmanlı Kentlerinde Dinler Arası İlişkiler", Osmanlı Beyliği (1300-1389), ed. Elizabeth Zachariadou, çev. G. Çağalı Güven-İ. Yerguz-T. Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, ss. 1-7.
- Baltacı, Cahit, "İslam Medeniyetinde Cami", Marmara üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 4, İstanbul 1985, ss. 225-241.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", Vakıflar Dergisi, sy. 2, Ankara 1942, ss. 279-386.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetleri", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, XLI/1-4, Ord. Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, İstanbul 1985 .
- Barkan, Ömer, Lütfi, " «Tarihi Demografi» Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", Türkiyat Mecmuası, X/5, (1953), ss. 1-26.
- Barkan, Ömer, Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler, II", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, XIII/1-4, (Ekim 1951-Temmuz 1952), İstanbul 1953.
- Barkan, Ömer, Lütfi, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından: Osmanlı İmaret Sitelerinin Kuruluşu ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, XIII/1-2, (1963), ss. 238-296.
- Başar, Fehamettin, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Kuruluşta Rol Oynayan Âmiller", Söğüt IV. Ve V. Osmanlı Sempozyumu (Eylül 1989-1990) Bildirileri, Ankara 1991.
- Bayat, Ali Haydar, "Anadolu Selçuklu Darüşşifaları Üzerine Toplu Değerlendirme", Selçuk Üniversitesi I.Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi (11-13 Ekim 2000) Bildirileri, C. I, Konya 2001.
- Bayatlı Mahmud oğlu Hasan, Câm-ı Cem Âyin, Osmanlı Tarihleri-I, düz. Nihal Atsız, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1947.
- Baykal, Kazım, Bursa ve Anıtları, TAÇ Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.
- Baykara, Tuncer, "Selçuklu Devri Türk Şehrinin Temel Özellikleri", Selçuk Üniversitesi I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi (11-13 Ekim 2000) Bildirileri, C. I, Konya 2001.
- Baykara, Tuncer, "Türkler'de ve Anadolu'da Şehir Hayatı", Tarihte Türk Devletleri, C. I, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1987.
- Baykara, Tuncer, Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisâdi Tarihi Üzerine Araştırmalar, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1990.

- Baykara, Tuncer, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988.
- Baykara, Tuncer, Türkiye Selçukluları Devrinde Konya, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.
- Beldiceanu-Steinherr, Irène, "Bitinya'da Gayrimüslim Nüfus (14. Yüzyılın İkinci Yarısı-15. Yüzyılın İlk Yarısı)", Osmanlı Beyliği (1300-1389), ed. Elizabeth Zachariadou, çev. G. Çağalı Güven-İ. Yerguz-T. Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.
- Berchem, Max Van, "Mimari", İslam Ansiklopedisi, C. VIII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979.
- Beşbaşı, Nermin-Denizli, Hikmet, Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, C.III, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1983.
- Bodmer, Jean-Pierre, "Selçuklular Anadolu'da", çev. Ali Osman Öztürk, Cogito, sy. 29, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- Braudel, Fernand, Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, C. I, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara 1993.
- Büchner, V. F., "Şehir", İslam Ansiklopedisi, C. IX, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, ss. 390-391.
- Büchner, V. F., "Şehristan", İslam Ansiklopedisi, C. IX, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, s. 391.
- Cahen, Claude, "13. Yüzyılın Başlarında Anadolu'da Ticaret", çev. Aykut Derman, Cogito, sy. 29, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- Cahen, Claude, Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler, çev. Yıldız Moran, e Yayınları, İstanbul 1979.
- Cahen, Claude, Türklerin Anadolu'ya İlk Gelişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı), çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- Can, Yılmaz, İslam Şehrinin Fiziki Yapısı (H. I.-II. / M. VII.-IX. Yüzyıl), Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- Cansever, Turgut, "Osmanlı Şehir ve Devlet Yönetimini Biçimlendiren İlkelerden Modern Devletin Çıkaracağı Dersler", İslâmi Araştırmalar, XII/3-4, (1999).
- Cansever, Turgut, Ev ve Şehir Üzerine Düşünceler, İnsan Yayınları, İstanbul 1994.
- Cerasi, Münir Maurice, Osmanlı Kenti-Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi, çev. Aslı Ataöv, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.
- Cezar, Mustafa, "Geçen Yüzyıllardaki Türk Şehri", İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı Bildirileri, İstanbul 1987, ss. 181-185.
- Cezar, Mustafa, "Türkler ve Şehirleri", İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler, ed. Vecdi Akyüz-Seyfettin Ünlü, C. I, İlke Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Cezar, Mustafa, Anadolu Öncesi Türkler'de Şehir ve Mimarlık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977.
- Charanis, Peter, "Bizans İmparatorluğu'nun Çöküşündeki Ekonomik Faktörler", çev. Melek Delilbaşı, Belleken, XLVIII/191-192, (1984), ss. 523-535.
- Çağatay, Neşet, Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

- Çetin, Osman, "Bursa Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlılar'da İlk Tıp Fakültesi Bursa Darüşşifası ve Tıbbî Faaliyetleri", Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi (OTAM), sy. 4, Ankara 1993.
- Çetin, Osman, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Ahiler", Osman Gazi ve Dönemi Sempozyumu (24 Şubat 1995) Bildirileri, yay. haz. Kadir Atlansoy-Sezai Sevim, Bursa 1996, ss. 105-116.
- Çetintaş, Sedat, Türk Mimari Anıtları: Osmanlı Devri Bursa'da I. Murad ve I. Bayezid Binaları, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1952.
- Çetintaş, Sedat, Türk Mimari Anıtları: Osmanlı Devri Bursa'da İlk Eserler, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1946.
- Çizakça, Murat, "XIV.-XIX. Yüzyıllar Arasında Bursa İpekçiliği", Bir Masaldı Bursa, haz. Engin Yenil, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.
- Dağlıoğlu, Hikmet Turhan, On Altıncı Asırda Bursa, Bursa Halkevi Neşriyatı, Bursa 1940.
- Darkot, Besim, "Şehir Ayrımında Nüfus Sayısı ve Fonksiyon Kriterleri", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi, C. VIII, sy. 16, İstanbul 1987, ss. 3-8.
- Delilbaşı, Melek, "Ortaçağ'da Türk Hükümdarları tarafından Batılılara Ahidnamelerle Verilen İmtiyazlara Genel Bir Bakış", Bellekten, XLVII/185,(1983), ss. 95-104.
- Demirkent, Işın, "Bizans", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.
- Diez,Ernst, "Bursa", İslam Ansiklopedisi, C. II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979.
- Dukas, M., Bizans Tarihi, çev. V.L. Mirmiroğlu, İstanbul Fetih Derneği İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1956.
- Dursun, İsmail Hakkı, "Bizans Tarihi", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, C.II, Görsel Yayınları, İstanbul 2000.
- Eldem, Sedat Hakkı, Türk Evi-Osmanlı Dönemi, C. III, TAÇ Vakfı Yayınları, İstanbul 1987.
- Elisséef, Nikita, "Fiziki Plan", İslam Şehri, ed. R. B. Serjeant, çev. Elif Topçugil, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992.
- Eraşar, Osman, "Anadolu Selçuklularında İdari Mekan Olarak Devlethâne", Selçuk Üniversitesi I.Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi (11-13 Ekim 2000) Bildirileri, C. I, Konya 2001, ss. 2817-287.
- Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehirlerinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler, ed. Vecdi Akyüz-Seyfettin Ünlü, C. I, İlke Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehri'ndeki Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", Osmanlı Araştırmaları, sy. IV., 1984, ss. 69-78.
- Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehrindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", VIII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler, C.II, Ankara 1981, ss. 1265-1274.
- Ergenç, Özer, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", Bellekten, LII/203,(1988).
- Ergenç, Özer, "XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler", Osmanlı Araştırmaları, I, İstanbul 1980.

- Ergenç, Özer, XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa:Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Ankara 1979.
- Ergin, Osman, "Çarşı", İslam Ansiklopedisi, C. III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1963.
- Ergin, Osman, Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişâfı, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1936.
- Erginli, Zafer, "Bursa Tasavvuf Kültüründe Horasanlı Dervişler", Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü Sempozyumu (14-16 Kasım 2002) Bildirileri, Bursa 2002.
- Esin, Emel, " "Muyanlık" Uygur "Buyan" Yapısından (Vihâra) Hakanlı Muyanlığa (Rıbat) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme", Malazgirt Armağanı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.
- Eyice, "Bedesten", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 304.
- Eyice, Semavi, "Bursa ve Çevresinde Türk Sanatı", Bursa, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.
- Eyice, Semavi, "Bursa'da Osman ve Orhan Gazi Türbeleri", Vakıflar Dergisi, sy. 5, Ankara 1962, ss. 131-147.
- Eyice, Semavi, "Erken Osmanlı-Türk Devrinin Bir Müessesesi: Zâviyeler ve Zâviyeli Camiler", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, sy. II, İstanbul 1963, ss. 1-80.
- Eyice, Semavi, "Mescid [Anadolu ve Rumeli'de Türk Cami ve Mescidleri]", İslam Ansiklopedisi, C. VIII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1971.
- Eyice, Semavi, "Türkiye'de Bizans Sanatı", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, C. III, Görsel Yayınları, İstanbul 2000, ss. 513-559.
- Eyice, Semavi, Son Devir Bizans Mimarisi: İstanbul'da Palaiologoslar Devri Anıtları, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul 1980.
- Faroqhi, Suraiya, "Ortak İşliklerle Özel Evler Arasında XVIII. Yüzyıl Bursa'sında İşyerleri", Bir Masaldı Bursa, haz. Engin Yenal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.
- Faroqhi, Suraiya, Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- Faruk, Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", Bellekten, XXIV/96, (Ekim 1960), ss. 567-594.
- Gabriel, Albert, "Bursa'da Murad I Camii ve Osmanlı Mimarisinin Menşei Meselesi", Vakıflar Dergisi, sy. 2, Ankara 1942, ss. 37-43.
- Gabriel, Albert, Une Capitale Turque Brouse:Bursa, Paris, 1958.
- Gökbilgin, M. Tayyib, "Orhan", İslam Ansiklopedisi, C. I,X, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979.
- Gökbilgin, M. Tayyib, "Osman", İslam Ansiklopedisi, C. IX, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1964.
- Gökbilgin, M. Tayyib, Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1977.
- Gürkan, Kazım İsmail, "Selçuklu Hastaneleri", Malazgirt Armağanı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.

- Haig, T. W., "Kasaba", İslam Ansiklopedisi, C. VI, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1967.
- Hammer, Baron Joseph von, Osmanlı Devleti Tarihi, C. I, Tasvir Matbaası, İstanbul 1983.
- Heyd, W., Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, çev. E. Ziya Karal, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1975.
- Hızlı, Mefail, Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 1999.
- Hızlı, Mefail, Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Hoca Sadeddin Efendi, Tâcû't-Tevârih, haz. İsmet Parmaksızoğlu, C. I, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul 1974.
- İbni Batuta, Muhammed Et-Tancî, Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garaib'l Emsal-Seyahatname, haz. Mümin Çevik, C. I-II, Üçdal Neşriyat, İstanbul.
- İlgürel, Mücteba, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu", Söğüt III. Osmanlı Sempozyumu (Eylül 1988) Bildirileri, Ankara 1989.
- İlgürel, Mücteba, "Yeniçeri", İslam Ansiklopedisi, C. XIII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979.
- İnalçık, Halil, "Bursa I, XV. Asırda Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları, İncelemeler, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996.
- İnalçık, Halil, "Bursa", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.
- İnalçık, Halil, "Edirne'nin Fethi (1361)", Edirne: Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağanı, Ankara 1965, ss. 137-159.
- İnalçık, Halil, "İstanbul: Bir İslam Şehri", İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler, ed. Vecdi Akyüz-Seyfettin Ünlü, C. II, İlke Yayıncılık, İstanbul 1996.
- İnalçık, Halil, "Osman Gazi'nin Nicaea Kuşatması ve Bapheus Muharebesi", çev. Nurcan Abacı, Osman Gazi ve Dönemi Sempozyumu (24 Şubat 1995) Bildirileri, yay. haz. Kadir Atlansoy-Sezai Sevim, Bursa 1996, ss. 9-38.
- İnalçık, Halil, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatihin Kanûnları", Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları, İncelemeler, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996.
- İnalçık, Halil, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkışâfı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", Belleten, XV/60, (1951), ss. 629-690.
- İnalçık, Halil, "Osmanlı Tarihi En Çok Saptırılmış, Tek Yanlı Yorumlanmış Tarihtir", Cogito, sy. 19, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.
- İnalçık, Halil, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", Osmanlı, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- İnalçık, Halil, "Osmanlılar'da Raiyet Rûsûmu", Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları, İncelemeler, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996.
- İnalçık, Halil, "Selçuklu Devletinden Osmanlı Devletine", Selçuk Üniversitesi I.Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi (11-13 Ekim 2000) Bildirileri, C. I, Konya 2001, ss. 9-11.

- İnalçık, Halil, "Türkiye'nin Tekstil Tarihçesi Üzerine Notlar", Bir Masaldı Bursa, haz. Engin Yenal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.
- İnalçık, Halil, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600), çev. Halil Bertay, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.
- İnan, Afet, "Kayseri'de Gevher Nesibe Şifaiyesi", Malazgirt Armağanı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 1-4.
- Kafadar, Cemal, "İki Cihan Âresinde", Cogito, sy. 19, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.
- Karatepe, Şükrü, "Şehirler Sahibini Arıyor", İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler, Ed: Vecdi Akyüz-Seyfettin Ünlü, C. II, İlke Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Kazıcı, Ziya "Osmanlı Şehir İdaresinde İhtisâb Müessesesi", İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler, ed. Vecdi Akyüz-Seyfettin Ünlü, C. I, İlke Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Kazıcı, Ziya, İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1999.
- Kepecioğlu, Kamil, Bursa Hanları, Bursa Halkevi Neşriyatı, Bursa 1935.
- Kessler, G., "Şehir'in Tarihi ve Hukuksal Fonksiyonu", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, sy. 114, İstanbul 1935, ss. 524-534.
- Kızıyalın, Ahmed Arif, Bursa Kaplıcaları, Kardeşler Basımevi, Bursa 1969.
- Koca, Salim, "Türkiye Selçuklu Uçları", Pax Ottomana, Studies In Memoriam For Prof. Dr. Nejat Göyünç, ed. Kemal Çiçek, Sota&Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.
- Koprman, Kazım Yaşar, "Beyliklerden Türkiye'nin Siyasi Birliğine", Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokiyumu (21-26 Mayıs 1986) Bildirileri, Elazığ 1990.
- Koyunluoğlu, A. Memduh Turgud, İznik ve Bursa Tarihi, Vilayet Matbaası, Bursa 1935.
- Köprülü, Fuad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meselesi", Belleten, VII/28, (1944), ss. 219-313.
- Köprülü, Fuad, "Yıldırım Bayezid'in İntiharı Meselesi", Belleten, VII/27, (1943), ss. 591-599.
- Köprülü, Fuad, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984.
- Köprülü, Orhan F., "Abdal Musa", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.
- Köseoğlu, Neşet, Tarihte Bursa Mahalleleri, Bursa Halkevi Neşriyatı, Bursa 1940.
- Köymen, Mehmet Altay, Seçuklu Devri Türk Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.
- Kuban, Doğan, "Anadolu Kentlerinin Tarihsel Gelişimi ve Yapısı Üzerine Gözlemler", Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1995.
- Kuban, Doğan, "Ortaçağ Anadolu-Türk Sanatı Kavramı üzerine", Malazgirt Armağanı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.
- Kuban, Doğan, Batı'ya Göçün Sanatsal Evreleri (Anadolu'dan Önce Türkler'in Sanatsal Ortaklıkları), Cem Yayınevi, İstanbul 1993.
- Kuran, Abdullah, Mimar Sinan, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.
- Kuruyazıcı, H., "Bursa", Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. I, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, 1997.

- Kutluer, İlhan, "Şehir Kimdir?", İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler, Ed: Vecdi Akyüz-Seyfettin Ünlü, C. II, İlke Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Lefort, Jaques, "13. Yüzyılda Bitinya", Osmanlı Beyliği (1300-1389), ed. Elizabeth Zachariadou, çev. G. Çağalı Güven-İ. Yerguz-T. Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.
- Levy, R. "Muhtesib", İslam Ansiklopedisi, C. VIII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1971, ss. 533-534.
- Lowry, Heat W., Ottoman Bursa İn Travel Accounts, İndiana University Ottoman and Modern Turkish Studies Publications, Bloomington, İndiana 2003.
- Luttrell, Anthony, "1389 Öncesi Osmanlı Gelişmesine Latin Tepkileri", Osmanlı Beyliği (1300-1389), ed. Elizabeth Zachariadou, çev. G. Çağalı Güven-İ. Yerguz-T. Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.
- Mansel, Arif Müfid, Ege ve Yunan Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984.
- Mardin, Ebül'ulâ, "Kadı", İslam Ansiklopedisi, C. VI, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 43-46.
- Mehmed Neşrî, Neşrî Tarihi, haz. M. Altay Köymen, C. I, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983.
- Mélikoff, İrene, "İlk Osmanlılar'ın Toplumsal Kökeni", Osmanlı Beyliği (1300-1389), ed. Elizabeth Zachariadou, çev. G. Çağalı Güven-İ. Yerguz-T. Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.
- Merçil, Erdoğan, "Anadolu Selçukluları'nda Meslekler", Cogito, sy. 29, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- Merçil, Erdoğan, Türkiye Selçukluları'nda Meslekler, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.
- Mikhail Psellos, Khronographia, çev. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.
- Minchon, Jean-Louis, "Dini Kurumlar", İslam Şehri, ed. R. B. Serjeant, çev. Elif Topçugil, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992.
- Mirmiroğlu, V. L. "Orhan Bey İle Bizans İmparatoru III. Andronikos Arasındaki Pelekano Muharebesi", Bellekten, XIII/50, (1949), ss. 309-321.
- Mumcu, Ahmet, Divan-ı Hümayun, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1986.
- Mustafa Nuri Paşa, Netayicu'l-Vukuat: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi, sad. Neşet Çağatay, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara 1987.
- Necipoğlu, Nevra, "Türkler'in ve Bizanslılar'ın Orta Çağ'da Anadolu'da Birliktelikleri (11. ve 12. Yüzyıllar)" çev. Mehmet H. Doğan, Cogito, sy. 29, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- Nicol, Donald M., Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453), çev. Bilge Umar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1990.
- Niketas Khoniates, Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- Nişancı Mehmed Paşa, Osmanlı Sultanları Tarihi, çev. Konyalı İbrahim Hakkı, Osmanlı Tarihleri-I, düz. Nihal Atsız, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1947.

- Ocak, Ahmet Yaşar, "Ahilik ve Şeyh Edebali: Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Tarihi Açısından Bir Sorgulama", İslâmî Araştırmalar, XII/3-4, (1999), ss. 225-229.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "XIII.-XVI. Yüzyıllarda Anadolu Şehirlerinde Dini-Sosyal Hayat: Selçuklular'dan Osmanlılar'a Genel Bir Bakış ve Problematik Bir Yaklaşım Denemesi", Kentte Birlikte Yaşamak Üstüne, ed. Ferzan Bayramoğlu Yıldırım, Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi (WALD) Yayınları, İstanbul 1996.
- Oğuzoğlu, Yusuf, "Bursa'yı Bir Dünya Merkezi Yapan Olgu: Ticaret", Bursa Defteri, sy. 13, İstanbul 2002, ss. 102-105.
- Oğuzoğlu, Yusuf, "Osman Gazi'yi Tarih Sahnesine Çıkartan Siyasal ve Sosyal Şartlar", Osman Gazi ve Dönemi Sempozyumu (24 Şubat 1995) Bildirileri, yay. haz. Kadir Atlansoy-Sezai Sevim, Bursa 1996.
- Oğuzoğlu, Yusuf, "Osmanlı Döneminde Bursa", Bursa Defteri, sy. 3, İstanbul 1999, ss. 9-28.
- Oğuzoğlu, Yusuf, "Osmanlı Döneminde Bursa", Bursa, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, ss. 34-43.
- Oğuzoğlu, Yusuf, "Sicillerdeki Kent Dokusu Sene 1670-1683", Bursa Defteri, sy. 2, İstanbul 1999, ss. 48-53.
- Oğuzoğlu, Yusuf, "Sicillerdeki Kent Yaşamı Sene 1664", Bursa Defteri, sy. 1, İstanbul 1999, ss. 72-77.
- Onurkan, Somay, "Anadolu'da Eski Yunan ve Roma Arkeolojisi", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, C.II-III, Görsel Yayınları, İstanbul 2000.
- Orhonlu, Cengiz, "Kervan ve Kervan Yolları", Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar, der. Salih Özbaran, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1984.
- Orhonlu, Cengiz, "Şehir Mimarları", Osmanlı Araştırmaları, sy. II, İstanbul 1981, ss. 1-30.
- Ostrogorsky, Georg, Bizans Devleti Tarihi, çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- Öcal, S., "Türkler'de Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri", Türk Dünyası Araştırmaları, sy. 23, (1983).
- Ögel, Bahaeddin, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- Ögel, Bahaeddin, Türk Kültür Tarihine Giriş, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- Ögel, Semra, "Ortaçağ Çerçevesinde Anadolu Selçuklu Sanatı", Selçuk Üniversitesi I.Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi (11-13 Ekim 2000) Bildirileri, C. I, Konya 2001.
- Önkal, Hakkı, Osmanlı Hanedan Türbeleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- Özen, Kutlu, "Orhan Gazi Dönemindeki Alperenler ve Bunlara Bağlı Menkıbeler", Uludağ Üniversitesi I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002) Bildirileri, C. II, Bursa 2002.
- Özergin, M. Kemal, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, XV/20, (1965), ss. 141-170.
- Özsait, Mehmet, "Anadolu'da Helenistik Dönem", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, C. II, Görsel Yayınları, İstanbul 2000.

- Özsait, Mehmet, "Anadolu'da Roma Egemenliği", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, C. II, Görsel Yayınları, İstanbul 2000, ss. 325-360.
- Özyüksel, Murat, Feodalite ve Osmanlı Toplumunu, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 1989.
- Pakalın, Mehmet Zeki, "Ribat", Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.
- Pamuk, Şevket, Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914), Gerçek Yayınevi, İstanbul 1997.
- Priene, Henri, Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması, çev. Şadan Karadeniz, Dost Kitabevi, Ankara 1982.
- Ramsay, W. M. , Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, çev. Mihri Pektaş, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1960.
- Runciman, Steven, Haçlı Seferleri Tarihi, çev. Fikret Işıltan, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- Sayar, Nihat S., Türkiye İmparatorluk Dönemi Siyasi, Askerî, İdarî ve Malî Olayları, İstanbul İktisadi ve Ticarî İlimler Akademisi Yayınları, İstanbul 1978.
- Sazak, Şazuman, "Türkiye'nin Nüfus ve İskan Tarihinde Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Devletinde Zorunlu Nüfus Hareketi ve İskan Politikası", Selçuk Üniversitesi I.Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi (11-13 Ekim 2000) Bildirileri, C. II, Konya 2001.
- Selimoğlu, İsmail, "Osman Gazi Türbesi", Osman Gazi ve Dönemi Sempozyumu (24 Şubat 1995) Bildirileri, yay. haz. Kadir Atlansoy-Sezai Sevim, Bursa 1996, ss. 167-173.
- Sevim, Ali-Yücel, Yaşar, Türkiye Tarihi, C.I-II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990.
- Sevim, Ali, Anadolu'nun Fethi: Selçuklu Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- Sevim, Ali-Yücel, Yaşar, Selçuklu Devletleri Tarihi : Siyaset,Teşkilat ve Kültür, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- Sevim, Sezai, "Bursa ve Yakın Çevresinde Kuruluş Devri Sultanlarınca Desteklenen Dervişler II (Orhan Gazi ve I.Murad Devirleri)", Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü Sempozyumu (14-16 Kasım 2002) Bildirileri, Bursa 2002.
- Sevim, Sezai, "Fethin Bursa'ya Kazandırdıkları", Gümüşlü'den Günümüze Osmanlı Kültüründe Bursa, haz. Hasan Basri Öcalan, Türkiye Yazarlar Birliği Bursa Şubesi Yayınları, İstanbul 2003.
- Sevim, Sezai, "Osman Gazi ve Oğullarının Vakıfları", Osman Gazi ve Dönemi Sempozyumu (24 Şubat 1995) Bildirileri, yay. haz. Kadir Atlansoy-Sezai Sevim, Bursa 1996, ss. 159-166.
- Sevim, Sezai, "Osman Gazi'nin İrtibatlı Olduğu Düşüncelere Dair", Osmanlı, C. VII, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, ss. 44-48.
- Sevim, Sezai, "Osmanlı Bursa'sına Grup Yerleşmeleri Hakkında Bazı Bilgiler", Bir Masaldı Bursa, haz. Engin Yenal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.
- Sevin, Veli, "Anadolu'da Yunanlılar", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, C. II, Görsel Yayınları, İstanbul 2000, ss. 214-228.
- Sözen, Metin-Sönmez, Zeki, "Anadolu Türk Mimarisi", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, C. IV-V, Görsel Yayınları, İstanbul 2000, ss. 801-866.

- Sözen, Metin-Sönmez, Zeki, "Anadolu Türk Mimarisinde Yapı Alanının Örgütlenmesi", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, C. IV, Görsel Yayınları, İstanbul 2000, ss. 866-870.
- Strabon, Geographika:XII-XIII-XIV, Antik Anadolu Coğrafyası, çev. A. Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1993.
- Sümeir, Faruk, Eski Türkler'de Şehircilik, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.
- Şapolyo, Enver Behnan, Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Güven Matbaası, Ankara 1972.
- Şükruallah, Behcetüttevârih, Osmanlı Tarihleri-I, düz. Nihal Atsız, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1947.
- Tanman, Baha, "Bursa ve Çevresinde Erken Dönem Osmanlı Tarikat Yapıları", Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü Sempozyumu (14-16 Kasım 2002), Bursa 2002.
- Tanyeli, Uğur, "Anadolu'nun Kentsel Tarihi", Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. II, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 1997, ss. 988-992.
- Tanyeli, Uğur, "Bursa'da Kentleşme Süreci: Bursa Tartışmaları-2", Bursa Defteri, sy. 2, İstanbul 1999, ss. 10-14.
- Tanyeli, Uğur, Anadolu Kentlerinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15.Yüzyıllar), İstanbul 1987.
- Tekeli, İlhan, "Kentleşme", Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. II, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, 1997.
- Terzioğlu, Arslan, "Bimaristan", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. VI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.
- Texier, Charles, Küçük Asya:Bithinia, haz. Raif Kaplanoğlu, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.
- Togan, A. Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1982.
- Tuna, Korkut, Şehirlerin Ortaya Çıkış ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme, İstanbul 1987.
- Tuncel, Metin, "Tarih Boyunca Türkiye'de Kent Kuruluşları", Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan, İstanbul 1981, ss. 309-350.
- Turan, Osman, "Selçuk Kervansarayları", Selçuklular ve İslamiyet, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.
- Turan, Osman, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler, ed. Vecdi Akyüz-Seyfettin Ünlü, C. II, İlke Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, Turan Neşriyat Yurdu Yayınları, İstanbul, 1971,
- Turan, Osman, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1981.
- Turan, Osman, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar: Metin, Tercüme ve Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- Turan, Şerafettin, Türk Kültür Tarihi, Bilgi Yayınevi, Ankara 1994.
- Umar, Bilge, Türkiye Halklarının İlkçağ Tarihi, C.II, İstanbul 1984.

- Uyumaz, Emine, "Anadolu Selçuklu Sultanı I.Alâeddin Keykubad Dönemine (1220-1237) Bir Bakış", Cogito, sy. 29, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- Uzunçarşılı, "Murad I", İslam Ansiklopedisi, C. VIII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Çandarlı (Cendereli) Kara Halil Hayreddin Paşa, Menşe'i-Tahsilî-Kadılığı- Kazaskerliği-Vezirliği ve Kumandanlığı", Bellekten, XXIII/91,(1959), ss. 457-477.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi (724 Rebî'ülevve I-1324 Mart)", Bellekten, V/19, (1941), ss. 277-288.
- Uzunçarşılı, i. Hakkı, "Gazi Orhan Bey'in Hükümdar Olduğu Tarih ve İlk Sikkesi", Bellekten, IX/34, (1945), ss. 207-211.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Kapıkulu Ocakları, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, C. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1947.
- Ünlü, Seyfettin, "Selçuklu ve Şehir", İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler, ed. Vecdi Akyüz-Seyfettin Ünlü, C. I, İlke Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Ünver, A. Süheyl, "Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri", Malazgirt Armağanı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.
- Ünver, A. Süheyl, Selçuklu Tababeti, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1940.
- Weber, Max, Şehir-Modern Kentin Oluşumu, çev. Musa Ceylan, Bakış Yayınları, İstanbul 2000.
- Witteck, Paul, "Osmanlı İmparatorluğunda Türk Aşiretlerinin Rolü", çev. Ercüment Kuran, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, sy. 17-18, (1963), ss. 257-268.
- Witteck, Paul, Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu, Şirketi Mürettebiye Basımevi, İstanbul 1947.
- Yavaş, Doğan, "Bursa'da Kitabeli Osmanlı Çeşmeleri", Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, yıl:2, sy. 2, Bursa 2000-2001, ss. 25-40.
- Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf İstilahları Lügatçesi", Vakıflar Dergisi, sy. 7, (1983), ss. 55-60.
- Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf", İslam Ansiklopedisi, C. XIII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1986.
- Yenal, Engin, "Osmanlı Öncesi Bursa", Bir Masaldı Bursa, haz. Engin Yenal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.
- Yücel, Yaşar, XIII.-XV. Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu Tarihi: Çobanoğullar-Candaroğulları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1980.
- Yüksel, İ. Aydın, "XV. Yüzyıl Ortalarına Kadar Osmanlı-Türk Dönemi Bursa Mimarisi", Bir Masaldı Bursa, haz. Engin Yenal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.

EKLER*

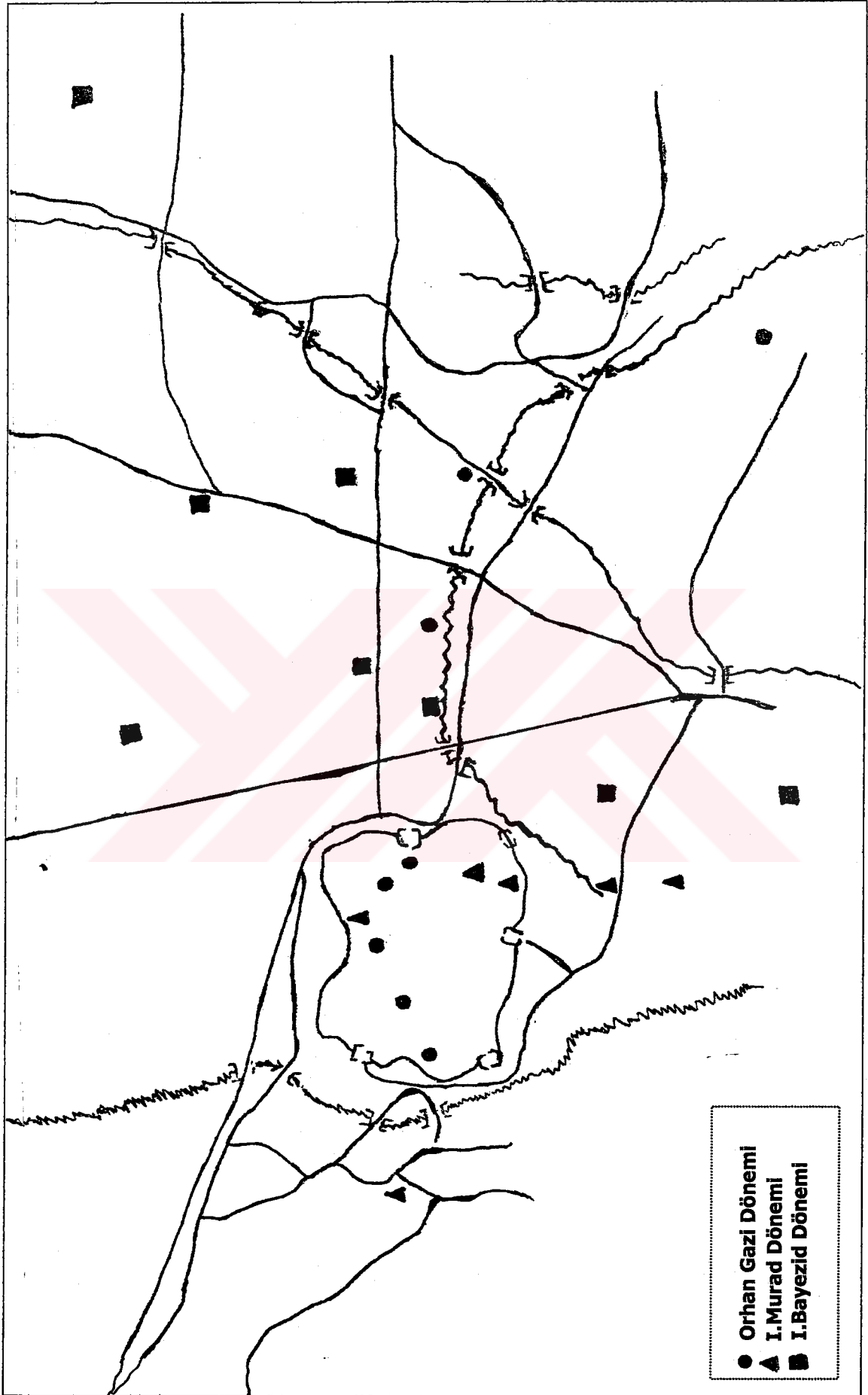
---

* Bu kısımda yer alan ekler hazırlanırken, Gabriel, Albert, Une Capitale Turque Brousse:Bursa, Paris, 1958; Ayverdi, Ekrem Hakkı, Osmanlı Mi'mârisi'nin İlk Devri Ertuğrul, Osman, Orhan Gaaziler, Hüdavendigâr ve Yıldırım Bayezid 630-805 (1230-1402), İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1989; Ergenç, Özer, XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa:Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Ankara 1979'da yer alan planlardan faydalanılmıştır.

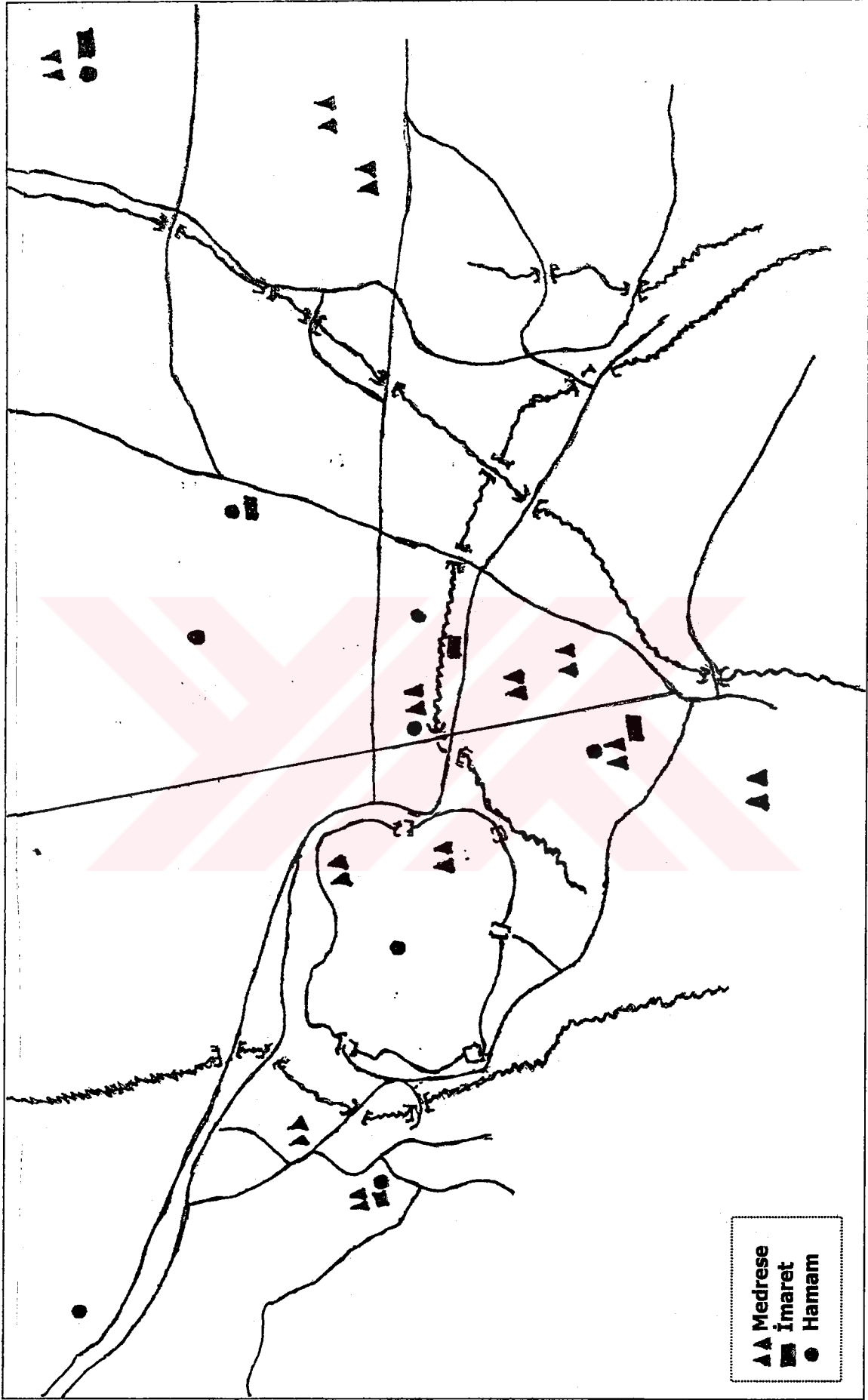
Bursa Şehri Planı

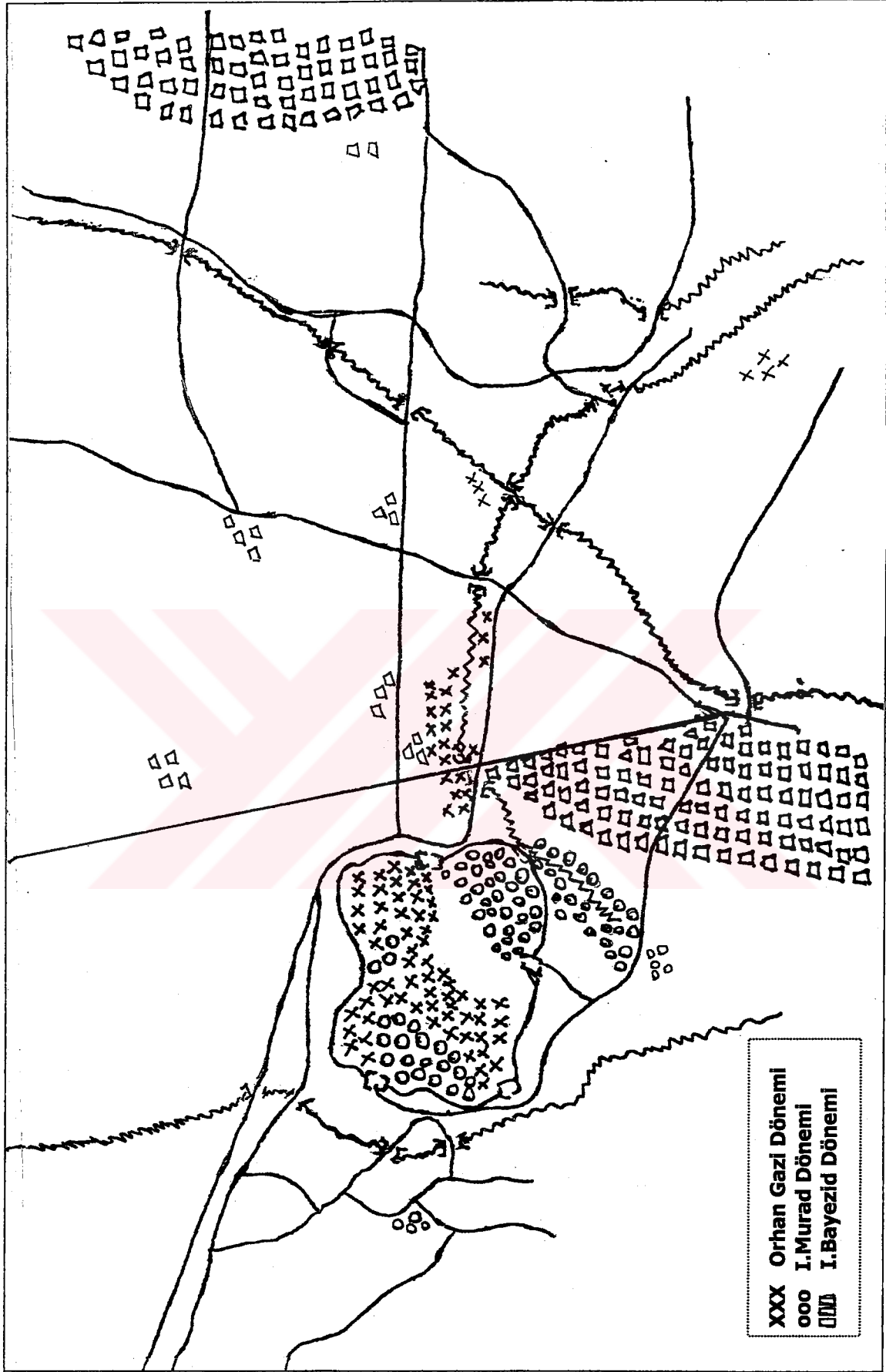

- Orhan Gazi Dönemi
- ▲ I. Murad Dönemi
- I. Bayezid Dönemi

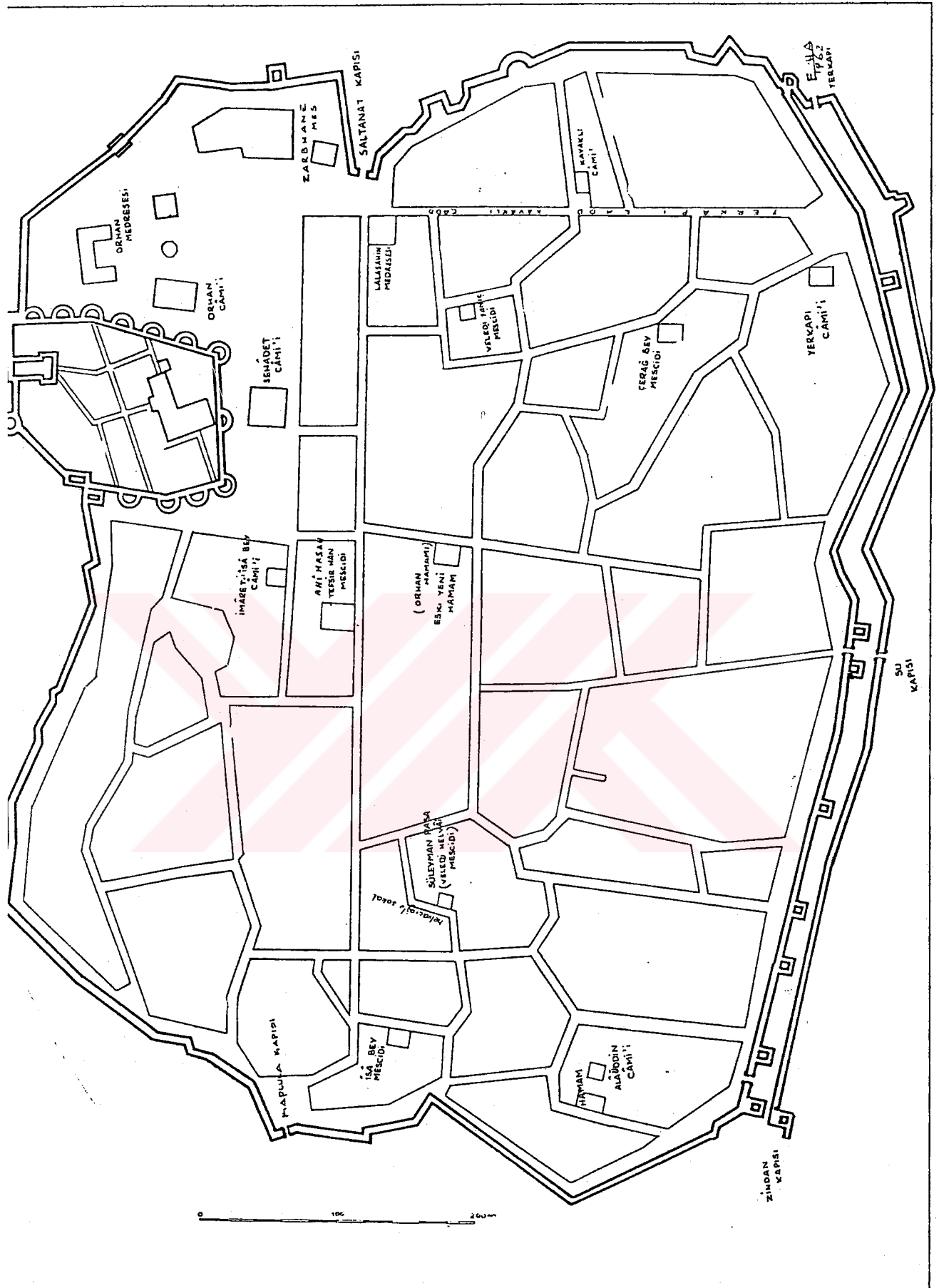
Bursa Şehri'nde 1326-1402 Yılları Arasında Yapıtılan Belli Camii ve Mescidler

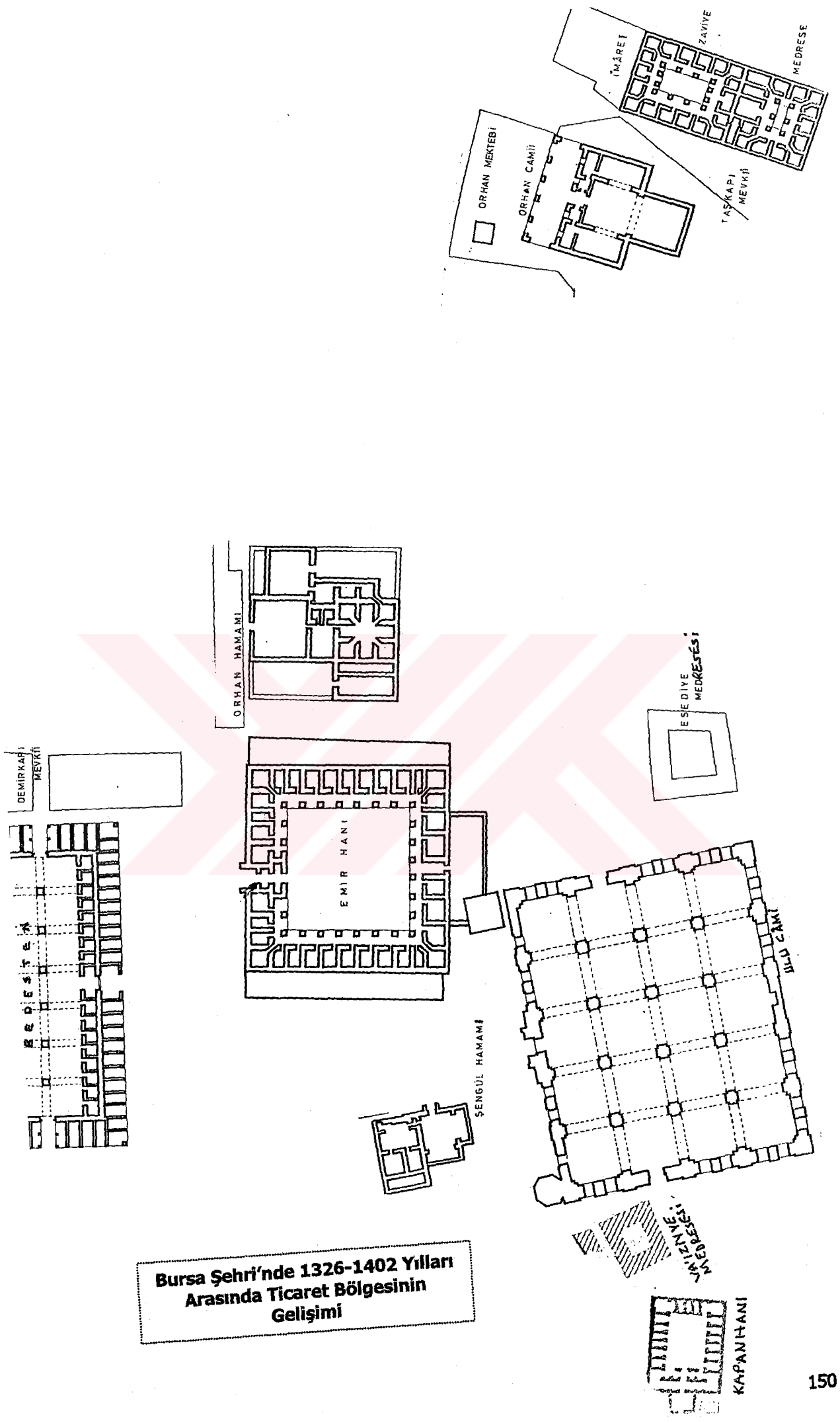
Bursa Şehri'nde 1326-1402 Yılları Arasında Yapılan Belli Başlı Medrese, İmaret ve Hamamlar

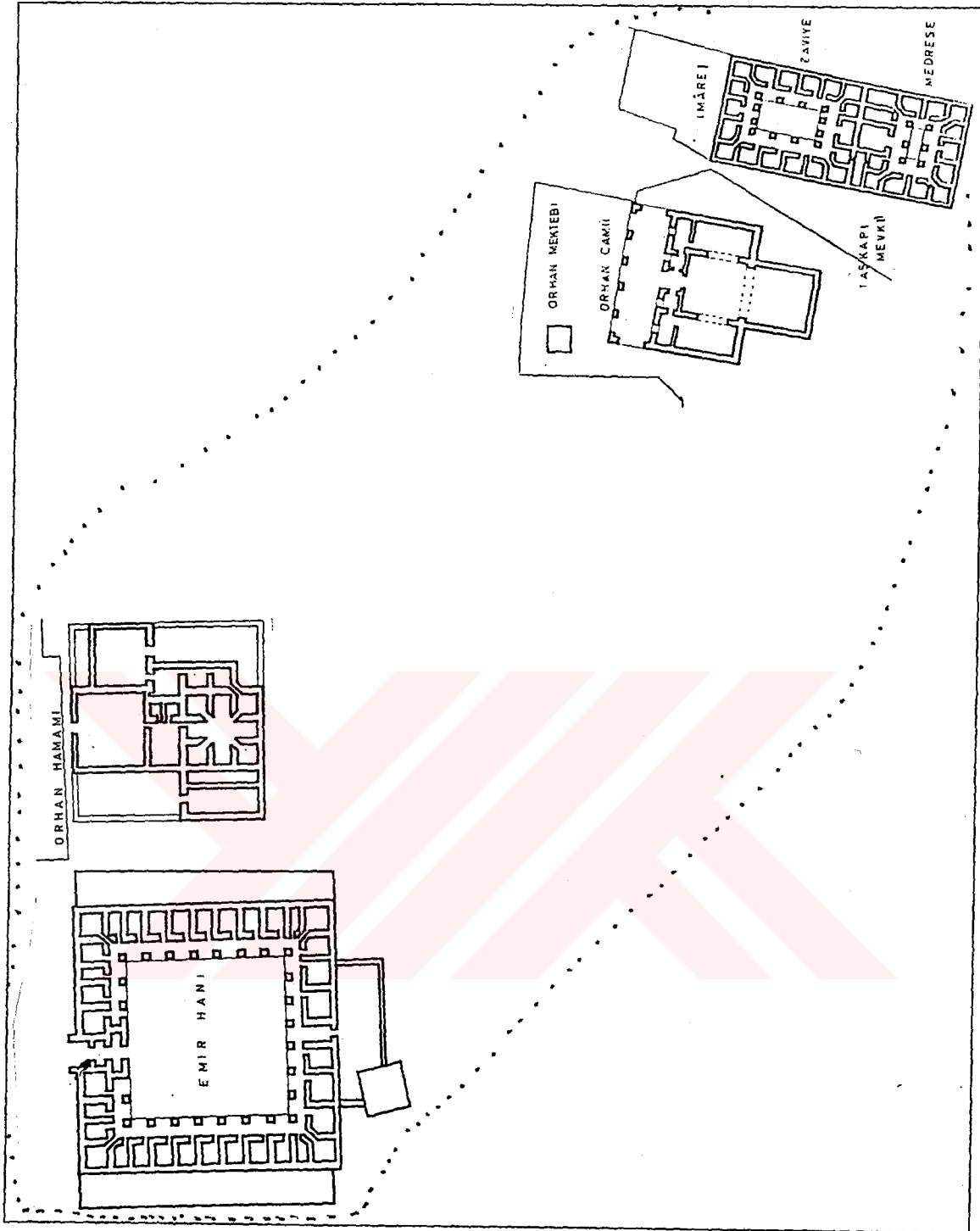
Bursa Şehri'nde 1326-1402 Yılları Arasında Yerleşimin Dağılımı

Bursa Şehri Kale İçi Planı

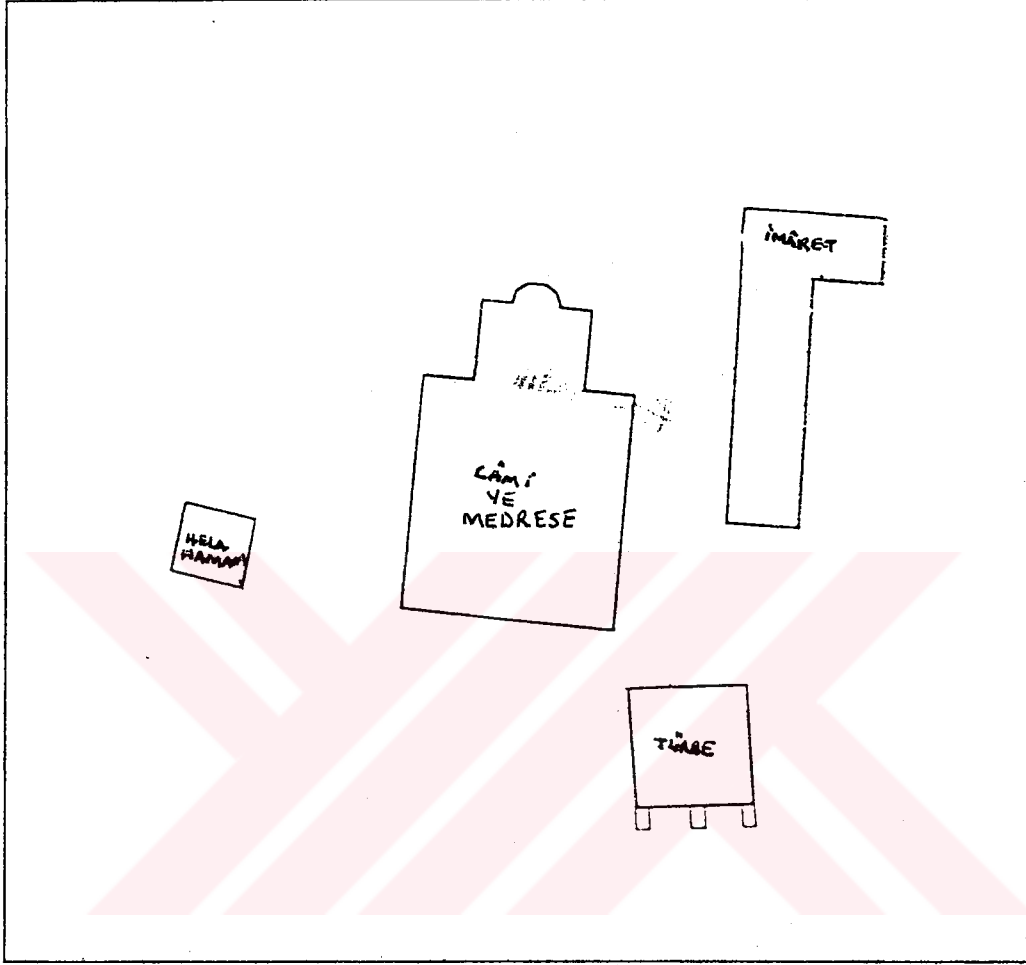

**Bursa Şehri'nde 1326-1402 Yılları
Arasında Ticaret Bölgesinin
Gelişimi**

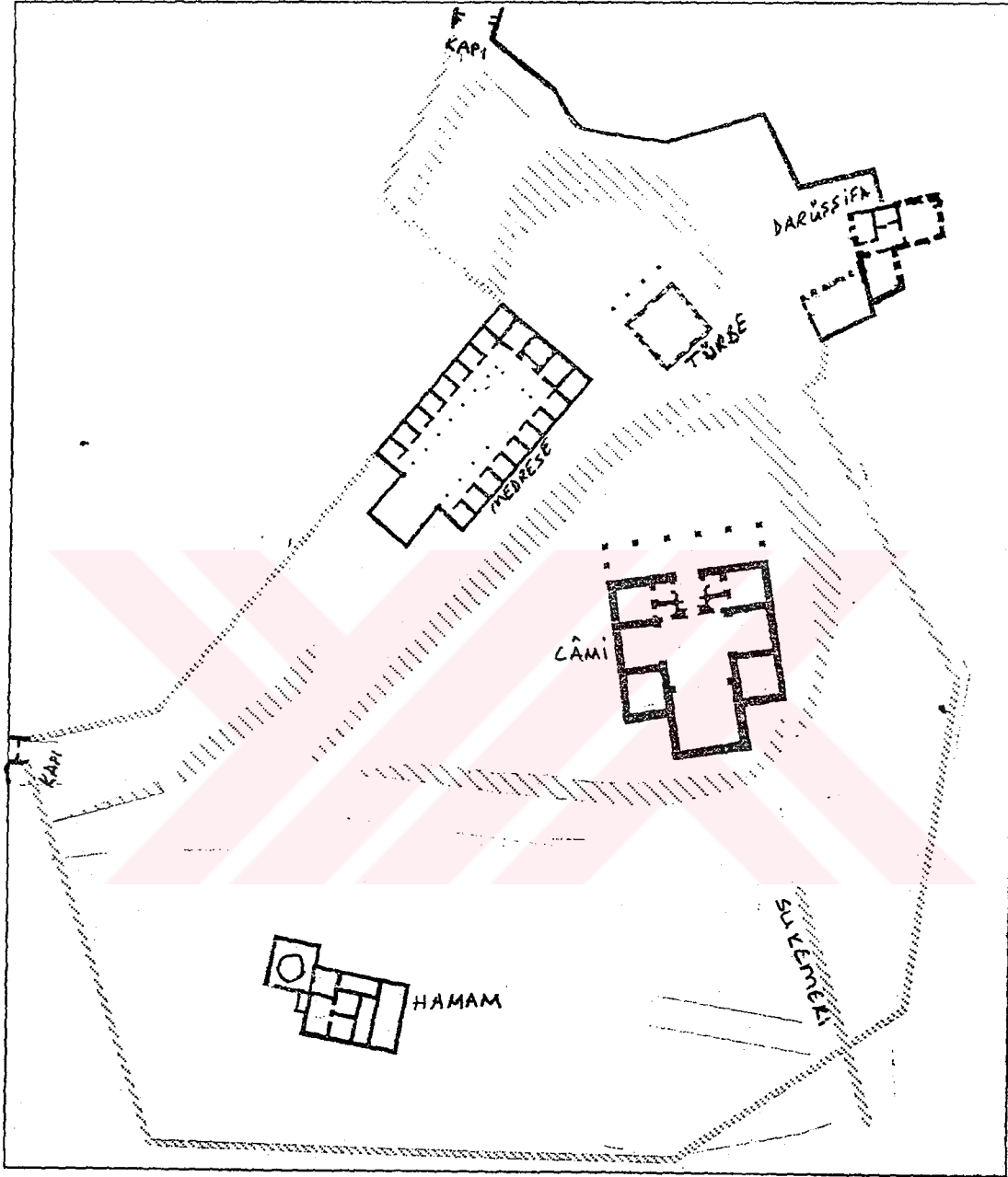

Orhan Gazi Külliyesi

I. Murad Hüdavendigâr Külliyesi

Yıldırım Bayezid Külliyesi